

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАРУНИК КАТЕРИНА ДМИТРІВНА

УДК 811.161.2'1(092)“19”(043)

ДИСЕРТАЦІЯ

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ К. Д. Каруник

Науковий керівник: Вакуленко Сергій Валентинович,
кандидат філологічних наук, доцент

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Каруник К. Д. Юрій Шевельов як дослідник української мови – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 «Українська мова». Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2019.

Дисертація є першою комплексною студією мовознавчого доробку українського науковця-емігранта Юрія Шевельова, чиї праці з питань сучасної української літературної мови та історії української мови й її діалектів є поважним здобутком світової та вітчизняної україністики.

Дослідження спирається на 110 праць (монографії, оригінальні розвідки й рецензії українською, російською, англійською, німецькою, французькою та чеською мовами, їх наявні переклади), та 3 рукописи Ю. Шевельова з лінгвістичної царини; залучено також матеріали з епістолярної спадщини науковця (як опубліковані, так і архівні) та спогади. Решта джерел – рецензії на монографії Ю. Шевельова, праці його попередників і сучасників, аналітичні розвідки, присвячені лінгвістичному доробку науковця, газетні хроніка. У ході добирання й упорядкування джерел знайдено й додано до бібліографії науковця 21 позицію з невідомих досі публікацій мовознавчої тематики.

Методологічно дисертація спирається головню на теоретичні та практичні настанови у дослідженні історії мовознавства, вироблені західноєвропейською наукою. У дисертації використано оповідний підхід, що є провідним у працях з історії мовознавства. Оповідний підхід передбачає такі обов'язкові етапи, як добирання й упорядкування матеріалу та джерел, хронологізацію, реконструкцію, інтерпретацію та відтворення контексту. У роботі лінгвістично-історіографічне дослідження зосереджене на персоналії Юрія Шевельова та на його мовознавчому доробку; це є заснована на реконструкції історіографічна оповідь, що висвітлює особливості формування, самовдосконалення та поступування Ю. Шевельова як фахового мовознавця.

Внаслідок опрацювання біо- та бібліографічних матеріалів, наукових праць, епістолярію та спогадів Ю. Шевельова, складено періодизацію його наукового шляху, який проходив через етапи наукового учнівства (1934–1941 рр.), невизначеності (1941–1949 рр.), самовдосконалення (1950–1952 рр.), зрілості (1953–1981 рр.) та підбиття підсумків (1982–2002 рр.). До першої фази належать його розвідки з лінгвостилістики та дескриптивної граматики української мови. Дослідницька робота у цих двох ділянках дала мовознавцеві поважний ґрунт для дальших студій над історією мови. На другому етапі своєї наукової діяльності він заходжується коло питань синтаксису, історії української літературної мови, а також береться за висвітлення мовної політики в Радянській Україні. У період самовдосконалення дослідник розширює сферу своїх наукових зацікавлень фонологічними і славістичними студіями, вивченням спадщини своїх попередників – українських діалектологів та істориків мови (К. Михальчука, В. Ганцова, О. Курило). На етапі зрілості Ю. Шевельов виробляє й утверджує власну методологію, теоретично обґрунтовує засади в ділянці історії мови, практично застосовує ці свої настанови в роботах із історії слов'янських діалектів і мов, зокрема й української.

Доробок Ю. Шевельова як дослідника української мови поділено на три окремі основні сфери: сучасна українська літературна мова, історична фонологія як частина історичної діалектології, та історія української літературної мови.

Вислідом праці Ю. Шевельова в ділянці лінгвостилістики та граматики став його «Нарис сучасної української літературної мови» (1951) – ґрунтовний опис мовної системи, що спирається, з одного боку, на засади структуралістської методи та, з другого боку, на нормативні праці 1920-х рр. Проте в трактуванні норми автор не повторював приписів своїх попередників, а шукав орієнтирів у живих явищах і тенденціях самої мови. Ці тенденції мовознавець відстежував на багатому матеріалі української літератури, з урахуванням усіх варіантів літературної мови: східноукраїнського / радянського, західноукраїнського, діаспорного. Такий підхід до трактування норми Ю. Шевельов застосував також у книзі «The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence» (1963). Далекі пізніше, в 1990-х рр.,

у дискусії щодо правописних питань мовознавець наполягатиме на тому, що за міродайний критерій мають правити наявні в мові тенденції.

Синтаксичні студії Ю. Шевельова присвячено аналізу простих речень. Розділ його авторства про синтаксис простого речення, уміщений у другому томі «Курсу сучасної української літературної мови» (1951), заслужено вважався найґрунтовнішим дослідженням, на якому зросли декілька поколінь українських філологів. Пізніша й досконаліша англомовна версія (1963) залишається маловідомою у вітчизняному мовознавстві. У ній науковець тримався тих самих засад, що й у своєму «Нарисі сучасної української літературної мови», послідовно відсіюючи тлумачення психологічного штибу.

Новим словом була його книга «До генези називного речення» (1947), у якій дослідник синтезував попередній досвід слов'янських і західноєвропейських синтаксистів та на широкому ілюстративному матеріалі з'ясував походження й особливості функціонування називних речень в українській мові. Ця розвідка, а також його «Нарис сучасної української літературної мови» отримали друге життя в незалежній Україні після їх передруку 2012 р.

Упродовж 1960-х – 1980-х рр. дослідник безперервно стежив за тенденціями, штучно заведеними в українській мові тодішніми нормалізаторами. Він виявив декілька провідних принципів радянського корпусного планування щодо української мови, зокрема на лексичному, граматичному та фонологічному рівнях. У своїх розвідках на теми мовної політики Ю. Шевельов виклав три зовсім нові тези: 1) про зміну діалектної бази української літературної мови з центрально-наддніпрянських говірок із домішкою південно-західних на східні масиви південно-східного наріччя; 2) про зміну типологічної структури української мови (з мішано-діалектної на мішано-мовну) шляхом корпусного її перепланування; 3) про рівнобіжне існування в українському словнику скалькованих російських одиниць і питомих українських відповідників, що наділені відмінними значеннями, внаслідок чого постали численні синоніми в лексиці та паралельні варіанти у фразеології й синтаксисі.

У галузі історії української мови Ю. Шевельов здійснив декілька принципових відкриттів. Його аргументоване спростування теорії «спільної колиски» східнослов'янських мов і визначення генетичної спорідненості українських діалектів безпосередньо з праслов'янською мовою уже більше-менше відомі й поступово ширяться у вітчизняному мовознавстві. У своїй монографії «Problems in the Formation of Belorussian» (1953) науковець дійшов цікавих висновків про діалектний розподіл і даліше перегрупування східнослов'янських нарід, із котрого й постали три східнослов'янські мови.

Від середини 1950-х рр. науковець тримався чіткого поділу історії мови на історичну діалектологію та історію літературної мови. Він визначив предмет, специфічні джерела та методологію кожної з двох дисциплін. Предметом історичної діалектології є звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні та семантичні зміни в межах одиниці, називаної діалектом. До джерел історичної діалектології Ю. Шевельов зараховував дані діалектів, писані пам'ятки, дані котериторіальних мов, етимологічні й ономастичні дані. У свою чергу історія літературної мови має до діла з мовою письменства, що співвідноситься з літературними стилями й жанрами різних епох. Вона також вивчає вироблення, впорядкування, структурування мовних жанрів у межах історично видозмінюваних стилів, динаміку переходу одного стилю в інший; зовнішні й позамовні впливи. До компетенції цієї ж науки належать і питання про виникнення й функціонування фонетичних і морфологічних варіантів у літературній мові.

Праці Ю. Шевельова з історичної фонології належать за цим поділом до царини історичної діалектології. Мовознавець розглядав мову як систему діалектів у їх історичній тяглості, а зміни у фонологічній системі – як зумовлені тенденцією балансування. Цікавим із цього погляду є його трактування фонем, що її він волів розглядати суто функційно, структурно – як звуковий тип мінливої мовної/діалектної системи зі смислорозрізнявальними властивостями. Аналіз студій Ю. Шевельова з історичної фонології, у яких поняття фонем є центральним, дозволив скоригувати авторське визначення цього терміна. Хоча дослідник цілеспрямовано намагався обминути психологічний аспект у визначенні фонем,

робота з писемними пам'ятками спонукала автора до численних мимовільних психологічних окреслень. У своєму розумінні й застосуванні поняття фонема Ю. Шевельов наближається до К. Михальчука. Чимало практичних і методологічних знахідок він почерпнув зі спадщини вітчизняних діалектологів К. Михальчука, В. Ганцова та О. Курило. Спираючись на їхній досвід і синтезуючи його з власним баченням, Ю. Шевельов прийшов до свідомого синтезування синхронії з діакронією.

В історії літературних мови Ю. Шевельов розглядав мовні явища та їх видозміни на рівні окремих жанрів, притаманних тому чи тому історичному стилеві. У декількох розвідках і в книзі «Історична фонологія української мови» (1979) науковець запропонував свій виклад історії української літературної мови з увагою на жанровий розподіл від часів Київської Русі до вироблення української літературної мови на своїй діалектній основі в добу романтизму. У 1980 р. Ю. Шевельов дав свою періодизацію історії літературних мов на українських теренах. Він також звертав увагу на періодичний занепад утвердженої традиції, з чого зробив висновок про відмінний характер історії української літературної мови та історії діалектів. На його переконання, ця відмінність полягає в тому, що діалекти мають тяглу й безперервну історію, тоді як літературні мови чергувалися й перерозподілялися, а заведені традиції занепадали й обривалися.

Ю. Шевельов іще від початку 1940-х рр. розробляв концепцію полідіалектного характеру української літературної мови. Спочатку він показав вплив західноукраїнського варіанту на всеукраїнський мовний стандарт. Дещо згодом дослідник підкреслюватиме й роль північного наріччя в виробленні літературної мови. Свою ідею полідіалектності літературної мови лінгвіст окреслив словосполученням «діалектна багатоосновність». У 1966 р. мовознавець запропонував типологічну класифікацію літературних мов за якою українська літературна мова визначається як мішанодіалектна, з перериваною писемною традицією, зі зміщуваним культурно-економічним центром, сформована в добу романтизму. Тоді ж таки науковець висунув теорію про «фольклорне койне», з якого виформувалася українська літературна мова. Головним складником цього койне Ю. Шевельов

уважав пісенний фольклор, у якому відбулося вдале діалектне синтезування, що знайшло своє продовження в ліричних жанрах романтичної доби. Саме «фольклорне койне», формоване впродовж XVIII ст., й заклало підмурок наддніпрянського варіанту української літературної мови. Тим часом в основу західноукраїнського варіанту лягло міське койне, що його Ю. Шевельов окреслював як «галицьке койне», «львівське койне» або «галицько-буковинське койне», синтезоване переважно з наддністрянських говірок і значних чужомовних домішок.

У дисертації вперше здійснено всебічний аналіз лінгвістичних поглядів Ю. Шевельова, з'ясовано його методологічні підходи до вивчення історії мови, запропоновано концептуалізацію й узагальнення його засадничих теорій. Здобуті в цій дисертації результати модифікують дотеперішнє знання про Ю. Шевельова як мовознавця й дослідника української мови, зокрема в ділянці історії мови. У студії висвітлено головні методологічні засади, яких тримався науковець, узагальнено й вияскравлено його концепції, простежено еволюцію його поглядів.

Одержані результати можуть бути використані у викладанні курсів історії мовознавства, історії української літературної мови, історичної діалектології, типології слов'янських мов, фонетики й фонології, історії українського правопису, синтаксису, історії радянської мовної політики, лінгвостилістики, та в різних формах культурно-просвітницької діяльності.

Ключові слова: Ю. Шевельов, лінгвістична історіографія, історія українського мовознавства, синтаксис, мовна політика, історична діалектологія, історична фонологія, історія української літературної мови.

Список основних наукових публікацій здобувача за темою дисертації

1. Каруник К. Деякі завваги про місце О. Потебні на науковому видноколі Ю. Шевельова // Вісник Харківського національного університету. 2010. № 910. Серія : Філологія. Вип. 60. Ч. I : Мовознавство. С. 21–26.
2. Каруник К. Шкільні граматики Юрія Шевельова // Лінгвістичні дослідження. 2011. Вип. 31. С. 80–88.

3. Каруник К. Методологічні позиції Юрія Шевельова в студіях над історією українського мовознавства // Лінгвістичні дослідження. 2013. Вип. 35. С. 263–270.
4. Каруник К. Мова Григорія Сковороди в оцінці Юрія Шевельова : кристалізація поглядів // Слов'янський збірник. 2013. Вип. 17. С. 119–135.
5. Каруник К. Поетична мови П. Тичини в оцінці Ю. Шевельова // Лінгвістичні дослідження. 2017. Вип. 46. С. 206–213.
6. Каруник К. Шкільні граматики Юрія Шевельова : з історії українських підручників мови // Вивчаємо українську мову та літературу. 2011. № 4. С. 31–35.
7. Каруник К. Між Харковом і Мюнхеном : «переходова» наукова праця Юрія Шевельова // Шевельов Ю. До питання про генезу та природу називних речень / До друку підготувала К. Каруник за участі С. Вакуленка. Харків : ХІФТ, 2012. С. 3–18.
8. Каруник К. Новознайдені публікації Юрія Шевельова за 1941–1944 рр. // Юрій Шевельов : учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р. / Редкол. С. Вакуленко, В. Калашник, Р. Трифонов. Харків : Майдан, 2014. С. 98–112.
9. Каруник К. Українство альтернативою радянству (творчий доробок Юрія Шевельова 1941–1943 рр.) // Шевельов Ю. Дорогою відрядження. Публіцистичні та наукові тексти 1941–1943 рр. (харківський період) / Упоряд. С. Вакуленко, К. Каруник. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. С. 3–37.
10. Каруник К. Потебніана шевельовська на тлі Потебніани української // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 2014. Т. 15. С. 275–290.
11. Каруник К. «Діалектна багатоосновність» української літературної мови за Юрієм Шевельовим // Юрій Шевельов : учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури / Упор. С. Вакуленко, П. Редін. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 84–103.
12. Каруник К. Полеміка київських академічних мовознавців з діаспорними науковцями навколо питань корпусного планування української мови (1960-і – 1980-і рр.) // Українська мова : унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015) / Ред. С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків : ХІФТ, 2018. С. 466–500.

13. Karunyk K. Addendum to the Bibliography of George Y. Shevelov (1937–1944) // *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov* / Hrsg. A. Danylenko, S. Vakulenko. München; Berlin : Otto Sagner Verlag, 2012. P. xvii–xviii.

14. Karunyk K. Opposition of Languages or Integration of Dialects? George Y. Shevelov on the Sources of Standard Ukrainian // *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*. 2013. Vol. 23. No. 2. P. 275–294.

15. Каруник К. Юрій Шевельов про статус і завдання історичної діалектології // *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. 2014. Anul III. Nr. 1. S. 173–182.

16. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov // *Tradition and Innovation in the History of Linguistics* / Ed. by C. Assunção, G. Fernandes, R. Kemmler. Münster : Nodus Publikationen, 2016. P. 173–183.

17. Karunyk K. The Ukrainian Spelling Reforms, Half-reforms, Non-reforms and Anti-reforms as Manifestation of the Soviet Language Policy // *Studi Slavistici*. 2017. Vol. XIV. P. 91–110.

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Karunyk K. George Y. Shevelov as a Linguistic Historiographer // *ICHoLS XII : 12-й Международный конгресс по истории языкознания – 12th International Conference on the History of Language Sciences. August 28 – September 2, 2011. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2011. Стр. 87.*

2. Каруник К. Юрий Шевелев о статусе и заданиях исторической диалектологии // *Международный научный симпозиум «Диалог славистов в начале XXI века»*. Программа мероприятий. Тезисы докладов участников симпозиума. Клуж-Напока, 2013. С. 31–32.

3. Каруник К. Кристалізація поглядів Ю. Шевельова на мову й стиль Г. Сковороди // *Вертоградар української духовності. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої всебічному осмисленню постаті*

Г. С. Сковороди (ОКЗ «НЛІММ Г. С. Сковороди» 18 травня 2013 р.). Харків : Майдан, 2013. С. 87–90.

4. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov // Conference Handbook. 13th International Conference on the History of the Language Sciences (UTAD – Vila Real, 25–29 August 2014). Vila Real : Centro de Estudos em Letras UTAD, 2014. P. 154–155.

5. Karunyk K. The Corpus Planning for Ukrainian in the Controversy between the Ukrainian Soviet and Émigré Linguists (1960–1970s) // II Jornadas da Linguística Eslava. Livro de Resumos. Book of abstracts. 30–31 Outubro 2014. Lisboa : Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2014. P. 14–17.

6. Карунік К. Доробок Юрія Шевельова в ділянці української синтакси // Українська діаспора: проблеми дослідження. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острого. Острого.: Острозька Академія, 2016. С. 120–122.

7. Karunyk K. The concepts of ‘urban koine’ and ‘folklore koine’ in the theory of standard languages.: origin, distribution, definition // XIII Congreso Internacional de Lingüística Xeral. 13–15 de xuño, 2018. Libro de resumos / Ed. por Marta Díaz et al. Vigo.: Universidade de Vigo, 2018. P. 157.

SUMMARY

Karunyk K. George Y. Shevelov's Research into the Ukrainian Language – a manuscript study in fulfilment of an academic qualification.

Thesis submitted for the candidate degree in philological studies (doctor of philosophy), speciality 10.02.01 – *Ukrainian Language*, at the H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogic University, 2019.

The thesis is the first comprehensive study of the linguistic output of the Ukrainian émigré scholar George Y. Shevelov whose research work, focused on problems of Modern Standard Ukrainian and on the history of the Ukrainian language and its dialects, is a valuable contribution to the Ukrainian studies both in Ukraine and worldwide.

The study utilizes 110 source texts (books, articles and reviews originally published in Ukrainian, Russian, English, German, French and Czech, as well as the available translations into Ukrainian), including 3 manuscripts on linguistic themes by George Y. Shevelov; memoirs and epistolary sources (both published and archival). Additional sources comprise reviews of George Y. Shevelov's book publications, works by his contemporaries and predecessors, analytical articles discussing his linguistic legacy, news items in periodicals. In the course of selecting and arranging the corpus of the source texts, 21 previously unknown publications in the field of linguistics have been catalogued and added to the scholar's bibliography.

The thesis' main methodological basis is derived from the theoretical and practical postulates with respect to linguistic historiography established in the West European scholarship. The thesis makes use of the narrative approach which occupies a prominent place in research dealing with the history of linguistics. The essential stages implied by the narrative approach include collecting and arranging documents and sources, establishing the chronology, reconstruction, interpretation and re-modelling of the context. The thesis is an instance of a historiographic study focusing on a single scholar, George Y. Shevelov, and on his linguistic output; it is a historiographic narrative based on reconstruction and meant to elucidate G. Y. Shevelov's initial shaping, self-perfection and progress as a professional linguist.

The study of bio-bibliographical materials, scholarly works, letters and memoirs of G. Y. Shevelov resulted in a periodization of his professional career, which passed through the stages of academic apprenticeship (1934–1941), hesitancy (1941–1949), self-perfection (1950–1952), maturity (1953–1981), and final synthesis (1982–2002). The first period refers to his works dealing with style in language and with descriptive Ukrainian grammar. His research in these two domains provided him with good foundations for further investigation of the language history. In the second period of his scholarly activity he was dealing with the history of literary Ukrainian and with problems of language policy in the Soviet Ukraine. In the period of self-perfection the researcher extended his academic interests to phonological and Slavonic studies, to linguistic works of his predecessors – Ukrainian dialectologists and historians of language (K. Mykhalchuk, V. Hantsov, O. Kurylo). At the stage of maturity George Y. Shevelov elaborated and established his own methodology, substantiated theoretical principles toward language history, applied these approaches in his works on history of Slavonic dialects and languages, particularly of Ukrainian.

G. Y. Shevelov's linguistic output in the field of Ukrainian linguistics has been classified into three distinct main areas: Modern Standard Ukrainian, historical phonology as constituent part of historical dialectology, and history of Standard Ukrainian.

George Y. Shevelov's research in stylistics and grammar-writing culminated in the publication of his *Outline of Modern Literary Ukrainian* (1951), a thorough description of the language system which simultaneously leans on the structuralist methodology and on the standardizing practices of the 1920s. Yet in treating the norm the author did not reiterate his predecessors' prescriptions, but rather looked for guidelines in the living phenomena and tendencies of the language itself. The linguist used a vast material from the Ukrainian literature to monitor these tendencies, taking into account all the varieties of the language standard: East Ukrainian (Soviet), West Ukrainian and the variety practiced in the émigré circles. The same conception of language norm was applied in G. Y. Shevelov's book *The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence* (1963). Much later, while discussing the spelling issues in the 1990s, the linguist would insist that trends existing in the language should be regarded as the decisive criterion.

George Y. Shevelov's syntactic studies are focused on clause structure. His chapter on clause syntax published in Kyiv in the *Course of Modern Standard Ukrainian* (1951), was for a long time justly considered a standard work, from which several generations of Ukrainian philologists had learnt. Its later – and improved – English version, published in 1963, continues to be little-known in the Ukrainian linguistic circles. In this book, the scholar stuck to the principles he had applied in the *Outline of Modern Literary Ukrainian*, deliberately avoiding all psychologically oriented clarifications.

The book *On the Origin of Nominative Clause* (1947) was a new word in the Ukrainian syntax. G. Y. Shevelov synthesized in it the previous achievements of Slavonic and West-European specialists in syntax and ascertained the origin and functional specificity of the nominative clauses in Ukrainian, making use of a wide selection of textual samples. This study, as well as his *Outline of Modern Standard Ukrainian*, were recalled to life in the independent Ukraine after their reprint in 2012.

In the years 1960s–1980s the researcher kept on monitoring the tendencies that were being artificially implemented in the Ukrainian language by the Soviet codifiers of the time. He individuated several chief principles of the Soviet corpus planning for Ukrainian in the field of vocabulary, grammar and phonology. In his studies on language policy G. Y. Shevelov advanced three quite new theses concerning: 1) the shift of the dialectal basis of Standard Ukrainian from the Central Dnieper dialects with the South-Western admixture toward the Eastern zone of the South-Eastern dialects; 2) the shift in the typological structure of the Ukrainian language (from multidialectal to multi-layer) owing to corpus replanning; 3) coexistence in the Ukrainian vocabulary of loan translations from Russian and of genuine Ukrainian counterparts on which slightly dissimilar meanings are imposed, leading to the emergence of numerous synonyms in vocabulary and of parallel forms in the stock of idioms and in syntax.

In the field of the history of the Ukrainian language G. Y. Shevelov made a series of most important discoveries. The Ukrainian linguists are already more or less acquainted with his well substantiated refutation of the theory of the “common cradle” of the East-Slavonic languages and with his identification of direct genetic ties of the Ukrainian dialects with Common Slavonic. In his book *Problems in the Formation of Belorussian*

(1953), the scholar came to interesting conclusions about the division and further regrouping of the East Slavonic dialects which led to the formation of three East-Slavonic languages.

Beginning with the mid-1950s the scholar advocated a clear-cut division of the language history into historical dialectology and history of the literary language. He defined the subject, specific sources and methodology of both these disciplines. The subject of the historical dialectology embraces phonological, morphological, syntactic, lexical and semantic changes within a unity called a dialect. G. Y. Shevelov identified such sources of historical dialectology as written records, data of co-territorial languages, etymological and onomastic data. On the other hand, the history of the literary language deals with written texts as related to literary styles and genres of different epochs. It also studies the formation, organization and structuring of the language genres within historically changeable styles, the style shifts, as well as external and extra-linguistic influences. This discipline also takes care of issues linked to the appearance and functioning of phonetic and morphological varieties within a language standard.

G. Y. Shevelov's works in the field of historical phonology belong, in keeping with the above-mentioned division, to the domain of historical dialectology. The linguist regarded the language as a system of dialects in their historical continuity, while treating the shifts in the phonological system as instances of balancing conditioned by a tendency. From this viewpoint, his interpretation of the notion of phoneme is of particular interest. He chose to see it as a purely functional unit of the language structure, as a sound type capable of distinguishing meanings within the dynamic system of a language or a dialect. An analysis of George Y. Shevelov's works dealing with historical phonology, in which the notion of phoneme is crucial, made it possible to modify the author's definition of the term in question. Though the scholar deliberately avoided the psychological aspect in the definition of phoneme, his work with written records induced him to numerous involuntary psychological explanations. In his understanding and employment of the notion of phoneme G. Y. Shevelov comes close to K. Mykhal'chuk. He made use of a number of practical and methodological findings of the Ukrainian dialectologists K. Mykhal'chuk, V. Hantsov and O. Kurylo. Leaning on their attainments and

incorporating them in his own conception, G. Y. Shevelov came to a deliberate synthesis of synchrony and diachrony.

In the history of literary language the scholar analysed the language phenomena and their modifications within particular genres proper to this or that historical style. In a number of studies, including his *Historical Phonology of the Ukrainian Language* (1979), the scholar advanced his own interpretation of the history of the literary language in Ukraine in keeping with the distribution of the genres from the time of the Kievan Rus' to the emergence of Standard Ukrainian on the basis of popular dialects at the epoch of Romanticism. In 1980, G. Y. Shevelov proposed his own periodization of the history of the literary languages in the Ukrainian lands. He also paid attention to the periodical declines of the traditions being installed, coming to the conclusion that the history of the literary Ukrainian differs in its character from the history of the dialects. His conviction was that the dialects have a continuous and uninterrupted history, whereas the literary languages followed each other in a sort of re-distribution, and the seemingly established traditions faded and stopped short.

Beginning with the early 1940s, G. Y. Shevelov developed his conception of the polydialectal character of Standard Ukrainian. He began by demonstrating the influence of the West Ukrainian variety on the pan-Ukrainian Standard. Somewhat later the scholar also underscored the role of the Northern dialects in the formation of the standard language. To express the idea of the polydialectal character of the standard language, the linguist coined the term *multiple dialectal basis*. In 1966, he put forward a typological classification of standard languages, according to which Ukrainian was defined as a polydialectal language with an interrupted written tradition, and movable cultural and economic centre, arisen at the time of Romanticism. In parallel, the scholar advanced a theory of *folklore koine*, seen as a predecessor of Standard Ukrainian. G. Y. Shevelov regarded the folk songs, in which a felicitous dialectal synthesis had been achieved – to later be continued in the lyrical poetry of the Romanticism – as the chief constituent part of this koine. It was the folklore koine, formed during the 18th century, which laid a foundation for the Eastern variety of Standard Ukrainian. By contrast, the Western variety was based on an urban koine, alternatively called by G. Y. Shevelov *Galician koine*, *Lviv*

koine or *Galician and Bukovinian koine*; it was the result of a synthesis involving, in the first place, the Dniester dialects and including considerable foreign admixtures.

The thesis offers the first ever comprehensive analysis of G. Y. Shevelov's linguistic conceptions, clarifying his methodological approaches to the research of language history and suggesting an in-depth interpretation and generalization of his central theories. The results obtained in the thesis modify the conventional ideas about G. Y. Shevelov's stance as a linguist and student of the Ukrainian language, especially in the field of the language history. The study highlights the main methodological principles adhered to by the scholar, gives a pointed general account of his conceptions as well as of their evolution.

The results obtained can be put to use in the teaching of the history of linguistics, of the history of Standard Ukrainian, of historical dialectology, of the typology of Slavonic languages, of phonetics and phonology, of the history of the Ukrainian orthography, of syntax, of the Soviet language policy, of style in language, as well as in various cultural and educational activities.

Key words: G. Y. Shevelov, linguistic historiography, history of Ukrainian linguistics, syntax, language policy, historical dialectology, historical phonology, history of Standard Ukrainian

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРСОНАЛІЇ ТА ПОСТАТЬ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА ЯК ЙОГО ОБ'ЄКТ	28
1.1. Теоретико-методологічні засади досліджень з історії мовознавства	28
1.2. Життєвий і науковий шлях Ю. Шевельова та провідні напрямки його наукових досліджень	38
1.2.1. Біографія Ю. Шевельова та періодизація його наукового доробку	38
1.2.2. Ділянки мовознавства, в яких працював Ю. Шевельов	42
1.2.3. Поширення мовознавчої спадщини Ю. Шевельова в Україні	47
1.3. Висвітлення доробку Ю. Шевельова в мовознавчій літературі	52
Висновки до першого розділу.....	55
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА В СТУДІЯХ Ю. ШЕВЕЛЬОВА	58
2.1. Питання стилю й мови письменників у дослідженнях Ю. Шевельова.....	58
2.1.1. Поетична мова П. Тичини в оцінці Ю. Шевельова	59
2.2. Ю. Шевельов як автор шкільних і вишівських підручників української мови	65
2.2.1. Шкільні граматики Ю. Шевельова	65
2.2.2. «Нарис сучасної української літературної мови» Ю. Шевельова.....	69
2.3. Доробок Ю. Шевельова в царині українського синтаксису	74
2.3.1. Ю. Шевельов про природу й генезу називних речень	75
2.3.2. Студії Ю. Шевельова над синтаксисом простого речення	80
2.3.2.1. Перипетії навколо синтаксису простого речення Ю. Шевельова	81
2.3.2.2. Книга Ю. Шевельова «Просте речення»: переваги й зауваги	86
2.4. Ю. Шевельов про стан і статус української мови в ХХ ст.	91
2.4.1. Принципи й етапи радянського мовного планування в наслідженні Ю. Шевельова	92

2.4.2. Узагальнення Ю. Шевельова щодо наслідків радянського мовного планування в УРСР	98
2.4.3. Книга Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття»: її сприйняття і вплив	102
2.5. Доробок Ю. Шевельова в питаннях українського правопису	106
2.5.1. Авторський правопис Ю. Шевельова	108
2.5.2. Полеміка Ю. Шевельова з київськими кодифікаторами щодо правописно-фонологічних питань	110
Висновки до другого розділу	116

РОЗДІЛ 3. ПРАЦІ Ю. ШЕВЕЛЬОВА В ЦАРИНІ ІСТОРИЧНОЇ ФОНОЛОГІЇ ТА ЇХ МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА

3.1. Студії Ю. Шевельова з історичної фонології та їх сприйняття в Україні й у світі	121
3.1.1. Робота Ю. Шевельова над «Історичною фонологією української мови»	123
3.1.2. «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова та «Історична фонетика української мови» М. Жовтобрюха	125
3.2. Студії Ю. Шевельова з історичної діалектології: теоретична постава та практична реалізація	129
3.2.1. Формування методології Ю. Шевельова для фонологічних студій	130
3.2.2. Засновки до всамостійнення історичної діалектології	133
3.2.3. Розрізнення історичної діалектології та історії літературної мови	137
3.3. Підхід Ю. Шевельова до дослідження фонем в історичній фонології	140
3.3.1. Структуралізм і фонологічна метода в працях Ю. Шевельова	142
3.3.2. Тракткування <i>фонем</i> в українському мовознавстві кінця XIX – початку XX ст.	147
3.3.3. <i>Фонема</i> в працях Ю. Шевельова: функційність проти психології	151
Висновки до третього розділу	157

РОЗДІЛ 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ПРАЦЯХ Ю. ШЕВЕЛЬОВА

4.1. Методологічні засновки Ю. Шевельова до студій з історії літературної мови	161
--	-----

4.2. Історія української літературної мови в концепції Ю. Шевельова про стилі й жанри	163
4.2.1. Жанровий розподіл літературних мов за «Історичною фонологією української мови» Ю. Шевельова	164
4.2.2. Мова Григорія Сковороди в оцінці Ю. Шевельова	168
4.2.3. Передумови для вироблення української літературної мови на південно-східній діалектній основі	172
4.2.4. Шевельовська періодизація історії літературних мов в Україні	175
4.3. Діалектна основа української літературної мови в інтерпретації Ю. Шевельова	178
4.3.1. Вироблення української літературної мови в Галичині в ХІХ ст.	180
4.3.2. Міркування Ю. Шевельова про західноукраїнський мовний варіант і його полеміка з В. Чапленком	182
4.3.3. Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського мовних варіантів у студіях Ю. Шевельова	185
4.3.4. «Діалектна багатоосновність» у концепції Ю. Шевельова про основу української літературної мови	189
4.4. Українська літературна мова в типологічній теорії Ю. Шевельова	193
4.4.1. Генеза поняття <i>фольклорне койне</i> в історії слов'янських літературних мов	194
4.4.2. Типологічна класифікація літературних мов за Ю. Шевельовим	196
4.4.3. Поняття <i>койне</i> в студіях Ю. Шевельова	202
4.4.4. Теоретичне осмислення поняття <i>койне</i> в історії формування слов'янських літературних мов	205
Висновки до четвертого розділу	208
ВИСНОВКИ	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	220
ДОДАТКИ	262
Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації	262
Додаток Б. Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації..	264
Додаток В. Перелік новознайдених мовознавчих публікацій Ю. Шевельова	265

ВСТУП

Юрій Шевельов (1908–2002) є одним із найпомітніших представників української філології ХХ ст. Його науковий доробок охоплює кількасот праць широкого тематичного спрямування: від театральної та літературної критики до слов'янського порівняльно-історичного мовознавства. Більшість із його публікацій лінгвістичного змісту вийшли друком за кордоном, а в Україні почали ширитися вже після набуття нею незалежності.

Починаючи з другої половини 1990-х рр. українська гуманітарна наука приділяє дедалі більше уваги доробкові Ю. Шевельова. Проведено кілька конференцій на його пошану (з публікацією матеріалів), вийшла низка спеціальних статей, присвячених його внескові в розвиток української філології, видано кілька його книг, перекладено декілька розвідок і одну монографію. Притому, однак, кількісно переважають праці літературознавчої тематики (до них належить і кандидатська дисертація О. І. Волосової «Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик», захищена 2002 р.). Тим часом сам Ю. Шевельов уважав себе насамперед фахівцем у галузі мовознавства, приділивши цьому напрямкові студій головну увагу. У своєму мовознавчому доробку Ю. Шевельов має цілу низку ґрунтовних праць: з історичної фонології слов'янських мов, зокрема й української, з питань синтаксису й історії становлення простих речень, з історії формування сучасної української літературної мови, з історії українського мовознавства. До кола його досліджень належать також проблеми ідіостилю поетів і письменників, культури мови, функціонування сучасної української мови та її правописні питання. Проте дотеперішній корпус праць Ю. Шевельова, виданих і перевиданих в Україні, дуже далекий від повноти. Значна частина цих його робіт написана англійською, німецькою, французькою та іншими мовами, до того ж неприступність багатьох публікацій для загалу вітчизняних науковців істотно утруднює або й унеможлиблює адекватне застосування внеску Ю. Шевельова в різних галузях українського мовознавства.

Про Шевельова-мовознавця маємо на сьогодні низку статей таких науковців як Й. Андерш, Л. Белей, Л. Боярова, С. Вакуленко, Т. Воропаєва, О. Геращенко,

В. Глущенко, П. Грищенко, Н. Гуйванюк, Я. Гурський, А. Даниленко, Р. Зорівчак, В. Зубченко, В. Калашник, Г. Карнаушенко, Л. Лисиченко, Т. Лисиченко, О. Маленко, Л. Масенко, М. Мозер, В. Мойсієнко, І. Муромцев, О. Муромцева, Г. Наєнко, Н. Нікуліна, В. Німчук, Л. Полюга, І. Рябініна, П. Селігей, О. Скопненко, М. Степаненко, Л. Ткач, Р. Трифонов, М. Філон, А. Ціпко, О. Черемська. Їхні розвідки базуються значною мірою на найбільш розповсюджених в Україні роботах Ю. Шевельова, таких як «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» (1987, 1998, 2008), «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1996, 2003), «Портрети українських мовознавців» (2002, 2003), «Історична фонологія української мови» (1979; 2002). Виняток становлять публікації С. Вакуленка, А. Даниленка, О. Скопненка та Л. Ткач, які є зразком ширшого й ґрунтовного аналізу.

У своїх дослідженнях української мови Юрій Шевельов приділив значну увагу питанням синтаксису. Предметом його студій стали прості речення у синхронічному та в діахронічному розрізах: «Просте речення» (1951), «До генези називного речення» (1947; 2012), «The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence» (1963), в окремій статті розглянуто безпідметові речення на -но, -то. Поважною працею Ю. Шевельова в галузі української граматики та стилістики є його книга «Нарис сучасної української літературної мови» (1951), перевидана в Україні 2012 р.

Найвагоміша праця Ю. Шевельова, на його власну думку, – «Історична фонологія української мови», український переклад якої побачив світ 2002 р., тільки починає входити в актуальний науковий контекст. До спроби аналітично розглянути окремі розділи «Історичної фонології української мови» Ю. Шевельова вдавалися В. Глущенко й І. Рябініна, Г. Наєнко. Загальний огляд цієї монографії Юрія Шевельова подав А. Даниленко в статті «Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов» (2000). Синтетичний виклад історичної фонології Шевельова доповнює ще ціла низка окремих статей, які так само маловідомі й належним чином не введені в науковий обіг на українських теренах.

Помітне місце в спадщині Ю. Шевельова посідають питання історії української літературної мови, яким дослідник присвятив низку статей і дві книги: «Галичина в формуванні нової української літературної мови» (1949, 1975) і «Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte» (1966). Хоча головний висновок автора про полідіалектний характер української літературної мови є нині загальноновизнаним, його концепції щодо формування літературної мови залишаються почасти нерозкритими.

Вивчення й упровадження в науковий контекст спадщини українських мовознавців ХХ ст. відбувається неквапно. Донині з'явилося шість дисертаційних студій, присвячених доробку українських лінгвістів: Наталії Глібчук про Олену Курило (1994), Інни Мамчич про Василя Чапленка (2002), Олени Голуб про Петра Бузука (2006), Катерини Тищенко про Агатангела Кримського (2006), Віти Чикут про Івана Панькевича (2009), Лесі Гапон про Ярослава Рудницького (2017). У сучасному українському мовознавстві відчутним є брак досліджень з історії самої науки та невироблена методологія для їх реалізації. Тимчасом західноєвропейська наука в царині лінгвістичної історіографії й її методології демонструє значний поступ супроти слов'янського наукового світу. Свій примітний внесок у розроблення підходів і методик здійснили зосібна канадсько-нідерландський історик мовознавства Конрад Кернер, німецький теоретик Петер Шмітер, бельгійський фахівець П'єр Свігерс, британський мовознавець Дейвід Крем. Вивчення лінгвістичної спадщини Ю. Шевельова в оперті на теоретичні засади цих і інших професійних істориків мовознавчих учень може стати корисним збагаченням попередніх здобутків вітчизняної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає загальній науковій проблемі кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Закономірності розвитку і функціонування української мови».

Об'єктом дисертаційного дослідження є сукупність студій Ю. Шевельова з таких питань: історія формування української літературної мови та історія її діалектів (праці з історичної фонології); функціонування сучасної української

літературної мови, зокрема лінгвостилістичні розвідки, синтаксичні студії, праці нормативного характеру; розвідки з питань мовної політики.

Предметом аналізу є система поглядів Ю. Шевельова на методологічні питання в царині історії української мови, на проблему українського глотогенезу, на історію діалектів, на мовні тенденції української мови, на актуальні проблеми її функціонування в ХХ ст.

Мета роботи – реконструкція методологічних засад і мовознавчих поглядів Ю. Шевельова; визначення його теоретичного та практичного внеску в вивчення різних аспектів української мови та її історії.

У зв'язку з окресленою метою виникає необхідність вирішити такі завдання:

1) систематизувати і доповнити наявну бібліографічну інформацію про мовознавчі публікації Ю. Шевельова;

2) розробити періодизацію наукової діяльності Ю. Шевельова в її співвіднесеності зі зміною дослідницьких пріоритетів ученого на різних етапах його життєвого шляху;

3) комплексно проаналізувати студії Ю. Шевельова, присвячені розвитку й функціонуванню української мови;

4) оцінити місце праць Ю. Шевельова в науковому контексті його доби;

5) з'ясувати провідні теоретичні й методологічні засади, якими керувався у власних дослідженнях Ю. Шевельов;

6) висвітлити рецепцію ідей Ю. Шевельова в українському мовознавстві радянської доби та в незалежній Україні;

7) окреслити місце праць Ю. Шевельова в контексті сучасного українського мовознавства.

У дослідженні використовуються специфічні методи лінгвістичної історіографії. Контекстуалізація (відтворення контексту) є кінцевою метою всякого дослідження з історії мовознавства. Для її досягнення історик лінгвістичних ідей спирається на оповідний підхід, який передбачає такі етапи: 1) збирання й систематизація матеріалу, 2) хронологізація, 3) реконструкція часових площин, 4) інтерпретація концепцій, поглядів, взаємозв'язків, суперечностей тощо,

5) відтворення контексту (П. Шмітер). Усі ці етапи насамкінець узагальнюються в історіографічну оповідь, яка демонструє оглядову, описову та тлумачну компетентності дослідника (за Д. Кремом), або реалізацію евристичної, герменевтичної та історіографічної метод (за П. Свігерсом). Крім того у вітчизняних студіях з лінгвістичної історіографії застосовується актуалістичний метод, який спирається на онтологічний, операціональний і телеологічний компоненти (В. Глущенко). Комплекс цих методів і підходів покладено в основу дисертаційного дослідження.

Наукова новизна дисертаційної студії полягає в тому, що вперше здійснюється всебічний аналіз лінгвістичних поглядів Ю. Шевельова, з'ясовуються його методологічні підходи до вивчення історії мови, пропонується концептуалізація й узагальнення його засадничих теорій. Оцінка наукових досягнень мовознавця проводиться з урахуванням еволюції поглядів мовознавця на різні аспекти студійованих ним проблем. Провідною рисою цієї еволюції є синтезування структурного та психологічного підходів до вивчення мови як системи; науковець також використовував у взаємодії синхронний і діахронний методи. Ю. Шевельов уважав, що норма й зміна її зумовлюються тенденціями, наявними в самій мовній системі. Із його праць випливає важливий висновок про типологічну структуру української мови та про основоположні койне двох варіантів української літературної мови. Дослідження мовознавчої спадщини Ю. Шевельова дозволяє а) внести істотні доповнення в історію української мовознавчої думки, б) переглянути дотеперішні критерії мовного нормування та концепції формування української літературної мови.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в уточненні загального образу зміни парадигм в українському мовознавстві ХХ ст., остаточно вписавши здобутки Ю. Шевельова в актуальний науковий контекст. У своїх лінгвістичних працях Ю. Шевельов спирався здебільшого на засади структуралізму, проте, на відміну від класичних структуралістів, зумів майстерно застосувати ці засади, поєднуючи синхронічні й діахронічні методи. Мовознавець принципово розділяв історію мови на дві окремі дисципліни – історичну діалектологію та історію

літературної мови, – що для кожної з них обґрунтував теоретичні й методологічні засади, які послідовно реалізував у власних студіях з історії української мови. У дисертації здійснено спробу вдосконалити методологію вітчизняної лінгвістичної історіографії.

Практичне значення – упритупнення дотепер невідомих і маловідомих українському науковому загалові мовознавчих студій Ю. Шевельова (у вигляді передруків, перекладів, аналітичних розвідок та ін.), уведення в науковий обіг необхідних текстів, якими має оперувати вітчизняна наука. Одержані результати дослідження можуть бути корисними у викладанні курсів історії української мови, діалектології, радянської мовної політики, історії мовознавства.

Особистий внесок базується на тому, що здобувачка самостійно визначилася із джерельною базою своєї студії, здійснила хронологізацію й аналіз дібраного матеріалу, реконструювала пізнавальні виднокола, по змозі окреслила контекст, узагальнила й обґрунтувала свої напрацювання у висновках. За характером виконання дисертація є одноосібним дослідженням. Публікації з теми дисертації підготовлені й опубліковані без співавторства.

Апробація результатів дисертації. У ході опрацювання теми дисертації здобувачка підготувала низку наукових доповідей, із якими виступила на Міжнародній науковій конференції «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку європейської філологічної думки XIX–XXI ст.» (06–07.10.2010, Харків), Міжнародній науковій конференції «XII International Conference on the History of Language Sciences» (28.08. – 02.09.2011, Санкт-Петербург), XXIII Міжнародному колоквиумі «Studienkreises Geschichte der Sprachwissenschaft» на тему «Diversitas Linguarum: Sprach(en)vielfalt und sprachliche Diversität von der Antike bis zur Gegenwart» (23–25.08.2012, Левен), III Міжнародній науково-практичній конференції студентів і молодих учених «Філологія XXI століття», присвяченій 125-й річниці від дня народження акад. Л. А. Булаховського (19.04.2013, Харків), Міжнародному науковому симпозиумі «Современная славистика между традицией и инновацией» (24–26.05.2013, Клуж-Напока), Міжнародній науковій конференції «XIII International Conference on the History of the Language Sciences» (25–29.08.2014, Віла Реал),

Міжнародній науковій конференції «Second Meeting on Slavic Linguistics» (30–31.10.2014, Лісабон), Міжнародній конференції «Унормування, розунормування та перенормування української мови (1920–2015 рр.)» (18.09.2015, Харків), щорічній міжнародній конференції Британської асоціації славістичних і східноєвропейських студій «BASEES Annual Conference» (02–04.04.2016, Кембрідж), VII міжнародній конференції «Українська діаспора: проблеми дослідження» (27–28.09.2016, Острог), XXVIII Міжнародному колоквиумі «Studienkreises Geschichte der Sprachwissenschaft» на тему «Sprachkonzepte und Sprachkategorien in Geschichte und Gegenwart» (25–27.05.2017, Верона), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Мова. Культура. Взаєморозуміння» (20–22.09.2011, Дрогобич), Всеукраїнській науковій конференції «Вертоградар української духовності», (18.05.2013, с. Сквородинівка), Всеукраїнській науковій конференції «Мова/"мови" міста та формування ідентичності населення Харкова (кінець XVIII – початок XXI ст.)» (23.02.2018, Харків), Міжнародній науковій конференції з загального мовознавства «XIII Congreso Internacional de Lingüística Xeral» (13–15.07.2018, Віго).

Публікації за темою дисертації. Різні аспекти досліджуваної проблеми висвітлено в сімнадцяти одноосібних публікаціях, із-поміж яких п'ять оприлюднено в наукових фахових виданнях України: «Деякі зауваги про місце О. Потебні на науковому видноколі Ю. Шевельова», «Шкільні граматики Юрія Шевельова», «Методологічні позиції Юрія Шевельова в студіях над історією українського мовознавства», «Мова Григорія Сковороди в оцінці Юрія Шевельова: кристалізація поглядів», «Поетична мова П. Тичини в оцінці Ю. Шевельова»; п'ять – у закордонних виданнях: «Addendum to the Bibliography of George Y. Shevelov (1937–1944)», «Opposition of Languages or Integration of Dialects? George Y. Shevelov on the Sources of Standard Ukrainian», «Юрій Шевельов про статус і завдання історичної діалектології», «How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov», «The Ukrainian Spelling Reforms, Half-reforms, Non-reforms and Anti-reforms as Manifestation of the Soviet Language Policy» (остання вийшла в науковому журналі, включеному до міжнародної наукометричної бази Scopus); дві розвідки ввійшли до збірників матеріалів за підсумками конференцій: «"Діалектна

многоосновність" української літературної мови за Юрієм Шевельовим», «Новознайдені публікації Юрія Шевельова за 1941–1944 рр.»; дві статті оприлюднено на сторінках українських періодичних видань: «Шкільні граматики Юрія Шевельова: з історії українських підручників мови», «Потебніана шевельовська на тлі Потебніани української»; дві публікації являють собою передмови до книг Ю. Шевельова: «Між Харковом і Мюнхеном: «переходова» наукова праця Юрія Шевельова», «Українство альтернативою радянству (творчий доробок Юрія Шевельова 1941–1943 рр.)»; розвідка «Полеміка київських академічних мовознавців з діаспорними науковцями навколо питань корпусного планування української мови (1960-і – 1980-і рр.)» ввійшла до колективної монографії.

До опублікованих праць, які додатково висвітлюють тему дослідження, належать тези доповідей, виголошених на шести конференціях. Із-поміж них дві публікації – українські: «Кристалізація поглядів Ю. Шевельова на мову й стиль Г. Сковороди» (2013), «Доробок Юрія Шевельова в ділянці української синтакси» (2016); та чотири – закордонні: «George Y. Shevelov as a Linguistic Historiographer» (Росія, 2011), «Юрий Шевелев о статусе и заданиях исторической диалектологии» (Румунія, 2013), «How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov» (Португалія, 2014), «The Corpus Planning for Ukrainian in the Controversy between the Ukrainian Soviet and Émigré Linguists (1960–1970s)» (Португалія, 2014).

Структура дисертації. Студія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і трьох додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРСОНАЛІ ТА ПОСТАТЬ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА ЯК ЙОГО ОБ'ЄКТ

1.1. Теоретико-методологічні засади досліджень з історії мовознавства

Лінгвістична історіографія – це міждисциплінарна галузь, що розглядає еволюцію лінгвістичних ідей; користуючись із засобів цієї науки та виходячи за її межі, це вчення поєднує опис і пояснення того, яким чином набуто та втілено лінгвістичні знання, чи радше – лінгвістичний досвід. Це визначення належить видатному бельгійському історикові мовознавства П'єрові Свігерсу [437: 2; пор. 438: 38–39]. Лінгвістична історіографія існує на перетині таких дисциплін, як власне мовознавство (включно з його методологією), історія (зокрема історія соціокультурного, а також політичного контекстів [438: 39]), філософія та соціологія науки [437: 2; пор. 16: 95].

Теоретичне опрацювання історії лінгвістичних учень започатковується, як підкреслює П. Свігерс, лише в 70-х рр. ХХ ст. [437: 1]. Сергій Ромашко веде відлік професійного підходу до цієї дисципліни від 1960–70-х рр. [173: 5–6]. Звідтоді вже розроблялися більше-менше чітко сформульовані правила й принципи написання історії науки [173: 8]. Натомість в українській лінгвістичній історіографії ці правила та принципи не розроблені детально й дотепер. На початку 1990-х рр. Степан Бевзенко завважував, що «історія українського мовознавства досліджена ще недостатньо, хоч і є ряд загальних оглядів його розвитку чи оглядів історії окремих його галузей» [3: 6]. За останні роки з'явилася досить скромна кількість дисертаційних студій: про лінгвістичну спадщину Петра Бузука [36], Василя Чапленка [127], Агатангела Кримського [196], Івана Панькевича [226], Ярослава-Богдана Рудницького [30].

Питання історії української мовознавчої науки загалом вивчаються радше безсистемно та принагідно. Значною мірою це стосується й до вироблення теоретичних підходів до самої лінгвістичної історіографії. До спроби бодай почасти впровадити певні теоретико-методологічні засади в дослідження історії

мовознавства вдався Володимир Глущенко [34]. Зокрема, науковець обґрунтував *актуалістичний метод* дослідження, суть якого «полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього». Цей метод охоплює три компоненти: *онтологічний* (базується на принципах історизму, причиновості, системності), *операціональний* (аналіз джерел, синтезування даних, їх зіставлення, історико-наукова реконструкція) та *телеологічний* (вияв та обґрунтування внеску попередників, їх «значимість для мовознавства») [34: 6–7]. Недавно цей актуалістичний метод застосували Олена Голуб [36] і Катерина Тищенко [196].

Загальна проблема української лінгвістичної історіографії полягає насамперед у традиційному наслідуванні російських колег, які в свою чергу дуже мало зважають на студії західних науковців з історії мовознавства [439: 100]. Останнім часом цікавість російських дослідників до чужомовних здобутків подекуди зростає. Скажімо, зовсім недавно російський мовознавець Олег Радченко спробував підсумувати теоретичне значення оповідного підходу в ділянці лінгвістичної історіографії та визначити його перспективи для російської науки. Проявом «негативних традицій сучасного викладу історії науки про мову» він називає «перебільшену довіру авторів до традиційних суджень із приводу тих чи тих теорій і науковців, обмежене знайомство з першоджерелами та переважно метареферативний характер окремих розділів» [170: 25]. Висновок його такий, що перспективним напрямком є «створення неупередженої, універсальної історії мовознавства з урахуванням численних аспектів і дискурсів, із залученням окремих методик нарративного опису (відтворення особистісного портрету науковця, його аналітичного апарату, його наукової бібліотеки, хронологічного аналізу повного корпусу його праць, залучення вузького й широкого наукового контексту, інтерв'ювання та анкетування, коли це можливо, опрацювання архівних документів тощо)» [175: 38].

За таких обставин українським науковцям, можливо, було б доречно звернутися безпосередньо до здобутків європейської науки. За останні тридцять років методологію мовознавчої історіографії в західноєвропейській традиції розроблено досить ґрунтовно, хоча й досі точаться деякі дискусії та суперечки. До

найпомітніших теоретиків належать: канадсько-нідерландський фахівець Конрад Кернер, який одним із перших заходився коло питань меж і методології в історії мовознавчих ідей, започаткувавши в 1974 р. спеціальний журнал «*Historiographia Linguistica*» [362]; німецький історик мовознавства Петер Шмітер (1943–2006), бельгійський дослідник і теоретик П'єр Свігерс, британський мовознавець Дейвід Крем і декілька інших авторів, чії концепції вирізняються доладністю й виваженістю.

Принципи історіографічного дослідження. У західноєвропейській історіографічній традиції принципів дослідження як таких не виокремлюють. Хіба дискутуються питання меж історизму й об'єктивізму / суб'єктивізму. Натомість у студіях з історії лінгвістики українські науковці наполягають на дотриманні певних принципів. Одним із головних визначають *принцип історизму*. С. Бевзенко вважає, що «оцінка того чи іншого явища історії українського мовознавства повинна виходити з принципу історизму [...], згідно з яким кожне явище історії мовознавства має бути співвіднесене із сучасними уявленнями про те чи інше питання», однак оцінка ця виводиться не з точки зору теперішнього знання, а виходячи з того, яким був внесок у науку певного автора супроти його попередників і яким було його значення для свого часу [3: 6]. Британець Д. Крем із цього приводу править про відтворення «часових площин», тобто про встановлення логічних узаємозв'язків досліджуваної минувшини з теперішнім [342: 190, 206]. Американський лінгвіст Майкл Макерт вдається до окреслення «історичні площини» [371: 45–46].

В. Глущенко вирізняє в лінгвістичній історіографії (у складі онтологічного компонента дослідження), крім принципу історизму, ще *принципи причиновості й системності*. Перший із них передбачає встановлення причинових ланцюжків, а засаду системності він пов'язує зі сприйняттям і трактуванням мовних явищ як узаємопов'язаних елементів однієї системи. [34: 7]. Леся Гапон спирається у своїй студії ще на *принцип об'єктивності*. Вона переконана, що «абсолютної об'єктивності досягнути важко, майже неможливо» [30: 33], особливо коли студія зосереджена на одній постаті, чий внесок висвітлюватиметься або однозначно

позитивно, або радше негативно, в залежності від настанови самого історіографа. В українському мовознавстві панують дві тенденції. Поширений іще з радянської доби жанр ювілейного дитирамбу привчив багатьох вітчизняних дослідників некритично оцінювати спадщину попередників у формі, як правило, суцільного славослів'я. З другого боку, коли мова заходить за науковців, які свого часу належали до двох ворожих таборів, діаспорних та радянських, слід тримати на оці відповідне тій добі ідеологічне трактування їхнього доробку та своєчасно відмежовувати політичне від академічного. У цій справі українським історикам мовознавства дуже складно додержуватися принципу об'єктивності, передусім через чинники психологічного порядку – етичні чи патріотичні мотиви.

М. Макерт розрізняє два типи істориків мовознавства: *позитивісти* та *плюралісти*. «Дослідники першої групи тяжіють до позитивістського бачення історії та прагнуть створити єдину істинну історію лінгвістичної думки. Навпаки, друга група сприймає історіографію як інтерпретаційну діяльність, що припускає багатовекторну (плюралістичну) версію історії» [371: 39]. Намагаючись вибудувати однозначну історичну лінію, дослідник наражається на небезпеку некритичного добору джерел і створення необ'єктивної картини дійсності. Підхід плюралістичний натомість дає змогу залучити якнайширше коло джерел, ознайомитися з усіма наявними оцінками й поглядами, тим само наближає дослідника до більш об'єктивної оцінки.

Нідерландська дослідниця Ельс Ельфєрс зовсім виключає можливість досягнути об'єктивної інтерпретації, зокрема, в історії лінгвістичних ідей, позаяк елемент суб'єктивності імпліцитно присутній у реконструйованій оповіді, автор якої ніколи не вільний від аксіологічних присудів [пор. 347: 27–50]; це виявляється в доборі фактів, у винесених присудах щодо важливості й актуальності, у накиданні анахронічних трактувань тощо [347: 51–82]. На її переконання, гарно збудована оповідь завдяки «доречному залученню достеменних фактів» «природним плином веде читача від однієї фази до наступної», таким чином нівелюючи саму потребу вдаватися повсякчас до розлогих коментувань і роз'яснень [347: 36]. Така оповідь дає читачеві змогу самостійно доходити правильного розуміння і відповідних

висновків, не переобтяжуючи його авторовими розумуваннями. Отже, підмурком об'єктивності є покладений в основу оповіді надійний фактаж.

Ставлячи зі свого боку високі вимоги до будь-якої наукової галузі, Шевельов підкреслював: «Якщо наука не створює методології, достосованої до власного предмета, їй годі спромогтися на належний опис своєї царини» [252: 148; 410: 223 пор. 424: 45]. І дійсно, історія мовознавства, як ділянка науки міждисциплінарна, не має чітко окресленого **предмета** дослідження, на що вказують і самі фахівці [346: 15–16]. Нещодавно П. Свігерс наважився дати визначення предмета лінгвістичної історіографії, що його «можна окреслити, в дуже загальному розумінні, як [...] довготривалий розвиток лінгвістичного знання у його мінливому контексті та комплексній взаємодії між тяглістю й перерваністю, між традицією й переминою; у вужчому розумінні його окреслюємо як поєднання студій над формуванням концепцій, описово-тлумачної категоризації, термінологічного (метамовного) поля та схематичної їх репрезентації у стосунку до: а) одиниць і рівнів опису мови; б) різних типів міжмовних зв'язків; в) властивостей і функцій мови» [438: 41–42]. Та навіть це визначення є зашироким і занадто абстрактним.

У ділянці лінгвістичної історіографії воліють говорити радше про мету досліджень замість неосяжного предмета. Скажімо, П. Свігерс і Жан Де Клерк відстоюють, слідом за Шмітером, позицію про творення метаісторіографії (*méta-historiographie*) [346: 15], котра заходжується не лише коло аналізу лінгвістичного доробку, але в тому числі й коло питань створення та сприйняття мовознавчих праць, ідей, напрямків, охоплюючи й відтворюючи цілий контекст віддаленої в часі дійсності. **Метою** самої метаісторіографії є *контекстуалізація* досліджуваного об'єкта [346: 17]. «Нашим завданням у вивченні історії мовознавства – твердить Д. Крем – не є фіксація послідовності конкретних подій у минувшині, ми маємо відтворювати послідовність проминулих теперішностей [...] Відтворення тягне за собою оповідність: сюжетну побудову в перспективі минувшини; віднову пізнавальних виднокіл віддаленої в часі теперішності; витворення розповіді з її власним минулим, теперішнім і майбутнім» [342: 200]. Італійський науковець Раффаеле Сіміоне наполягав на тому, що «історія науки мусить зосереджуватися не

лише на прикінцевих результатах досліджень, а й на особливостях пізнавальних процесів, що вможливили здобуття цих результатів» [16: 94]. Тим часом харківський фахівець із загального мовознавства Валерій Акуленко видав на Кубі невелику обсягом працю «Короткий історичний вступ до мовознавства» (1979), де накреслив дуже схожу із Р. Сімоне концепцію й до переліку чинників розвитку лінгвістичної думки включав мету науки, її методологію (в широкому філософічному розумінні), загальні наукові засади, її співвідношення з іншими науками [16: 95–97].

Спеціальних методів як таких історики мовознавства не виробили. Це пояснюється насамперед несаможиттєвістю самої галузі, яка лежить не перетині кількох дисциплін і методи дослідження черпає з них. Утім у самій ділянці накреслено вже деякі **підходи**. На початку 1980-х рр. П. Шмітер увів поняття «реконструкційна оповідь» (rekonstruierende Erzählung) та «нарратив» (narration¹), або ще – виклад з «оповідною структурою» (narrative Struktur) і розробив методологію оповідного письма для історіографічних студій. Тим само П. Шмітер запровадив *нарративний*, тобто *оповідний підхід* (Narrativität) [392: 55–167], що включає такі засадничі складники, як *критерії збирання, реконструкція, хронологізація, інтерпретація, відтворення контексту* [392]. Звідтоді центральним у дослідженнях з історії мовознавства вважається *нарратив* або *оповідь*, як концептуальна модель історіографічного тексту. Під «нарративом» (оповіддю) слід розуміти не олітературений чи белетристичний виклад, а суто науковий, опертий на фактологічне тло [391: 145–147].

К. Кернер іще в 1970-х рр. назвав розвідки з лінгвістичної історіографії власне «історіями» (histories) – такими собі відрізками цілокупної історії мовознавства [362: 2–4]. П. Шмітер і собі розрізняв поняття «історія» (Geschichte / history) й «історії» (Geschichten / stories), та деякі непорозуміння і кривотлумачення спонукали його взяти за основу термін «оповідь» [391: 140–145]. Уже на початку ХХІ ст. Д. Крем [342: 200–201, 204] уживає назву «оповідь» (narration) або «розповідь» (story). Так само й П. Свігерс користується терміном «розповідь» (story) [348: 43].

¹ Як пояснює сам Шмітер, і термін «нарратив», і підхід «оповідний» сягають корінням античної традиції оповідного викладу історії й історіографії [391: 141].

Унікаючи плутанини між декількома значеннями слів «історія», «розповідь» чи «нарратив», у своєму дослідженні я пристаю на окреслення *історіографічна оповідь*.

Існує декілька класифікацій, що визначають **типи оповідей** у галузі лінгвістичної історіографії та завдання оповідача. Хронологічно першим свою класифікацію висунув К. Кернер, із не досить чітким поділом на чотири типи історичного письма; узагальнивши авторові думки, їх можна схарактеризувати, як: 1) підсумувальний, 2) спростувальний, 3) об'єктивістський і 4) критичний [362: 1–5]. Оповіді *підсумувального*, чи то пак *консервативного* типу [пор. 363: 543] висвітлюють досягнення науковців певної школи чи радше традиції, що себе вже вичерпала та місце котрої посіла нова традиція (К. Кернер називає підсумувальними праці про молодогограматиків). Цілком логічно, коли мовознавці наступного покоління, заперечуючи засади старої школи, запроваджують нові погляди в методології, а в оповіді про своїх попередників підкреслюють як правило їхні хиби й недогляди, зумовлені недосконалістю старих методів і підходів. Такий тип історії мовознавства можна окреслити як *спростувальний* або, як назвав його К. Кернер деінде, – *пропагандистський* тип письма [363: 543]. Третій, *об'єктивістський* тип оповіді є характеристичним для періоду «повоєнної руїни», коли виникає потреба «відродити мовознавчу традицію, яка б і надалі залишалася надійним підґрунтям для подальшого розвитку науки» [362: 2–4]. Схоже відновлення мовознавчої традиції в українському контексті стало вкрай важливим після розпаду Радянського Союзу й усамостійнення нашої науки, яка потребувала реабілітації стертих зі своєї історії десятків імен. Постать Шевельова теж належить до цього кола. Четвертий тип письма К. Кернер назвав у 1974 р. таким, що його ще слід розвинути й усталити [362: 4–5], а через два роки він окреслив цей різновид як *критичне* письмо [363: 543–544]. Загалом, це радше не класифікація, а спроба простежити еволюцію історіографічних праць від середини ХІХ ст. до авторового сьогодення. Щоправда, мусимо визнати, що історіографічні розвідки *підсумувального* й *об'єктивістського* характеру й нині широко практикуються в українському мовознавстві.

Трохи згодом П. Шмітер схарактеризував три рівні історіографічної оповіді: *антропологічний* (співвідноситься з епістемологічними основами історіографії),

історико-логічний (має до діла з історіографічною теорією) і *текстуальний* (є текстовою реалізацією досліджень з історії мовознавства). *Антропологічний* рівень визначає первинне бачення, схематичне накреслення структури тексту; на *історико-логічному* етапі дослідник опановує теоретичні й методологічні засади; *текстуальний* рівень виводить науковця на узагальнений і сюжетно збудований виклад накопиченого й проаналізованого матеріалу [391: 146–149].

Класифікація Д. Крема спирається на три щаблі компетентності, які показують наскільки майстерним є дослідник історії: а) в оперуванні фактами – *оглядова компетентність*; б) у побудові оповіді – *описова компетентність*; і в) у відтворенні часових площин – *тлумачна компетентність* [342: 205–206]. Відповідно до цих критеріїв Крем визначає такі три типи (рівні) оповідей: а) *хронографія*, б) *реконструкція*, в) *інтерпретація*. Але дослідження не мусить обмежуватися лише одним із названих типів. Оскільки ці типи співвідносяться з щаблями компетентності «оповідача», то їх послідовне поєднання дозволяє досягти найвищого рівня – найдосконалішої оповіді від оглядової хронографії – до компетентної інтерпретації.

Ще одну класифікацію досліджень у ділянці історії мовознавства запропонував П. Свігерс. Провідним критерієм його класифікації є сукупність прийомів, до яких удається історіограф. Теоретик визначив такі три головні етапи в ході історіографічного дослідження (по-своєму співвідносні з щаблями компетентності Д. Крема). Отже, П. Свігерс накреслює такі етапи, що корелюють із завданнями: 1) *евристична метода*, яка включає упорядкування відомих і нових джерел, опрацювання біо- та бібліографічних матеріалів; 2) *герменевтична метода*, яка дає сконтекстуалізовану інтерпретацію змісту студійованих джерел, віднаходячи зв'язки між текстами, науковцями, школами й традиціями; і 3) *метода писання історії*, яка виводить дослідника на системну реконструкцію минулого [438: 43–44]. Як і в попередній класифікації, окреслені методи відповідають етапам побудови історіографічної оповіді та включають коло відповідних завдань.

Із-поміж цих класифікацій найліпше структурованою видається схема англійського теоретика. Крім того, вона легко може правити за методологічну

основу для написання оповіді про осібного мовознавця. Близькою до неї є Свігерсова класифікація, яка, щоправда, більше пасує для створення повного курсу з історії мовознавства. Отож своє дослідження уґрунтовуватиму на трьох критеріях, визначених Д. Кремом, комбінуючи у своєму викладі елементи хронографії, реконструкції та інтерпретації.

Джерела історіографічного дослідження. На етапі евристичному історик має до діла першочергово з корпусом друкованих джерел (власне тих праць, що становлять об'єкт дослідження), з біо- та бібліографічними документами, з вивченням критичних матеріалів про студійовані публікації (сюди належать відгуки й рецензії, перекладені іншими мовами досліджувані праці, коментарі й передмови до них). На практиці історики мовознавства охоче користаються з архівних матеріалів (рукописів, машинописів, чернеток) задля ґрунтовнішої інтерпретації, особливо в дослідженнях, присвячених персоналіям. Евристична метода охоплює також другорядні джерела («marginal» sources), до яких П. Свігерс зараховує документи епістолярного жанру: щоденникові записи, листування, нотатки [438: 43; 346: 18–19], – які «часто проливають додаткове світло на інституціональні, ідеологічні та, зокрема, особистісні засновки поглядів і теорій» [438: 43]. Е. Ельфєрс підкреслила важливість для реконструйованої оповіді «власних оцінок» історичної персоналії [347: 51]. Як правило, саме епістолярні документи найкраще зберігають авторову самооцінку. Шевельов зосібна мав звичку давати характеристики своїх праць у листах до приятелів і колег, що й зумовлює залучення корпусу його кореспонденції. До другорядних джерел відносять і різного роду хроніки та матеріали з періодичних видань [346: 18–19]. Отже, в дослідженнях з історії мовознавства виокремлюють два типи джерел: *першорядні* (наукові студії, їх передруки й переклади, біобібліографічні матеріали, критичні матеріали, рукописи) та *другорядні* (епістолярні й хронікальні документи, інтерв'ю). У своїй історіографічній оповіді про доробок Шевельова я залучатиму повною мірою обидва типи джерел.

Для вироблення належних критеріїв збирання, впорядкування, реконструювання та компетентної інтерпретації наукового доробку лінгвіста чи

лінгвістичного напрямку, обов'язковою передумовою перед кожним істориком мовознавства має бути попередній досвід практичного дослідження мови. Р. Сімоне дійшов висновку про потребу «сполучити між собою лінгвістичну історіографію та фаховий вишкіл мовознавців» [16: 95]. Пізніше Ганс Крістман закидатиме чистим теоретикам історії мовознавчої думки постійне відхилення в дослідницькій практиці й від їхніх власних рекомендацій, і від розроблених ними самими методологічних засад [338: 236–237]. С. Ромашко також наполягає на обов'язковому поєднанні теоретико-методологічної роботи з практикою [173: 37]. Опрацювання спадщини Шевельова та реконструкція його наукової діяльності значно розширили фокус дослідження та спонукали нас до ґрунтовного вивчення контекстуального матеріалу з різних галузей лінгвістичного знання.

У практичному плані Шевельов помітно долучився свого часу до історії українського мовознавства, змалювавши портрети й підсумувавши наукову діяльність таких непересічних постатей, як-от Олексій Павловський [237; 400], Олександр Потебня [296; 260; 261; 398; 403], Кость Михальчук [305; 318; 265; 396], Олена Курило та Всеволод Ганцов [317; 398; 307; 263], Василь Сімович [255; 232; 427]. Хоча Шевельов і не вдавався до теоретичних чи методологічних розумувань щодо вивчення спадщини попередників, провідною засадою тримав для себе питання наукової еволюції досліджуваного мовознавця. Тобто в центр своїх лінгвоісторіографічних студій науковець ставив відстеження розвитку, причини хитань та поступ (або недосягнення його) в опануванні практичних і теоретичних знань [92: 269].

На методологічних засадах, визначених для лінгвоісторіографічного дослідження П. Шмітером, Д. Кремом і П. Свігерсом, маю на меті подати хронологізовану, реконструйовану, контекстуалізовану й сюжетну оповідь з історії формування, поступування та сприйняття у двох часових площинах (минувшини й сучасності) наукового досвіду й доробку Юрія Шевельова в питаннях української мови та її історії.

1.2. Життєвий і науковий шлях Ю. Шевельова та провідні напрямки його наукових досліджень

1.2.1. Біографія Ю. Шевельова та періодизація його наукового доробку

Славіст, мовознавець, літературний і театральний критик, публіцист Юрій Володимирович Шевельов (George Y. Shevelov) народився 17 грудня 1908 р. у Харкові в родині Володимира й Варвари (у дівоцтві Медер) Шнейдерів. У 1916 р. прізвище Шнейдер змінено на Шевельов [291: 25]. Філологічну освіту він здобув у 1928–1931 рр. у Харківському інституті народної освіти (ХІНО), перейменованому під час його студій у Харківський педагогічний інститут професійної освіти (ХППО) – нині це Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. В університеті його вчителями були Кость Німчинов, Леонід Булаховський, Олександр Вержбицький, Олександр Білецький, Олекса Парадиський, Агапій Шамрай. На літературно-лінгвістичному відділі Шевельов прагнув вивчитися на літературознавця, але на його власний подив літературних курсів було обмаль, зате мовознавчі дисципліни (вступ до загального мовознавства, історія української мови, експериментальна фонетика, порівняльна граматики слов'янських мов та ін.) «відкривали» йому «новий незнаний світ» [291: 120].

Одразу після випуску, 1931 р., Шевельов почав викладати українську мову в Харківському газетному технікумі (до 1938 р.), а з 1933 р. – в Українському комуністичному інституті журналістики (1933–1941 рр.). У 1936 р. молодий дослідник вступає до аспірантури й, усупереч попередній своїй схильності до літературознавства, зголошується на лінгвістичний напрямок: «У «Соціалістичній Харківщині» я прочитав, що Харківський педагогічний інститут набирає аспірантів з українського і російського мовознавства. Керівником обох аспірантур мав бути Леонід Арсенійович Булаховський, який, певна річ, добре мене пам'ятав. [...] І справді, від вересня 1936 року я став аспірантом, а 14 жовтня мене затвердив Наркомос» [291: 231]. Темою дисертації Шевельов обрав стиль політичної лірики Павла Тичини. Навчаючись в аспірантурі, він готував реферати з історії російської мови, з лінгвістичної географії, з питань українського наголосу, з проблематики фонетичного закону, з історичної фонетики чеської мови, про форми присудковості

та функції орудного відмінка за О. Потебнею, про принципи етимологізування, про занепад іменникової відміни в болгарській мові. Під ту пору молодий дослідник «цікавився Потебнею, звідси дві теми про його погляди. Читання книжок з історії чеської і болгарської мови визначили відповідні теми» [291: 232].

Оборонивши дисертацію «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини» 22 травня 1939 р. [209: 4], Шевельов дістав ступінь кандидата філологічних наук і доцента. На останньому році аспірантури його запрошено вести курс історії української мови в Харківському державному університеті [291: 241–242], де він пропрацював до вересня 1941 р., викладаючи також сучасну українську мову та односеместрові курси історії чеської та польської мов [291: 246]. Із липня 1941 р. молодий дослідник на пропозицію Л. Булаховського отримує місце в штаті Інституту мовознавства АН УРСР і стає його науковим співробітником [291: 284].

Із 25 жовтня 1941 р. Харків перебував під окупацією і мав військову німецьку адміністрацію. У цей період молодий доцент доопрацьовує розвідку «До генези називного речення», дописує до місцевої газети «Нова Україна», до журналу, що його редагував Віктор Петров, «Український Засів» та готує спільно з Дмитром Солов'єм підручник із української мови. 6 лютого 1943 р. Шевельов із матір'ю виїхав із Харкова й зупинився на короткий час у Києві. На початку березня вів дістався Львова, де осів до квітня 1944 р. Із намови Василя Сімовича харківський мовознавець береться за нову для себе тему: формування української літературної мови у взаємодії двох її варіантів – наддніпрянського та галицького. У цей період Шевельов також друкував літературознавчі, публіцистичні, мовознавчі матеріали й рецензії в періодичній пресі: в газетах «Краківські Вісті» та «Львівські Вісті», у журналах «Наші Дні» (Львів), «Пробоем» (Прага).

Із квітня 1944 р. його шлях проліг у західному напрямку через Польщу, Словаччину, Австрію (квітень – вересень 1944) до Німеччини, де він перебував спочатку в місті Пляуен (жовтень 1944 р. – квітень 1945 р.), а згодом через Бад-Кісінген (травень – липень 1945 р.) дістався міста Фюрт у серпні 1945 р. (там він отримав на ім'я Юрія Ткачука нові документи, якими послуговувався до 1951 р.) Із січня 1946 р. Шевельова, який під пору підписувався Юрієм Шерехом, запрошено

викладати в перенесеному з Праги до Мюнхена Вільному Українському Університеті. У травні 1946 р. він перебирається до Мюнхена. Надана в УВУ посада професора вимагала від Шевельова оборони дисертації або складання іспитів на доктора філософських наук. Підставовою для одержання наукового ступеня стала його розвідка «До генези називного речення», написана ще в Харкові й видрукувана на правах рукопису в 1947 р. Через два роки УВУ надав Шереху докторський ступінь. Крім українознавчих курсів у Вільному Університеті, Шевельов долучився до розбудови українського літературно-мистецького життя в німецькій Баварії. Він був заступником голови об'єднання українських письменників «Мистецький Український Рух» (1945–1949) і редактором друкованих органів цього об'єднання, таких як «Хорс» (1946), «Альманах МУР» (1946–1947), «Арка» (1947–1948).

Із січня 1950 р. мовознавець обіймає посаду лектора в Люндському університеті (Швеція), де до липня 1952 р. викладає українську та російську мови, історичну граматику східнослов'янських мов [292: 271]. У Люнді Шевельов повертається нарешті до поважної наукової роботи, друкуючи уже з 1950 р. розвідки на фонологічні та славістичні теми. «Коли, десь 1950 року, я дістав можливість відновити наукову працю, почату на Україні перед війною, я побачив, як мало я знаю, хоч дехто з моїх учителів – Булаховський, Білецький, Шамрай, Німчинов були добрі вчителі. [...] Два роки я провів у малому університетському містечку в Швеції, майже не виходячи з (першорядної і не потерпілої від жадних вилучень) бібліотеки. Це був мій другий університет, самоосвітний. Як жалюгідно мало знань я приніс! Меншою мірою це повторилося, коли, два роки пізніше, я опинився в Америці» [278: 69]. У той період дослідник формулює свої наукові цілі, визначає пріоритети, вдосконалює свою методологію, вивчає спадщину українських мовознавців і повертає їхні імена й ідеї в лоно української славістичної науки.

Діставши запрошення від Романа Якобсона викладати російську мову в Гарвардському університеті, на початку липня 1952 р. Шевельов переїжджає до Сполучених Штатів Америки. У Гарвардському університеті амбітний український славіст пропрацював два роки й відтак у 1954 р. перейшов до Колумбійського університету в Нью-Йорку. Тепер він остаточно повертає собі прізвище Шевельов

і свої численні розвідки й монографії підписує «George Y. Shevelov». У Колумбійському університеті він стояв на чолі славістики до свого виходу на пенсію 1977 р. У науковому плані Шевельов нарешті утверджується як фаховий і висококласний лінгвіст, продукуючи студії з історії слов'янських мов і діалектів, з етимології й ономастики, з історії мовознавства та з мовної політики.

Із 1949 р. Шевельов був дійсним членом Наукового Товариства імені Тараса Шевченка та з 1945 р. – Української Вільної Академії Наук, що її він двічі очолював (упродовж 1959–1961 рр. і 1981–1986 рр.). Із 1990 р. науковець часто відвідував Україну: виступав із лекціями у вищих навчальних закладах Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Києва, Львова, Одеси, Ужгорода, Харкова, Чернівців та в Академії Наук України; був учасником Міжнародних конгресів українців (1990, 1993, 1996), гостем Першого міжнародного театрального фестивалю в Харкові (1993). У 1991 р. він ініціював створення і координував роботу товариства «Друзі Харкова» в Нью-Йорку, яке всіляко сприяло культурному й науковому розвитку українського міста, а також підтримував діяльність Харківського історико-філологічного товариства.

Шевельов одержав почесні докторати Альбертського університету (Канада, 1983 р.), Люндського університету (Швеція, 1984 р.), Києво-Могилянської академії (1992 р.), Харківського університету (1998 р.). У жовтні 1991 р. він став іноземним членом Академії наук України; у 1994 р. Харківське історико-філологічне товариство обрало Шевельова своїм почесним членом. У травні 1995 р. у складі правописної комісії мовознавець брав участь у сесії з обговорення української орфографії. У 2000 р. за літературознавчі праці йому присуджено Національну премію України імені Тараса Шевченка.

Помер харківський мовознавець 12 квітня 2002 р. у Нью-Йорку. Його поховано поруч із матір'ю, Варварою Шевельовою, на Кеймбріджському цвинтарі в Бостоні (штат Масачусетс). Шевельов залишив по собі два томи спогадів [291; 292] і декілька публікацій мемуарного жанру [244]; власний архів (листування й рукописи) після виходу на пенсію він передав на збереження бібліотеці

Колумбійського університету. Ці джерела дають змогу відтворити його біографію та наукове сходження.

Становлення Шевельова як мовознавця складається з таких щаблів:

1934–1941 – етап наукового учнівства: укладання граматики, лінгвостилістичні та синтаксичні розвідки, писані під впливом Л. Булаховського, почасти під враженням від О. Потебні.

1941–1949 – етап невизначеності (період війни та німецького повоєння): освоєння структурної лінгвістики під впливом В. Сімовича; практичне опрацювання української граматики на структурних засадах; розвідка про вплив Галичини на формування української літературної мови; здобуття докторського ступеня.

1950–1952 – етап самовдосконалення (шведський період): заповнення прогалин і визначення власних наукових пріоритетів; вивчення доробку попереднього покоління українських мовознавців і праць з історичної діалектології й фонології західноєвропейських дослідників; перші славістичні студії, розвідки з історичної фонології та з історії українського мовознавства.

1953–1981 – етап зрілості (американський період): вироблення й утвердження своїх методологічних засад і концепцій, продукування на цих засадах славістичних, глотогонічних і соціолінгвістичних праць.

1982–2002 – етап підбиття підсумків: перевидання праць; спроби ширшого узагальнення деяких питань в історії української мови й мовознавства; повернення в поле української пострадянської науки.

1.2.2. Ділянки мовознавства, в яких працював Ю. Шевельов

Чимало своїх публікацій і листів періоду 1940-х – початку 1950-х рр. Шевельов часто підписував псевдонімами: *Юрій Шерех*, *Yurij (Jurij / Jury / Yury) Šerech (Cherekh / Scherech / Sherekh / Szerech)*, *Г. (Гр.) Шевчук*, *Юрій Ткачук*, *Ст. (Юр.) Юрський*², *J. K. Uvem*³; і криптонімами, як-от, *Ю. Ш.*, *Г. Ш.*, *Гр. Ш.*

² Із цим псевдонімом він виступав у газетних публікаціях на політико-філософські теми (1948–1949).

³ Нещодавно історик журналістики Роман Горбик знайшов у шведській газеті «Dagens Nyheter» 1950 р. декілька публікацій Шевельова саме з таким підписом. Про шведськомовну публіцистику Шевельова він виголосив доповідь на наукових зборах Харківського історико-філологічного товариства 30.06.2016.

Навіть свій дебютний виступ у пресі 1929 р. мовознавець заховав за літерою «Г» [46]. Від 1946 р. і до 1952 р., властиво до переїзду на постійне місце проживання в США, лінгвістичні праці виходили під псевдонімом Юрій Шерех; остання публікація, підписана в такий спосіб, з'явилася 1954 р. [298].

Український славіст на еміграції Яків Гурський уклав перший перелік наукових і публіцистичних друків і передруків Шевельова. Ця «Бібліографія праць проф. Юрія Шевельова (1934–1968)» вийшла в ювілейному томі «*Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov*» (1971) [76: 7–35]. Продовження її «*A Bibliography of the Publications of George Y. Shevelov (1969–1983)*» Я. Гурський розмістив у збірці студій на пошану 75-літнього ювілею Шевельова [436: 13–24]. Згодом справу укладання бібліографії підхопили Андрій Даниленко та Лев Чабан і на дев'яностолітній ювілей підготували значно поважніший покажчик друкованих і редакторських видань за період 1931–1998 рр., представлений у «Матеріялах до бібліографії» [323]. У збірнику, приуроченому до 100-літнього ювілею видатного українського філолога, Л. Чабан подав збагачену новими відомостями та доведену до 2011 року бібліографію [435: xix–xli]. Доповнюють її ще й мої два переліки віднайдених публікацій Шевельова: «*Addendum to the Bibliography of George Y. Shevelov (1937–1944)*» і «Новознайдені публікації Юрія Шевельова за 1941–1944 рр.» [356: xvii–xviii; 95: 100–101].

Шевельов є автором понад п'ятисот статей, розвідок, рецензій і книг із питань слов'янської філології. Вагомий внесок науковець, зокрема, зробив у розвиток таких ділянок славістичної науки, як історична фонологія, історія української літературної мови, граматики й правопису сучасної української літературної мови, соціолінгвістика, лінгвостилістика, історія українського мовознавства, етимологія й ономастика. Та найбільшу кількість студій він присвятив українській мові.

Починав Шевельов із **лінгвостилістики** й опублікував замолоду такі розвідки: «Мова «Диктатури» Ів. Микитенка» (1934), «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського» (1940, 1998), «Із спостережень над мовою сучасної поезії. Ораторський жанр у політичній ліриці П. Г. Тичини» (1940), «Із спостережень над мовою сучасної поезії. Про мову поезій П. Г. Тичини» (1940),

«Стиль політичної лірики П. Г. Тичини» (1941), «Языкотворец» (1941). Пізніше він заходжувався коло питання мови й стилю Т. Шевченка й Г. Сковороди в таких публікаціях: «У кого з українських письменників багатша мова» (1944), «The Year 1860 in Ševčenko's Work» (1962; український переклад – 1992), «Шевченкові традиції в українській мові» (1967), «Як скло: On and around a Simile in Ševčenko's Poetry» (1989); «Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style» (1991; 1994; два українські переклади – 1998, 2000), «Українське мовне барокко: від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка» (1992).

Дескриптивні студії з сучасної української мови, дотичні головню до проблем **граматики й правопису**, представлено книжковими виданнями «До генези називного речення» (1947, 2012), «Нарис сучасної української літературної мови» (1951, 2012), «The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence» (1963), «Головні правила українського правопису» (1947), а також розділ «Просте речення» в колективному «Курсі сучасної української літературної мови» (1951, т. 2). До граматичних досліджень належать і статті «The Vicissitudes of a Syntactic Construction in Eastern Slavic (Impersonal Sentences in *-no*, *-to* with the acc. sg. of Object)» (1969, 1991; український переклад – 1993, 2008), «Up or Out? З проблематики формування українського числівника як частини мови» (1996, 2008, 2011). Стислий опис системи української мови запропоновано в публікації «Ukrainian» (1993). Свої настанови щодо української орфографії Шевельов виклав у статті «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» (1995, 1996, 1997, 2008).

Студії над мовним плануванням у доробку Шевельова представлено книгою «Українська мова в першій половині двадцятого століття 1900–1941: Стан і статус» (1987, 1998, 2008; англійською – 1986–1987, 1989) та статтями «Уярмлена мова» (1941, 2008, 2009, 2014), «Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов в ССРСР (крім російської)» (1947, 2013), «Принципи й етапи большевицької мовної політики на Україні» (1952), «Пуризм в українській мові» (1966), «Language Planning and Unplanning in the Ukraine» (1977; український

переклад – 2018), «Епізод з історії українського словництва» (1983), «Українізація: Радянська політика 1925–1932 років» (1983; французький переклад – 1986).

Шевельов принципово виокремлював у в історії мови дві галузі: історичну діалектологію та історію літературної мови. Мотиви й засади цього розрізнення викладено в теоретичній розвідці «Toward a Historical Dialectology: its Delimitation of the History of Literary Language» (1954; 1971; український переклад – 2014). Студії мовознавця з історії української мови так само поділяються за цими двома напрямками. До студій з **історичної діалектології** належать монографії «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic» (1964, 1965), «A Historical Phonology of the Ukrainian Language» (1979; український переклад – 2002) та низка статей, що з-поміж них найважливішими є такі: «Phonema Errans: A Contribution to the Solution of the Problem Based on the Material of the Eastern-Slavonic Languages» (1950, 1971), «On the Chronology of *H* and the New *G* in Ukrainian» (1977), «On the History of a Sound that Has No History (*F* in the Ukrainian Language)» (1977), «Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18. Jahrhunderts» (1970, 1991), «Zur Chronologie der Entstehung der ukrainischen Dialekte im Lichte der historischen Phonologie» (1978), «Why in Ukrainian *sl'ozy* 'Tears', but *zelenyj* 'Green', while in Russian *sljozy* and *zeljonyj*? An Unresolved Problem of Ukrainian Historical Phonology» (1979), «Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?» (1993, 1994, 1996, 2008).

Питанням **історії української літературної мови** Шевельов присвятив книги «Галичина в формуванні нової української літературної мови» (1949, 1975, 1996, 2003), «Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte» (1966); його студія «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус» теж певною мірою належить до цієї лінії. Чимало оприлюднив він і менших розвідок, із-поміж яких найпримітнішими є «За українську літературну мову» (1943), «Перша спроба дослідити міську говірку» (1944), «Одна чи дві літературні мови?» (1946), «Польська мова в Україні в XVI–XVII ст.» (1949), «L'ukrainien littéraire» (1956; український переклад – 1999), «Чернігівщина в формуванні української літературної мови» (1961, 1996, 2003),

«Новітня українська літературна мова, з типологічного погляду» (1966, 2018), «"История Русов" очима мовознавця» (1977), «Reflections of a linguist on Ukrainian history» (1979), «Ukrainian» (1980), «Evolution of the Ukrainian Literary Language» (1981), «*Prosta Čadъ and Prostaja Mova*» (1988–1989).

Окремі питання української мови розсіяно в **славістичних** працях Шевельова, зокрема в книгах «Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den Slavischen Sprachen» (1952), «Participium Universale im Slavischen» (1953), «Problems in the formation of Belorussian» (1953; білоруський переклад – 2012), «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic» (1964, 1965) та в численних розвідках.

До **історії** українського та світового **мовознавства** Шевельов причинився такими спеціальними розвідками: «Тридцять років життя у науці (Академік Л. А. Булаховський» (1941), «Визначний український діяч: До роковин смерті О. Потебні» (1941; 2014), «Alexander Potebnja as a Linguist» (1956; український переклад – 2014), «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» (1992; 2008), «О. О. Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця» (1992), «Homer's Arbitration in a Ukrainian Linguistic Controversy: Alexander Potebnja and Peter Niščyns'kyj» (1994); «Кость Михальчук: 21.12.1840 – 7.4.1914» (1952; 2002), «Kost' Mychal'čuk (1840–1914) als Dialektologe» (1952), «Українські мовознавці: Кость Михальчук (1840–1914)» (1952; 2012), «Про генетизм у діалектологічній концепції К. Михальчука» (1994); «Три профілі. (До перевидання праць наддніпрянських мовознавців у Львові)» (1943), «Українські мовознавці: Всеволод Ганцов (1892–?)» (1952; 2012); «Василь Сімович як мовознавець» (1944), «Vasyľ Simovuč and His Work» (1981; український переклад – 1991–1992); «Die „Grammatik der kleinrussischen Mundart“ von Pavlovskij und ihr Autor» (1958; 1971), «"Грамати́ка", що належить до історії літератури: ("Грамати́ка малоросійського наріччя" Павловського та її автор)» (1964). Окремою брошурою вийшли наукові портрети двох мовознавців – «Всеволод Ганцов. Олена Курило» (1954; 2002). Мовознавцям, які плідно працювали в 1920-х рр., Шевельов присвятив дві важливі публікації «Минуле, що лишається живим (Про діяльність київських мовознавців

20-их років)» (1952) та «Покоління двадцятих в українському мовознавстві» (1962; 2002). Науковець також підсумовував посмертний доробок своїх сучасників, яких знав за життя й шанував: «Незаступна втрата» (1944; 2005), «Микола Грунський (1879–1951)» (1951; 2012), «Boris O. Unbegaun, September 4, 1898 – March 4, 1973 (1974), «Zdisław Stieber, *In memoriam*» (1982). Шевельов упорядковував і перевидавав праці таких мовознавців, як Леонід Васильєв (1972), Василь Сімович (1981), Олександр Потебня (1992).

Низка мовознавчих розвідок і причинків Шевельова об'єднані під обкладинками двох збірок: «Teasers and Appeasers: Essays and Studies on Themes of Slavic Phonology» (1971), «In and around Kiev: Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology» (1991).

Шевельов редагував або співредагував такі наукові видання, як «Енциклопедія українознавства» (1949–1952, 1955–1989), «Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States» (1960–1961), «Russian Linguistics» (1974–1991), «Harvard Ukrainian Studies» (1977), «Сучасність» (1978–1981); «Slavic and East European Journal» (1979–1984), «Encyclopedia of Ukraine» (тт. 1–2, 1984–1988) і серію «Historical Phonology of the Slavic Languages» (1973–1997). Із 1992 р. його включено й до редколегії журналу «Мовознавство» (1992–2002). Шевельов упорядкував і видав збірки творів Івана Франка (1968), Василя Мови (1968, 1995), В. Домонтовича (1988–1989).

1.2.3. Поширення мовознавчої спадщини Ю. Шевельова в Україні

Звідтоді як Шевельов виїхав за межі України в квітні 1944 р., його ім'я та публікації в Радянській Україні були приречені на забуття. Видання з його статтями або геть вилучено, або видалено відповідні сторінки; його праць не засвідчено в бібліографічних покажчиках. Ба навіть Л. Булаховський у 1951 р., включаючи до другого тому «Курсу сучасної української літературної мови» розділ про просте речення, написаний перед війною Шевельовим, приховав авторове ім'я (див. п. 2.3.). Поодинокі мовознавці з УРСР (П. Коструба, Ф. Жилко, Н. Озерова) наважувалися у 1960-х–1970-х рр. листуватися з американським професором, одержували від нього

відбитки його публікацій та навіть книжки. Зокрема П. Кострубі й Ф. Жилкові він надіслав свою «Передісторію слов'янських мов», щоправда покликатися на цю книгу мовознавці не мали змоги. До сміливої спроби дати посилання на розвідку Шевельова «Ukrainische *vantaž* 'Ladung, Frachtgut, Last' und das Problem der "Argot-Suffixe"» (1954) вдалася Алла Шамота, авторка гасла «Вантаж» у 1-му томі «Етимологічного словника української мови» (1982) [446: 86]. Поза тим ім'я Шевельова залишалося під забороною фактично до кінця 1980-х рр.

Коли Шевельов уперше по великій перерві приїхав в Україну як учасник першого Міжнародного конгресу україністів у 1990 р. і виступив із доповіддю «У довгій черзі: проблеми реабілітації», українські філологи майже нічого про нього не знали. Задля ознайомлення бодай поодиноких колег зі своїми працями Шевельов дарував багатьом охочим залежані в нього чи у видавців примірники власних книжок і відбитки публікацій. Кожну виголошену доповідь Шевельова, як правило, одразу друкували, а згодом по декілька разів передруковували. Крім щойно згаданої вступної доповіді (що мала п'ять передруків у 1990–1991 рр., і ще два – 1998, 2008), украї популярними в 1990-х рр. були його виступи, а потім і статті «Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії» (1993, 1994, 1996, 2008), «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» двічі оприлюднена 1995 р. і передруковувана пізніше (1996, 1997, 2008). Також повторно з'являлися його публікації на мовні теми в журналі «Сучасність», зокрема «Епізод з історії словництва» (1983), «Кірова, 4: кілька уваг про мову...» (1971), «Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра» (1986) передруковані тричі 1998 р., а потім ще 2008 р. під спільним заголовком «Так нас навчали правильних проізношень».

У другій половині 1990-х рр. дійшла справа до перевидання невідомої доти в Україні монографії «Галичина в формуванні нової української літературної мови», яка разом зі статтею про вплив Чернігівщини на вироблення літературної мови вийшла вві Львові 1996 р. заходами Наукового товариства ім. Шевченка [235]. Лариса Масенко й Людмила Ткач (Тарновецька) доклали зусиль до реалізації в 1998 р. другого видання студії Шевельова «Українська мова в першій половині

двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус». Тим часом окремі розділи з цієї праці включив до тритомовика «Пороги і запоріжжя» й Роман Корогодський.

У рік смерті непересічного лінгвіста Л. Масенко уклала збірку його розвідок з історії українського мовознавства «Портрети українських мовознавців», до якої увійшли тексти про В. Ганцова, О. Курило, К. Михальчука та стаття «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві». На столітній ювілей Шевельова вона підготує мовознавчий том, який охопить 13 уже відомих в Україні розвідок (оригінальних і перекладених). Для певного прошарку українських філологів ці матеріали були справдешнім відкриттям, але є й інша категорія мовознавців, яких такий стан справ із поверненням лінгвістичної спадщини Шевельова явно не задовольняв. Харківський із походження, а нині американський мовознавець і послідовник Шевельова, Андрій Даниленко має великий сумнів щодо належного поширення й вивчення лінгвістичного доробку свого попередника й гостро ставить питання: «[...] чи його творчість адекватно представлена в Україні? Чи справді Ю. Шевельов-мовознавець повернувся в Україну?». І скрушно визнав, що з мовознавчих розвідок «до українського читача потрапила, либонь, дешиця» [50: 18; 48: 49]. На його думку, «нагальною залишається проблема пропагування мовознавчих ідей Ю. Шевельова, але не через передрук його україномовних розвідок, а з допомогою перекладів його ґрунтовних праць із загальнослов'янської та української тематики. Таких у доробку Ю. Шевельова набагато більше, ніж популярних і полемічних, писаних у заочній дискусії з представниками мовознавчого офіціозу за радянських часів» [50: 19; 48: 50].

У 1990-х роках доступу до більшості його іншомовних публікацій українські філологи, й зосібна мовознавці, не мали: молодечі його праці радянського періоду тільки-но поверталися зі спецфондів; його закордонні книжкові видання вже давно вичерпали свій наклад, за винятком хіба «Нарису сучасної української літературної мови» (1951), що його автор самотужки поширював серед українотеренних колег (див. п. 2.2.2), та ще свіжої монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття» (1987); збірник із передруком його розвідок «In and Around

Кіев» (1991) не мав багатьох читачів⁴. Українська наука конче потребувала перекладів лінгвістичних студій Шевельова, позаяк «закордонні його публікації за радянських часів в Україну майже не потрапляли, – та й по набуттю нею незалежності з цього погляду мало що змінилося» [15: 115]. Таких перекладів у 1990-х рр. було не рясно: Роман Дяченко оприлюднив по-українському передмову Шевельова зі збірки вибраних праць В. Сімовича [242: 92]; Сергій Єрмоленко для журналу «Мовознавство» здійснив переклад розділу з «Історичної фонології української мови» про спірантизацію *g [272]; Сергій Вакуленко й А. Даниленко, завдяки ініціативі Анатолія Івченка, на сторінках «Збірника Харківського історико-філологічного товариства» уприсупнили в українському варіанті п'ять розвідок Шевельова⁵, а перегодом вони візьмуться за фундаментальну працю «Історична фонологія української мови» – організатором і душею цього проекту був польський славіст Януш Рігер; Ростислав Доценко рівночасно з Марією Габлевич працював над текстом про мову Г. Сковороди, який з'явився у двох версіях 1998 р. і 2000 р. [316; 264]. Ще одну статтю, «Между праславянским и русским», переклав у 2001 р. П. Гриценко. Сукупно з 1991 по 2002 рр. у перекладі на українську мову з'явилися 8 причинків Шевельова та поважна обсягом монографія з історичної фонології.

Столітній ювілей Шевельова його щирий шанувальник А. Даниленко зустрів черговим запитанням: «[...] чи поява дюжини розвідок у перекладі українською мовою свідчить про присутність Ю. Шевельова у мовознавчому просторі України?» [50: 18; 48: 50]. Не в Україні, але в Білорусі в 2010 р. в перекладі Антона Кузьміча на білоруську мову оприлюднено монографію Шевельова «Problems in the Formation of Belorussian», хронологічно першу його студію з історичної фонології та

⁴ Українськи філологи не мали особливого зацікавлення цією збіркою передруків, по-перше, через її високу вартість, по-друге, через мовний бар'єр (із-поміж 22 розвідок – 2 українські, 4 російські, а решта написані англійською, німецькою, польською та французькою мовами). Правда, харківські мовознавці спромоглися не лише прочитати цю книгу, але й використати: А. Даниленко й С. Вакуленко оцінили її в рецензії [47]; Ольга Муромцева виступила в 1992 р. із доповіддю, яка спиралася на розвідку Шевельова про мову Г. Сковороди з книги «In and Around Kiev» [94: 121]; Г. Карнаушенко знайшла в передруках Шевельова корисні мотиви й факти щодо мови Слобожанщини [89: 89]; І. Муромцев і П. Гриценко опрацювали принаймні україно- й російськомовні статті [144: 17–19; 41: 153, 155].

⁵ С. Вакуленко переклав статті «Назва "Україна"» (1995, т. 5), «Українська літературна мова» (1999, т. 8), А. Даниленко – «Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції» (1993, т. 1), «Про так званий підпис королеви Франції Анни (1063)» (1994, т. 2), «Українське *вантаж* і проблема "арготичних суфіксів"» (1995, т. 4).

діалектології, яка є етапною й принциповою в його концепції про походження східнослов'янських мов. Тим часом в Україні справа з перекладом українознавчих праць Шевельова стоїть і досі кволо. Після 2002 р. з'явилися лише три нові тексти мовознавчого змісту: «Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику» [252], «Олександр Потебня як мовознавець» [259] і «Мовне внормування на Україні та його введіснення» [253].

Натомість у справі передруку рідкісних і маловідомих, оригінально українських публікацій Шевельова в останні роки спостерігається помітний прогрес. У 2012 р. Любомир Белей і Людмила Нуждак доклали чимало зусиль і перевидали під однією обкладинкою «Нарис сучасної української літературної мови» та всі лінгвістичні дописи й рецензії Шевельова з паризького часопису «Культура», що виходив упродовж 1948–1954 рр. [254]. У Харкові К. Каруник за участі С. Вакуленка уприсупнила у 2012 р. у поліпшеному, супроти оригіналу, вигляді одну з ранніх розвідок Шевельова, писану ще в Харкові 1941–1942 рр., «До питання про природу й генезу називних речень» [238]. Іще за два роки ці ж харківські дослідники оприлюднять у збірці «Дорогою відрядянення» усі публіцистичні й наукові тексти Шевельова з часів німецької окупації міста. Серед цих передруків є й дешиця мовознавчих матеріалів, як-от «Уярмлена мова», «Визначний український діяч: До роковин смерти О. Потебні», «"Я на сторожі коло їх поставлю слово"», «Великдень рідного слова», «Культура мови», «До джерел живого слова», «Нотатки про етимологію» та рецензія на два німецько-українські кишенькові словники [240: 41–49, 58–60, 67–70, 85–87, 97–99, 105–110, 116–131]. С. Вакуленко підготував до друку етимологічну розвідку Шевельова «Z oboru ukrajinské etymologie», яку той писав у 1969 р. по-чеськи [446: 88], але свого часу її так і не було надруковано, а з'явилася вона після доопрацювання С. Вакуленка 2015 р. у Чехії [429]. Іще одну статтю, невідому досі й не засвідчену в жодній дотеперішній бібліографії Шевельова, – «Новітня українська літературна мова, з типологічного погляду» – передруковано 2018 р. в колективній монографії «Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)» [256].

Нещодавно Олександр Скопненко наголосив на потребі ширшого впровадження мовознавчої спадщини Шевельова в українську науку: «Багато праць Ю. Шевельова не приступні в Україні [...]. Для того щоб [...] відбулася адекватна рецепція ідей Ученого [...], потрібна скоординована праця вітчизняних мовознавців, спрямована на поступове перевидання в Україні всіх мовознавчих праць Ю. Шевельова» [187: 149]. Утім перевидано на сьогодні вже чимало; багато що віднедавна уприсупнено в мережі Інтернет (зокрема, заходами Віктора Кубайчука), притому не лише україномовні книги й періодичні видання, доступитися можна й до публікацій у закордонних спеціалізованих журналах. Ясна річ, для повноти корпусу українознавчих студій Шевельова бракує перекладів, але вивченню його доробку й упровадженню його численних праць і концепцій в український науковий контекст не повинні перешкоджати мовні бар'єри. Як висловився М. Мозер, – «напевно не буде перебільшенням сказати, що без праць Шевельова, українське мовознавство сьогодні було би в геть інакшій ситуації» [377: 76].

1.3. Висвітлення доробку Ю. Шевельова в мовознавчій літературі

Найперший огляд мовознавчих студій Шевельова здійснив Я. Гурський у 1969 р. [350: 156–164]. Він же спільно з Олексою Горбачем і Вільямом Гаркінзом підготував і ювілейний том «*Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov*» (1971) на шістдесятиліття українського науковця [76].

У незалежній Україні Йосип Андерш чи не першим ознайомив місцевих науковців із переліком праць Шевельова [1]; трохи детальнішу характеристику мовознавчого доробку «видатного ученого сучасності» спробував подати Ігор Муромцев [144]; згодом до ширшого узагальнення лінгвістичних студій свого американського колеги вдався Павло Гриценко у статті «Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця)» [41]. Харківський університет організував у 1993 р. перші наукові виклади з нагоди 85-ліття Шевельова, а в 1998 р. – ювілейну конференцію на його 90-ліття. За наслідками цих викладів виходили збірки статей «Видатний філолог сучасності» (1996) і «Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки» (1999), до яких увійшли матеріали

з аналізом лінгвістичних і літературознавчих праць самого Шевельова та дослідження окремих питань, коло яких заходжувався був і ювіляр. Про Шевельова-мовознавця тоді писали зокрема Ігор Муромцев, Володимир Калашник [21: 13–27], Ніна Гуйванюк [45], Роман Трифонов [202] і Галина Карнаушенко [89].

Поза Україною А. Даниленко привітав Шевельова з 90-літтям двома розвідками: «Юрій Шевельов як мовознавець» (= «George Y. Shevelov as a linguist») та «Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов» [345; 49].

Коли в Харкові вийшла в українському перекладі «Історична фонологія української мови» (2002), на неї відгукнулися всього троє осіб. Єдиним лінгвістом, хто сприйняв появу цієї монографії як справжнє «свято мовознавства в Україні» була Лариса Масенко [130]. Решта істориків української мови потребували тривалого часу, аби простудіювати й належно оцінити цю непересічну й ваговиту працю. Деякі оцінки наспіли вже до 100-літнього ювілею Шевельова. Знову Харківський університет ім. В. Н. Каразіна скликав усеукраїнську конференцію, за наслідками якої у двох випусках університетського «Вісника» [22; 23] надруковано чимало причинків про мовознавчу спадщину науковця. Зокрема Лев Полюга розглянув історію української лексикографії на підставі книги «Українська мова в першій половині двадцятого століття», І. Муромцев правив про Шевельова як історика мовознавства, Людмила Боярова проаналізувала питання мовної політики в студіях Шевельова, Р. Трифонов висвітлив метамовні деталі шевельовських мемуарів, Ольга Геращенко дискутувала з Шевельовим щодо періодизації історії української літературної мови, Володимир Глущенко з Іриною Рябініною дослідили джерела шевельовських глотогонічних праць, Віктор Мойсієнко зосередився на історичній діалектології східнослов'янських мов у працях Шевельова, Олена Маленко визначила за Шевельовим мовно-естетичні домінанти неокласиків [22: 7–43], Ольга Черемська звернулася до поглядів Шевельова на нормалізацію української мови в 1920-х–1930-х рр., Неля Нікуліна простудіювала лінгвістичну термінологію Шевельова, Валентина Зубченко виступила з розвідкою про шевельовську глотогонічну концепцію у сприйнятті радянських і сучасних мовознавців, М. Мозер наголосив на значенні шевельовського доробку в сучасній

мовознавчій україністиці [23: 44–60, 224–227]. Трохи згодом В. Калашник спробував узагальнити оцінку Шевельовим науково-педагогічної діяльності Олекси Синявського [86]. Зі свого боку про проблеми недостатнього поширення й вивчення мовознавчих праць Шевельова в Україні писав також А. Даниленко [50; 48].

Василь Німчук зустрів сторіччя славного мовознавця статтею «Ю. Шевельов і проблеми нашого правопису» [149]. Пилип Селігей дослідив стиль наукових розвідок Шевельова [177]. Студії Шевельова, присвячені історії білоруської мови, узяв до аналізу О. Скопненко [187]. Київські філологи з університету ім. Тараса Шевченка спробували подати цілісний образ харківського мовознавця-літературознавця в колективній монографії «Юрій Шевельов – виклик часу і відповідь науковця» (2010). Його лінгвістичний доробок проаналізували Анатолій Ціпко («Мовна ретроспекція як культуротворче підґрунтя в дослідницькому пошуку, породженому добою Ю. Шевельова»), Тетяна Воропаєва («Наукова спадщина Ю. Шевельова і проблеми походження українського народу») та Галина Наєнко («Концепція історії української мови Юрія Шевельова: подолання міфів»).

У жовтні 2013 р. у Харкові відбулися наукові виклади «Юрій Шевельов – учора, сьогодні, завтра». За рік по тому оприлюднено однойменну збірку матеріалів, до якої ввійшли причинки Л. Масенко про місце Шевельова в українському мовознавстві ХХ ст. [132], Л. Ткач про роль його праць у подоланні негативних стереотипних уявлень про розвиток української літературної мови, Миколи Степаненка про лінгвістичний зміст листів Шевельова до Олекси Ізарського, Р. Трифонова про індивідуальне мовлення Шевельова, К. Каруник про невідомі публікації Шевельова воєнного часу, С. Вакуленка про переклад наукового доробку Шевельова [325: 12–67, 89–129]. Іще за рік С. Вакуленко простудіює етимологічні розвідки Шевельова [446].

Харківський університет завдяки зусиллям В. Калашника провів у жовтні 2016 р. чергову сесію наукових викладів на честь Шевельова. До збірки матеріалів, що з'явилася перегодом за підсумками цих викладів, мовознавчого змісту були зокрема статті О. Черемської про харківську лінгвістичну школу та мовну нормалізацію в оцінці Шевельова, В. Калашника про погляди Шевельова на питання

стилістики, О. Маленко про лінгвопоетичні нюанси в літературній критиці Шевельова, К. Каруник про шевельовську концепцію діалектної многоосновності [324: 41–54, 65–103] та передрук статті П. Гриценка 1998 р. [324: 7–29; пор. 41].

Із 1990-х рр. І. Муромцев і О. Муромцева повсякчас підкреслювали, що Шевельов – «гідний продовжувач традицій всесвітньо відомої потєбнянської, харківської школи мовознавства» [144: 13; пор. 21: 38]. Пізніше І. Муромцев характеризує таку виразну рису: «Окремої уваги тут потребують і такі деталі досліджуваних праць Ю. Ш., як бібліографічний апарат і цитування інших авторів. Генетична належність Ю. Ш. до класичної харківської школи з її обов'язковою вимогою висвітлення історії питання робить ці два компоненти його досліджень важливими, зокрема для опису історико-мовознавчих проблем» [19: 14]. Та Шевельов і сам іще 1992 р. у листі до І. Муромцева зауважив: «Чи Ви знаєте мою статтейку про "київську" й "харківську" школи в мовознавстві двадцятих років? Якщо я кудись належу, то до харківської» [119: 332–333]. Нещодавно харківські дослідниці Лідія Лисиченко та Тетяна Лисиченко оприлюднили книжку «Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції» (2015), і Шевельова в ній остаточно вписано до лав провідних і яскравих представників цієї традиції [117: 131–133].

Висновки до першого розділу

Дослідження мовознавчого доробку персоналії спирається на засади лінгвістичної історіографії. Це міждисциплінарна галузь, що вивчає еволюцію мовознавчих ідей, описує й пояснює процеси наукового пізнання й лінгвістичного досвіду. Методологія цієї галузі – специфічна й зумовлена її міждисциплінарним характером, а тому включає в себе елементи дослідження з царини мовознавства, історії, філософії, культурології, соціології науки. В українській традиції теорія й методологія лінгвістичної історіографії розроблені недостатньо. Чи не єдиним здобутком на цій ниві є спроба В. Глуценка упровадити актуалістичний метод дослідження.

У західноєвропейській лінгвістичній науці осмислення й вироблення методологічних засад цієї галузі триває з 1970-х рр. Історики мовознавства,

працюючи не перетині декількох дисциплін, мають проблему з невизначеним предметом дослідження. Натомість вони керуються чітко окресленою метою дослідження, якою є контекстуалізація лінгвістичного знання і досвіду. Спеціальних методів лінгвістичної історіографії також не вироблено, проте існують міркування щодо характеру студій, етапів дослідження, провідного підходу та джерельної бази.

Головний підхід – оповідний, який націлює історика мовознавства на послідовну реконструкцію й контекстуалізацію минулого з оповідною сюжетною структурою, в основі якої лежать надійні й вивірені факти. Тим-то студії з історії мовознавства називають історіографічною оповіддю або реконструйованою оповіддю. Дослідник історії мовознавства у своїй роботі має такі етапи: добирання матеріалу та джерел, хронологізація, реконструкція, інтерпретація, відтворення загального контексту. Деякі теоретики узагальнюють і визначають три виразні моменти. Д. Крем називає їх хронографія, реконструкція та інтерпретація. П. Свігерс виокремлює такі ж точно шаблі, але названі інакше, а саме: евристична метода, герменевтична метода та метода писання історії, чи то пак історіографічна. Студії з історії мовознавства спираються на два типи джерел – першорядні (наукові праці, бібліографічні матеріали, критичні матеріали, рукописи) та другорядні (епістолярні, хронікальні та мемуарні матеріали).

Пропоноване лінгвоісторіографічне дослідження персоналії – Юрія Шевельова та його мовознавчого доробку – побудоване саме на цих методологічних засадах, тобто це є хронологізована, реконструйована та по можливості контекстуалізована оповідь, що висвітлює етапи формування, пошуку, самовдосконалення та поступування Шевельова як фахового мовознавця. Ця історіографічна оповідь спирається на значний обшир першорядних і другорядних джерел, які дають змогу якнайповніше висвітлити гносеологічну еволюцію досліджуваної постаті.

На підставі біобібліографічних даних про Шевельова пропоную періодизацію становлення його як мовознавця. Ця періодизація складається з таких шаблів: етап наукового учнівства (1934–1941), етап невизначеності (1941–1949), етап самовдосконалення (1950–1952), етап зрілості (1953–1981), етап підбиття підсумків

(1982–2002). Як фахівець широкого профілю, він мав розмаїте коло наукових зацікавлень, працюючи в ділянках лінгвостилістики, мовного планування, історії української літературної мови, історичної діалектології, історії слов'янських мов, історії мовознавства. Шевельов також є автором чотирьох поважних змістом і обсягом дескриптивних студій із української граматики.

Починаючи з 1990 р. триває реабілітація Шевельова в українській науці завдяки передрукам і перекладам його численних статей і книг. У 1990 х рр. перевидавалися більш популярні стилем і змістом та приступні для сприйняття широкого загалу праці. Зусиллями Харківського історико-філологічного товариства, зосібна А. Івченка, А. Даниленка й С. Вакуленка, здійснено переклад п'яти статей і книги Шевельова «Історична фонологія української мови» (у справі появи українського варіанту останньої важливу роль відіграв також Я. Рігер). Крім цього, заходами інших осіб іще шість розвідок з'явилися в українському перекладі й одна монографія – в білоруському. Справа з оприлюдненням в Україні оригінальних праць мовознавця за останнє десятиліття трохи поживалася. Зокрема чимало публікацій Шевельова упритупнено нині в мережі Інтернет.

Опрацювання мовознавчого доробку українського славіста також потребувало певного часу. Найжвавіше вітчизняні фахівці сприяли й поширили праці Шевельова з питань радянської мовної політики та історії українського мовознавства. Історики української мови здебільшого зважають на доробок Шевельова в цій царині, однак ґрунтовне засвоєння й повноцінне впровадження його концепцій і результатів у всеукраїнський науковий контекст залишаються справою майбутнього. Тільки поверхово й уривчасто знайомі дослідники з теоретичними й методологічними засновками Шевельова в студіях з історії української літературної мови й історичної діалектології.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА В СТУДІЯХ

Ю. ШЕВЕЛЬОВА

2.1. Питання стилю й мови письменників у дослідженнях Ю. Шевельова

Серед студій Юрія Шевельова над сучасною українською літературною мовою є чимало таких, що розглядають авторську мову окремих письменників (від кінця XVIII ст. до XX ст.). Його праці, присвячені аналізу художньої мови того чи того автора, виходили в різні періоди його наукової діяльності. Саме з цієї проблематики Шевельов і починав свій науковий шлях. Сюди належать його перша проба пера в мовознавстві – стаття про мову «Диктатури» Івана Микитенка для збірника «За якість художньої мови» [230]. Декілька розділів із його кандидатської дисертації «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини», оприлюднено у вигляді трьох окремих розвідок [247; 248; 273]. Пізніше Шевельов приділятиме чимало уваги мові та стилю різних українських письменників, однак П. Тичина серед них уже не фігуруватиме. Іще 1940 р. молодий дослідник дасть аналіз лексики й стилю І. Котляревського, відзначаючи послідовно риси перейняті з попередньої традиції та елементи новаторства [274].

Чимало розмірковуватиме науковець над мовною еволюцією Т. Шевченка [96: 210]. У власних намаганнях дійти істини щодо Шевченкової поетичної мови Шевельов зосередить увагу на мовній еволюції письменника, виявляючи в ній переламні етапи, що з них кожен є щаблем поетового мовного шукання та стилістичного вдосконалення [290: 98–105; 422: 68–87; 285(15): 2]. Приміром, у період 1857–1859 рр. характерним для Т. Шевченка було рясне вживання церковнослов'янізмів, вульгаризмів і формул із фольклорної мови [422: 71; пор. 290: 99, 101; 289: 8]. Та вже в текстах 1860 р. виразно зменшується кількість і змінюється якість церковнослов'янізмів [422: 75; пор. 290: 103], натомість переважає обігрування семантичних нюансів слова, стислість і влучність вислову [422: 75–81; пор. 279; 290: 103–104; 432: 10] та ще сильніший ухил до фольклорних мотивів і фольклорної фразеології [422: 83–87; пор. 290: 105].

У досить пізній статті про мову й стиль Г. Сковороди [412: 113–120] він укотре ставитиме в центр уваги вивершення поетової мови шляхом тривалого літературного експериментування та пошуку нових жанрових форм [94: 125, 131]. Чимало зауваг щодо мови інших письменників ХІХ–ХХ ст. (М. Петренка, В. Мови-Лиманського, М. Хвильового, В. Домонтовича) Шевельов висловлював і в літературознавчих публікаціях. Ці мотиви простудіювала недавно Олена Маленко та показала незгасну цікавість науковця до питань лінгвостилістики [126].

2.1.1. Поетична мова П. Тичини в оцінці Ю. Шевельова

У студентські роки Шевельов більше цікавився питаннями літературознавства, а виклади О. Білецького в університеті його особливо захоплювали [291: 121, 125]. Харківські вчителі, зокрема літературознавець О. Білецький і мовознавець Л. Булаховський, справили на Шевельова значний вплив. Наприкінці навчання Л. Булаховський порадив здібному до науки студентові поступати до аспірантури: «Коли ви не хочете з мовознавства, я поговорю з Олександром Івановичем [Білецьким], щоб він узяв вас до літературознавчої аспірантури» [291: 123, 157]. П'ятьма роками пізніше, 1936 р., Шевельов зголосився до аспірантури, і то саме до Л. Булаховського [291: 213, 231].

Тему для дисертаційного дослідження Шевельов обрав і сформулював самостійно. Свій аналіз він зосередив на Тичининій поетичній збірці «Партія веде» (1935). У політичному сенсі тема була виграшна, та водночас вона несла з собою й деякий ризик: «Ніхто з живих не був гарантований від арешту. Особливо після арешту Микитенка, Кириленка, Кулика, що вважалися були за недоторканих святих нової партійної релігії, – хто міг ручитися за Тичину?» [291: 242]. Утім поки П. Тичина «був неторканий, ніхто не міг мені закинути невідповідности мого матеріалу для дисертації, бо збірка про провідну роль партії мусіла містити в собі безмежну мудрість, а значить, і була відповідним матеріалом для дисертаційного дослідження» [291: 242]. Притому мовознавець із власного досвіду знав, що «політичні вірші Тичини були винятково непопулярні серед читачів, зокрема серед студентів» [291: 243]. Навіть молодий Олесь Гончар цю збірку вважав безвартісною

[291: 171]. Але Шевельов сприймав політичні тексти П. Тичини як досконалі зразки «поетичного ремесла без змісту» – такий собі суто формальний експеримент [291: 243]. Сам П. Тичина, дізнавшись від Л. Булаховського про дослідження його поезій в дисертаційній роботі, «промурмотів щось про непотрібність такої праці над його творами» [291: 245].

Оборона дисертації, обсяг якої сягав п'ятисот сторінок машинопису, опрацьованого в два томи, відбувся вже в травні 1939 р. Хоча сам мовознавець і наводив дату 2 червня [291: 242], офіційне оголошення про прилюдний захист дисертацій у Харківському державному університеті, надруковане в «Соціалістичній Харківщині» (про нього Шевельов мав лише неясний спогад [291: 242]), подає й день, і точно відтворену назву роботи: «На вчений ступінь кандидата філологічних наук (Раднаркомівська № 3). Тов. Г. В. Шевелевим [sic!] на тему: «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини». Офіційні опоненти: акад. Л. А. Булаховський, канд. доц. А. П. Парадисський [sic!]. [...] Захист відбудеться в раді філологічного факультету о 7 год. вечора 22 травня 1939 р.» [209: 4]. Найімовірніше, посвідчення кандидата філологічних наук (тоді його видавав факультет, а затверджував ректорат) вручено Шевельову 2 червня – саме цим і пояснюється помилка в даті. Трохи пізніше, 23 листопада 1939 р., Шевельов отримав звання доцента: «воно йшло разом з кандидатством» [291: 244]. Цікаво, що за тодішніми правилами Булаховський, будучи науковим керівником Шевельова, міг водночас опонувати власному вихованцеві. Другий опонент, Олекса Парадисський – професор, історик української літератури [291: 244].

Невдовзі деякі частини дисертації вийдуть друком як окремі публікації: розділи VIII–IX склали розвідку «Стиль політичної лірики П. Г. Тичини» [273]; розділ X ліг в основу публікації «Із спостережень над мовою сучасної поезії. Ораторський жанр у політичній ліриці П. Г. Тичини» [247]; з розділів XII–XIV постала стаття «Із спостережень над мовою сучасної поезії. Про мову поезій П. Г. Тичини» [248]. Насправді молодий науковець опрацював не тільки мову збірки «Партія веде», а й попередніх постових книжок («Сонячні кларнети», «Плуг», «Вітер з України», «Чернігів»), адже дослідження мало в центрі уваги стилістичне

зростання, відточення поетичного слова, яке можливо відстежити лише на тлі попередніх писань автора. Крім того, коротенька стаття Шевельова про П. Тичину під красномовним заголовком «Языкотворец», з'явилася 1941 р. у харківській російськомовній газеті «Красное знамя» [229]. Як прикмети Тичининого стилю, автор називав поетові віртуозні поетичні прийоми та семантичне й формальне експериментування: усічення слів, розмивання лексичного значення, розривання слів за допомогою «звукового шва». Висновок зі своєї дисертації про мовний перехід Тичини від фольклорних стилізацій до газетних гасел дослідник повторив і тут: «У живій мові має поет віднайшов нову виразність і музикальність. Він помножив багатство цієї мови на багатство своєї віртуозної техніки та в цій новій синтезі викував основи нової поетичної мови» [229: 3].

На думку Михайла Жовтобрюха, в розвідках про стиль П. Тичини «автор додержується кращих тогочасних традицій радянського мовознавства» [69: 242]. Зрештою, під ту пору – наприкінці 1930-х рр., коли в українських гуманітарних науках панував марксизм, який накладав заведенцію неодмінно подавати «пару цитат з Леніна й Сталіна, а подеколи Маркса і Енгельса, з газетними штампами» [291: 193], – «радянський» підхід був для Шевельова єдино можливим [291: 274]. Притому внутрішньо, як він сам наголошував пізніше, радянська система завжди була йому чужою – і до навчання, і потому [291: 153].

Це була перша з-поміж багатьох дисертаційна студія про мову й стиль П. Тичини, в якій Шевельов здійснив поважний їх аналіз, окреслив провідні лінії ідіостилу поета, дослідивши його мову на лексичному [247: 130–131, 135–137; 248: 42–75; 273: 4–8, 34], словотвірному [247: 141; 248: 43, 45, 47, 53–59, 77–78; 273: 36–37] та синтаксичному рівнях [247: 133–134; 248: 85–93; 273: 19, 27–33, 37]. Така схема аналізу з елементами систематизації видалася В. Калашнику та М. Філону не просто продуктивною, але й «відчутною» в подальших лінгвостилістичних дослідженнях Шевельова [87: 5]. Відзначили ці автори й «послідовну концептуальну реалізацію» підходу, що спирається на встановлення «єдиного напряму розвитку художньої майстерності» письменника [87: 4; пор. 247: 127].

Примітною рисою досліджень Шевельова є його настанова відслідковувати розвиток, еволюцію мови автора, а головне – встановлювати причини, що зумовлюють цей процес. Приміром, розглянувши Тичинині неологізми, науковець помітив, як вони змінювалися:

а) за типом творення – від кування складених прикметників (напр., *ніжнотонний, христовоскресний, стрункоколисковий*), прислівників (напр., *ясно-соколово, злотоцінно, волосожарно*) і відіменних дієслів (напр., *весніти, акордитися, розпрозоритися, ласкавіти*) поет переходить до віддієслівних безсуфіксних іменників (напр., *цвірінь, гон, перебір, ток*) і складених іменників (напр., *брунькоцвіт, круговій, хресто-бог, тремотінь, громогнів*);

б) за семантичними сферами – число неологізмів на позначення явищ природи та психологічних станів, що рясно представлені в ранніх текстах поета, помітно меншає у збірках «Чернігів» і «Партія веде», де натомість переважають новотвори з семантичної сфери «події і явища суспільного життя» [248: 43–61].

Іще одним важливим аспектом у статтях Шевельова є дослідження дедалі сильнішого кількісного напливу русизмів у кожній наступній поетовій збірці («Вітер з України», «Чернігів», «Партія веде») [248: 63–67]. Характерне для того часу масивне насадження цілих шарів лексики з російської мови, що його реалізовував також і П. Тичина у своїх віршах, автор пояснив провідною лінією в творчості поета (особливо в збірці «Партія веде»), а саме – зближенням мови поезії з усно-побутовою [248: 63–65]. Ця тенденція відповідала «загальному напрямкові розвитку живої мови Радянської України» [6: 66], і закріплювалася вона насамперед мовою преси й публіцистики, що її Тичина націлено запроваджував у мову поетичну [247: 136, 137, 142; 248: 67, 97; 273: 6–7, 10]. У такий спосіб партійна лінія в питанні наближення української мови до «братньої» російської реалізовувалася, між іншим, ще й у поезії, а мову поезії перетворювано на такий само інструмент пропаганди, яким була тоді мова газетної передовиці. Урешті-решт Шевельов визначив, що П. Тичина пройшов шлях від символістичних та фольклористичних напрямів до газетно-публіцистичного жанру. Такий розвиток обрав собі поет свідомо – з метою збагатити та «піднести газетний стиль до рівня великої художньої літератури»

[69: 242]. Ба більше, перебуваючи вві Львові в 1943 р., коли науковець міг вільно висловлюватися про радянську ідеологію та мовну політику, своїх поглядів на мовно-стилістичну практику П. Тичини він не змінив, і на закиди, приміром, Сергія Кокота про «давно померлого в українській літературі письменника» [295: 3] боронив поета й мовні його пошуки, які сприймав «як суто формальні експерименти на задані згори теми і ідеї, вжиті в усій їх примітивності й непорушності, експерименти, якими поет з одного боку розробляв і поширював формальні можливості української поезії і поетичної мови, а з другого боку – не знати, свідомо чи мимоволі – виставляв на денне світло, підкреслював, випинав усю вбогість і примітивність большевицької ідеології» [295: 4].

У повоєнній радянській Україні, уже тоді, як Шевельов опинився на еміграції, сліди його ранньої наукової діяльності старанно затирали, про його публікації з аналізом поетичної мови провідного під ту пору українського поета-академіка П. Тичини (по війні той обіймав посаду Народного комісара освіти УРСР) також належало мовчати: «До радянських бібліографій ці статті-розділи не включаються. Мене не було. Моєї праці теж не було, – зовсім логічно» [291: 245]. Надруковані 1940–1941 рр. статті Шевельова про мову й стиль П. Тичини та І. Котляревського відсутні в огляді мовознавчих праць за 1917–1957 рр. [6: 19, 41–42], найповніший бібліографічний покажчик з досліджень про І. Котляревського 1969 р. «не подає ані прізвища Ю. Шевельова, ані назви його праці» [275: 3], так само відсутні ці дані й у докладному бібліографічному покажчику з української мови Лева Гольденберга й Нінелі Королевич [37]. У переліку дисертацій із філологічних наук, захищених у Харківському державному університеті 1939–1940 рр., роботи Шевельова так само не зазначено [102: 18–19]. Симптоматично, що останні два джерела вийшли друком 1963 р., – саме під ту пору проти Шевельова розгорнувся був масштабний наступ з боку радянських недругів, а зосібна до цього найбільше зусиль доклав тодішній директор Інституту мовознавства АН УРСР Іван Білодід [99: 3–9]. Внаслідок цієї кампанії Шевельов мусив відмовитися від участі в Міжнародному з'їзді славістів 1963 р. у Софії. Через І. Білодіда виступити на тому з'їзді не зміг і головний український діалектолог Федот Жилко, який іще в передвоєнні роки ознайомився

був з першими розвідками Шевельова, про що він сам згадував у листі від 12.03.1967 до свого заокеанського колеги: «[...] мені дуже подобались Ваші публікації, розвідки про мову П. Тичини (я сам починав трохи з лінгвостилістики, але тільки діалектної)» [466].

Уже в 1990-х рр. Шевельов із пропозицією розшукати його дисертацію про мову П. Тичини звернувся до харківського колеги Ігоря Муромцева (лист від 25.06.1997): «[...] чи не можна в Харкові знайти мою дисертацію про мову Тичини, якої я не маю. Хочете зробити ще одне відкриття?» [119: 387]. Таке ж прохання він адресував і київському перекладачеві Ростиславу Доценкові, вельми цікавому до всіляких рідкісних і забутих публікацій. «При цій нагоді спадає мені на думку, – писав науковець Р. Доценкові 12.06.1997 р. – чи Ви не могли й хотіли б знайти мою дисертацію про політичну лірику Тичини, – саме тепер у Гарварді ця тема робиться модною. Дисертація написана відповідно до вимог часу, і більшість її не має ніякого наукового значення. Я її тексту не маю. Теоретично примірник дисертації мав би зберігатися в харківській університетській бібліотеці» [121: 434]. У цій справі звертався він до ще одного харківського мовознавця, Андрія Даниленка, запитуючи в листі від 23.12.1997 р., «чи Вам пощастило дістатися до слідів моєї дисертації? В університетській бібліотеці? А може в Києві в Юлі Булаховської? Бувають часом чудеса» [456]. Мотивом для цих розшуків могло бути сподівання, що після повернення на бібліотечні полиці довоєнних праць Шевельова, яке відбулося вже на початку 1990 р. [119: 342], зі сховищ університетів уприступлять і рукописи старих дисертацій. Та всі спроби віднайти машинопис Шевельова виявилися марними.

На підставі трьох публікацій про стиль політичної лірики П. Тичини доходимо висновку, що мовознавець виконав доглибний аналіз п'яти поетичних збірок, виявив низку мовних прийомів, технік і стилізацій П. Тичини, відстежив розвиток авторської мови на лексичному й граматичному рівнях. Кульмінаційною в цьому дослідженні є збірка «Партія веде», що в радянському контексті є взірцем поетичної мовотворчості, а в українському – формальним експериментом, по-своєму цікавим. Отож, «якщо відмовитися від ідеології» [118: 255–256], ця частина мовознавчого доробку науковця може й далі правити за добрий зразок студіювання поетичної

мови: з одного боку в перспективі історичній – для вивчення й реконструкції методи та наукової думки покоління 1930-х рр. і зосібна Шевельова, а з другого – для адекватної оцінки, спертої на тверді наукові підвалини, мовних можливостей і меж у поезії та авторського оперування поетичним словом.

У подальшій роботі питання лінгвостилістики завжди залишатимуться в полі зору науковця: від принагідно висловлених зауваг і ремарок у своїх численних літературознавчих розвідках до окремих студій мови й стилю, наприклад, Т. Шевченка чи Г. Сковороди (див. п. 4.2.2).

2.2. Ю. Шевельов як автор шкільних і вишівських підручників української мови

В Україні майже не відомі його шкільні підручники з граматики української мови, два з яких, написані у співавторстві з Наумом Кагановичем, протягом 1934–1937 рр. мали статус т. зв. «стабільних». Епізод, пов'язаний із публікацією «Граматики» 1934 р., залишив свій відбиток на біографії Шевельова, підказавши псевдонім «Гр. Шевчук», яким автор підписуватиме деякі свої публіцистичні статті й есеї [101: 81]. У Мюнхені в 1947 р. вийшов друком підручник з української мови (ч. II: синтаксис) за редакцією Юрія Шереха та Дмитра Кислиці. Цю граматику другий автор декілька разів перевидавав у Канаді вже тільки під своїм прізвищем. Тим часом Шевельов більше дбав про курс української мови для студентів-філологів: його розділ «Просте речення», оприлюднений у «Курсі сучасної української літературної мови» 1951 р. в Києві, ще довгий час правитиме українським студентам і мовознавцям за найдоладніший і найавторитетніший. Того ж року в повоєнній Німеччині Шевельов видав власну описову студію, «Нарис сучасної української літературної мови», сперту на структурну методологію та на широку джерельну базу.

2.2.1. Шкільні граматики Ю. Шевельова.

У 1934 р. Народний комісаріат освіти мав клопіт із терміновою заміною підручника з української мови для середньої школи через те, що автори останнього

такого видання (Івана Бойкова та А. Шевчука) потрапили під репресії, а саму книжку терміново вилучено з обігу [319: 20]. Укладати новий підручник доручено Наумові Кагановичу, який запросив Шевельова на роль свого помічника. Під ту пору Н. Каганович обіймав посаду директора харківської філії Інституту мовознавства Всеукраїнської Академії Наук, а з вересня 1934 р. очолив і сам Інститут мовознавства. Він також завідував кафедрою газетознавства в Українському комуністичному інституті журналістики у 1931 р. [110: 113], де щойно розпочав викладати українську мову Шевельов [291: 176].

Замовлений навзамін попереднього шкільний підручник мав з'явитися до початку навчального року. На це упорядники мали всього якийсь лише місяць. У дійсності, як згадував Шевельов, підручник Бойкова–Шевчука не був поганим – органи влади нічого не мали проти того, щоб залишити текст незмінним, – місяць давався про людське око, щоб поставити нові імена авторів [319: 20]. Н. Каганович узявся за опрацювання теоретичної частини, поклавши на Шевельова упорядкування вправ. Нові автори, принаймні задля пристойності, вдалися до малих змін у тексті. Вилученню і частковій заміні підлягали приклади з українських письменників, уже переслідуваних владою. Шевельов запевняв, що текст вправ він змінив майже докорінно [319: 20]. Дмитро Кислиця, майбутній співавтор іншої шевельовської граматики, не вірив у те, що Н. Каганович змінював бодай децицю в теоретичному розділі готованого в 1934 р. підручника, характеризуючи його як «номінального, так званого співавтора», чиє ім'я «втєлющено» на підручнику поряд з іменем Шевельова [105: 266]. Зрештою, «Грамматика», що її впорядковано за тим само принципом, як і попередню: з двох окремих частин («Морфологія» та «Синтакса»), вийшла під іменами Кагановича й Шевельова в 1935 р. та в наступні два роки, з певними мінімальними змінами речень у прикладах в останньому виданні [80; 81; 82; 83; 84; 85]. Подальше перевидання підручника припинено через арешт Н. Кагановича в 1937 році [319: 20].

Разом зі своїм колегою з УКІЖ-у Левом Догадьком Шевельов рівночасно складав серію посібників «Українська мова для заочного навчання редакторів стінних газет». В істоті речі це були збірники вправ з основ української граматики зі

стислими теоретичними поясненнями. У 20-х – 30-х рр. газетна справа розбуяла до такої міри, що мало не всі підприємства, навчальні заклади, колгоспи, бригади і т. д. випускали або спеціальну періодичну пресу, або т. зв. багатотиражки, або стінні газети. «Лекції» Л. Догадька й Шевельова призначалися для газетних редакторів-заочників. Так само як і тодішні багатотиражні газети, ці збірники є бібліографічним раритетом. Упродовж 1935–1940 рр. регулярно перевидавалися чотири частини цього заочного курсу, названі «завданнями». Нам пощастило знайти й опрацювати лише два видання: «Завдання 3» (1935) і «Завдання 2» (1940). За змістом вони – ідентичні: містять загальні відомості з української морфології, включаючи розділи про іменник (авторства Л. Догадька) [55: 3–25; 54: 3–30], прикметник, числівник і займенник (авторства Шевельова) [535: 26–40; 54: 31–48]. Чимало прикладів у вправах збігаються зі шкільною граматиною Шевельова–Кагановича [93: 12]. Італійська дослідниця Ляура Ораці у своїй дисертації «Мовна політика Радянської України в міжвоєнний період» проаналізувала з курсу Догадька–Шевельова «Завдання 2» (1937), де викладено деякі правописні правила [381: 289].

Під час німецької окупації харківський міський відділ освіти мав на меті відновити роботу шкіл-семирічок, для яких насамперед потрібні були підручники (включно з граматиною української мови). І знову Шевельов дістає завдання разом із істориком Дмитром Солов'єм укласти підручник для п'ятих-сьомих класів, – «короткий, конспективний і збудований за схемою радянських граматик, тільки з іншим добром прикладів, іншого політичного спрямування» [291: 313]. 16 січня 1942 р. щоденний харківський часопис «Нова Україна» повідомив населення міста про те, що Відділ культури й освіти Міської Управи «утворив кілька авторських бригад для складання й розробки нових шкільних програм та підручників»; що ці бригади вже й «розпочали роботу, підготовляючи підручники з історії України, української мови й української літератури» [169: 4]. Незадовго до очікуваного навчального року громадськість Харкова довідалася з тієї ж газети про відкриття в кожному районі міста початкової української школи з 15.08.1942 р. Міська Управа також мала намір відновити й середню освіту. У зв'язку з цим розроблялося підручну літературу – «наприклад, ще взимку виготовлено і здано відділові освіти

збірник вправ з української мови для 7 класи з відповідними граматичними поясненнями. Збірник має замінити собою старі підручники з української мови (Автори: проф. Ю. В. Шевельов і науковий працівник Д. Ф. Соловей)» [176: 3]. Проте граматики Шевельова з української мови залишилися проектом.

Уже по війні (1946–1950 рр.) в Німеччині українські мовознавці один за одним почали видавати правописи і граматики української мови [101: 82–84]. Тимчасом Шевельов знайомиться з мовознавцем родом із Донеччини Дмитром Кислицею, який під ту пору вів курс сучасної української мови в Православній Богословській академії в Мюнхені [105: 262], а свого часу в радянській школі викладав за підручником Кагановича-Шевельова [105: 266]. Шевельов мав проект підручника, укладений із Д. Солов'єм, а Д. Кислиця написав до нього розділ про просте речення [320: 3]. Завдяки їхній співпраці у липні 1947 р. у Мюнхені виходить «Грамматика української мови. Посібник для гімназії. Частина II: Синтакса».

Від середини 50-их років і протягом наступних п'яти десятиліть у Канаді регулярно видається «Грамматика» Д. Кислиці, складена з двох книжок (частин) – «Фонетика і морфологія» та «Синтакса». Синтаксична частина Кислициною «Граматики», друге видання якої побачило світ у 1963 р. в Канаді, – майже ідентична з «Синтаксою» 1947 р. (Шереха–Кислиці), за винятком хіба кількох речень, доданих до вправ, і деяких правил, що зазнали незначних змін [104: 43, 52–53, 58, 60]. Першу частину підручника з фонетики й морфології, складену харківським науковцем узимку 1942 р., Д. Кислиця надрукує в Канаді під своїм іменем, бо так вчинити його просив Шевельов [291: 313]. Завдяки тому, що структура «Граматики» тривалий час вважалася «модерною», перевидання її без істотних змін було досить регулярним: кожні три-п'ять років. У США вона набула розповсюдження заходами Шкільної Ради при Українському конгресовому комітеті Америки (УККА). Останнє перевидання цієї граматики з'явилося 2002 р., при тому вона й досі перебуває у переліку шкільних підручників, рекомендованих Шкільною Радою [101: 86]. Отже, українську мову в Канаді та США впродовж понад півстоліття школярі опановують за підручниками від донеччанина Д. Кислиці та харків'ян Шевельова й Д. Солов'я.

2.2.2. «Нарис сучасної української літературної мови» Ю. Шевельова

Із 2 січня 1946 р. на запрошення Українського Вільного Університету, який щойно переїхав із Праги до Мюнхена, Шевельов обіймає посаду професора слов'янської філології [292: 51]. У викладах мовознавець обходився своїми ще харківськими лекціями. Наприкінці 1948 р. Володимир Кубійович організував при УВУ Інститут Заочного Навчання для молодих українців на чужині. Серед дисциплін, студійованих на першому курсі, була й описова українська граматики та стилістика, що її викладав, слід гадати, проф. Ю. Шерех. Інститут подбав і про «освітні матеріали й підручники з усіх ділянок українського життя» [79]. Шерехові курси з української граматики виходили окремими зошитами, що з них потім і постане його підручник. Як згадує науковець, він «хотів дати курс, написаний жваво, для нефахівця, ідучи в ньому не від фонетики до синтакси, а від речей, які помічає кожний мовець, – словника, потім синтакси, з дальшим тільки звуженням до морфології, а тоді вже до фонології й фонетики, розділів, що відстрашують нефахівців» [292: 279].

Заходами головно Софії Янів, за сприяння Наукового Товариства імені Т. Шевченка, влітку 1951 р. готується до друку його «Нарис». Видавчиня старанно дбала про те, щоб книжка була бездоганною, ставлячи «максимальні вимоги» перед технічним редактором, «бо раз видається, то мусить бути першорядно» – писала вона Шевельову 28.06.1951. [460]. С. Янів забезпечила «найкращий папір», який у тих умовах «можна було дістати», шукала кращих, ніж були, шрифтів, наполягала на наголосах, і зайвий раз після Шевельова переглядала коректи. У середині вересня книжка була складена в друкарні, а робота, досить інтенсивна, з вичитування корект тривала ще цілу осінь. Утім уже 5 жовтня С. Янів пообіцяла авторові, що, працюючи таким темпом, «на Різдво може книжка буде» [460]. Цю обіцянку вона дотримала й 22 грудня радісно сповістила: «Гальо, гальо, чи чуєте? Книжечка видрукувана! [...] Скільки помилок – не маю поняття, але важне, що книжка вже є!» [460].

«Нарис сучасної української літературної мови» Шевельова оцінено в шести рецензіях⁶. Історик Ілько Борщак вітав вихід цієї книги як давно очікувану й наспілу подію. Найголовнішою частиною цієї студії він назвав морфологію, що їй присвячено в «Нарисі» майже 200 сторінок. Рецензент відзначив «майстерність, з якою автор пояснює дуже поплутане відмінювання іменників у літературній мові. Автор підкреслює в цьому питанні не лише "норми", але також і тенденції мови. [...] Пребагатий і цілком науковий є розділ про наростки і приростки іменників, що є в праці Ю. Шереха одною з прикрас цілої частини про українську морфологію» [10: 728]. Зовсім по-новому висвітлив Шевельов дієприкметники в українській мові. Натомість розділ про фонетику й фонологію видався рецензентові «надто малим» [10: 729]. Британський славіст Вільям Метьюз також назвав розділ про морфологію найкращим і найповажнішим у книзі. Його увагу привернуло, зокрема, те, що автор, керуючись системним підходом, до аналізу частин мови включає й словотвір [373: 272]: у розділах про іменник, прикметник і дієслово спеціальні параграфи присвячено системі їхніх характеристичних «наростків і приростків» [310: 205–218, 231–239, 288–292]; елементи словотвору приявні також у частинах про дієприслівник, прислівник і вигук [310: 331–332, 336–345, 357–359].

Філолог Юрій Бойко-Блохин у розділі про синтаксис вартим уваги визнав питання про період, чи не вперше наświetлене настільки повно й детально в історії української граматичної думки. Шевельов у його оцінці «дав дуже виразне окреслення поняття періоду, характеристику його структури під оглядом інтонаційним, як вирішальним для цієї конструкції, відзначив можливі форми синтаксичних сполук у ньому, розкрив логічний бік будови періоду та вказав на явище анафори в ньому, спинився також над стилістичною вагою періодів і дав кілька соковитих прикладів цієї конструкції з літератури й публіцистики» [8: 304].

Словникар і діалектолог Ярослав Рудницький уподобав у «Нарисі» послідовність і стиль викладу: від найпростіших лексичних тем, поданих місцями занадто популярно, через основи синтаксису та стилістики – до ролі слова в реченні,

⁶ Мені вдалося ознайомитися з п'ятьма відгуками [8; 10; 174; 219; 373], ще один – від Костя Кисілевського, віднотовано в В. Чапленка [219 (41): 4].

себто – до морфології, а від неї – до ще складнішої фонетики й фонології. Таким чином автор курсу досягнув, як видалося рецензентові, легкочитності – «читається надзвичайно легко, просто як літературний есей, власне, справжній нарис» [174: 26]. Аналогічне враження висловив і Ю. Бойко-Блохин [8: 303]. В. Метьюза здивувало розташування розділу про фонетику насамкінець, супроти усталеної практики й логіки [373: 271]. Найбільшим ортодоксом виявився В. Чапленко, назвавши таку послідовність «парадоксальною» і «просто абсурдною» – останнім у черзі, на його переконання, має бути синтаксис, а попереду – решта розділів про мову [219 (41): 4]. А в методології Шевельова поза структуралізмом В. Чапленко добачив іще й «виразний відгук советських теоретично-лінгвістичних шукань 30-их років, коли тамошнє мовознавство повернулось було до Потебні, Шахматова й Богородицького» і шукання ці – в напрямку до психологізму – «репрезентувала харківська група мовознавців на чолі з Булаховським» [219 (41): 4]. Та навряд чи можна приписувати Шевельову нахил до психологізму через те, що він, між іншим, спирався на авторитетних мовознавців, О. Потебню й Л. Булаховського.

Оцінюючи нормативні засади «Нарису», рецензент негативно сприйняв залучення до аналізу текстів радянських письменників і звинуватив автора в накиданні русифікаторських тенденцій та російської граматичної термінології [219 (43): 4; 219 (41): 4–5]. Отже й висновок Чапленків відповідний: «Шерехового "Нарису" не можна вважати за нормативний курс сучасної української літературної мови [...]. Це, можна сказати, свого роду "всьоравновщина", скерована на засвоєння не тільки найнебезпечніших для нас росіянізмів, а почасти й непотрібних польонізмів та вузьких льокалізмів» [219 (43): 4].

Тримаючись нещодавно засвоєних засад структурного мовознавства й описово-синхронної методології, Шевельов зумів подати «образ системи української літературної мови, опертий на модерних мовознавчих критеріях і методах досліду» [174: 26]. Свого часу Василь Сімович готував структурний опис української фонології й морфології, однак завершити цієї праці не встиг [310: 5; 373: 270]. Тим-то головною заслугою Шевельова Я. Рудницький визначив реалізацію Сімовичевого плану [174: 26]. Автор «Нарису» наважився застосувати вповні структурний підхід

до мови як до збалансованої системи, лишаючи осторонь психологічний аспект, на що Ю. Бойко-Блохин завважив: неповноцінним є будь-яке дослідження національної мови, якщо не зважати на особливості національної психології, що формує мову на підсвідомому рівні [8: 305]. Та ще недавно й сам Шевельов беззастережно розумував був про мову як «спосіб думання, відмінний у кожного народу», і про «справжню» українську мову, яка «відтворює історично вироблений національний спосіб світосприймання й мислення» [277: 6]. Відхід від психологічних тлумачень Ю. Блохин добачав у тому, що Сосюрова школа стала на заваді до повноцінного усвідомлення лінгвістами національної психології мови, до розуміння мовних явищ у їх взаємозв'язку з «національною духовістю». Рецензент сприйняв Шевельова, з одного боку, як «видатного знавця мовного матеріалу» й «наукового методу мовознавства», а з другого – як людину «енциклопедично обізану з різними ділянками духової творчості нації». Саме ці два аспекти дають дослідникові можливість виявити філософську сутність української мови, чого в майбутньому сподівається дочекатися від Шевельова рецензент [8: 306]. Далеко пізніше Ніна Гуйванюк зауважить, що в «Нарисі» Шевельов подав аналіз порядку слів «не лише з граматичного, але й з психологічного погляду», виокремлюючи імпульсивний та імпресивний типи порядку слів [45: 14].

Українотеренні колеги про «Нарис» мали дуже обмежене знання. Хіба Ф. Жилко розповів у листі до Шевельова, що мав якось нагоду потримати в руках і навіть погортати півгодини його підручник з української літературної мови 1951 р. [466: 12.03.1967]. Після своїх перших відвідин України в роки горбачовської перебудови, 23.12.1989 р. науковець звертається з несподіваним проханням до С. Янів: «[...] я витяг свій нарис української мови, що колись вийшов Вашим заходом. І тут виникла нова думка і нова проблема для обговорення з Вами. Після стількох років я читав цю книжку як зовсім нову й свіжу. І вирішив, що вона витримала іспит часу і майже не застаріла й не перевищена пізнішими публікаціями. А вона зовсім забута, ніхто її не знає. Тож я й подумав, що може добре було б, якби Ви [...] могли розкопати її примірників десять-двадцять і мені їх надіслати. Торгувати нею я, звісно, не буду, але тепер стільки земляків з України раз-по-раз

навертається і всі просто таки прагнуть наших видань – тож я міг би наділяти їх нею. [...]. Буду дуже вдячний, коли [...] ті книжки зможете вислати, поки їх миші не поїли» [452]. Уже в січні-лютому автор одержав декілька примірників, що з-поміж них один незабаром подаровано харківському мовознавцеві І. Муромцеву, який у листі-подяці шкодував, «з яким запізненням (у порівнянні з цим виданням) прогресивні мовознавчі ідеї проникають у нашу лінгвістичну літературу» [119: 321].

Своєї актуальності й свіжості книга Шевельова не втратила й по спливі ще двадцятьох років – недаремно І. Борщак писав у 1953 році: «цю книгу напевно видадуть вдруге» [10: 729]. Заходами закарпатського мовознавця Любомира Белея та його колеги зі Львівського університету, Людмили Нуждак «Нарис» вийшов у 2012 році в Києві. Крім самого «Нарису» [254: 29–446], до книжки ввійшли також розвідки й рецензії Шевельова за 1947–1953 рр., передруковані з паризького часопису «Україна» [254: 447–610]. У передмові до видання Л. Белей зауважив, що «Нарис» відрізняється багато чим від повоєнних мовознавчих праць, оприлюднених у Радянській Україні – ці відмінності, пояснює він, «породжені належністю авторів до різних граматичних традицій» [4: 20]. Наприклад, незвичним може видатися поділ іменників на відміни, яких у Шевельова «за загально прийнятою класифікацією» є три: до першої віднесено іменники чол. р. із закінченням на \emptyset , *-o*, *-a* (*-я*), сер. р. – на *-o*, *-e*, *-я*, і жін. р. – на *-a* (*-я*) – тобто відомі нам як іменники I та II відмін; друга відміна в Шевельова охоплює іменники сер. р. із закінченням *-a* (*-я*) з наголосом на закінченні, котрі в Р.в., Д.в. і М.в. мають суфікс *-am-*, *-en-* (традиційною – іменники IV відміни); його третя відміна від звичної нічим не різниться [310: 182–183; 254: 218–219]. Це класифікація Олекси Синявського [184: 47–63], викладена ще в «Нормах української літературної мови» (1931), що правила Шевельову за взірць [310: 396; 254: 422]. Передрукувавши додатком і Борщаківу рецензію на «Нарис» [254: 611–617], упорядники, втім, не виконали його настійної поради: супроводити друге видання покажчиками власних імен і слів [10: 729; 254: 616]. Із погляду методології книжка й сьогодні сприймається ще свіжою і багато в чому корисною, хіба що актуальний мововжиток почасти вже відбігає від мовних тенденцій, окреслених у «Нарисі».

2.3. Доробок Ю. Шевельова в царині українського синтаксису

Поважним етапом в науковому зростанні Шевельова були студії над синтаксисом. Сам дослідник про це згадував так: «Як науковець я пройшов довгий шлях від моїх первісних зацікавлень літературою до власне мовознавства. Цей шлях вів через стилістику – моя дисертація про Тичину, – через історію літературної мови, до синтакси і далі до граматичної й фонологічної структури мови в її історичному розвитку» [291: 271]. Питання синтаксису, зокрема простого речення стали його об'єктом дослідження щойно по завершенні аспірантури [291: 269–270]. Почасти цьому посприяв Л. Булаховський: бувши редактором колективного двотомового «Курсу сучасної української літературної мови», він доручив своєму вихованцеві підготувати розділ про просте речення [291: 272]. Уже навесні 1941 р. Шевельов подав до редакції свій рукопис, але друк збірника затримався на ціле десятиріччя. У 1943 р. дослідник опиняється у Львові, де з рук свого впливового старшого колеги, українського представника Празького лінгвістичного гуртка, В. Сімовича отримує власний рукопис розділу про просте речення, що був іще напередодні німецької окупації надісланий В. Сімовичеві на рецензію. Переглянувши свій текст, Шевельов удався до його збагачення новими джерелами та до стилістичного вдосконалення.

Коли ж «Курс» нарешті вийшов, то написаний Шевельовим розділ [267] був уміщений без імені автора (на той час уже емігранта), але з приміткою «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський» [267: 5]. Сам Шевельов не мав сумнівів щодо достеменного відтворення власного тексту, який, за його словами, «був надрукований без жадних змін хоч би в одному реченні або прикладі. Тільки раз два параграфи поміняно місцями» [291: 274]. Нехай без авторового імені, але популярності його «Просте речення» в Україні таки набуло: цю працю нерідко згадувано й цитовано і за радянської доби, і в роки незалежності [93: 4]. Виїхавши за кордон, частину розділу про просте речення Шевельов використає для свого мюнхенського «Нарису» (1951), а перегодом цей-таки розділ у розширеній і вдосконаленій версії він оприлюднить в англійському перекладі 1963 р.

2.3.1. Ю. Шевельов про природу й генезу називних речень

Робота над розділом для «Курсу сучасної української літературної мови» дала Шевельову поштовх до глибших синтаксичних студій, і вже в березні 1941 р. він заходжується довкола питань походження й функціонування називних речень в українській мові. Опрацювавши основний матеріал іще в Харкові й додавши дещо згодом [93: 11–15], свою книжечку під назвою «До генези називного речення» Шевельов оприлюднить 1947 р. уже в Німеччині. Молодий дослідник мав на меті «написати невелику розвідку про цю проблему, переважно на матеріалі новітньої літератури, шукаючи в сучасному матеріалі відклади минулого, як у далеко ширшому обсязі робив Олександр Потебня, яким я дуже захоплювався в роки аспірантури, читаючи й перечитуючи його, а почасти й його учнів і послідовників, таких, як Попов або Белорусов» [291: 276–277].

Не випадково й прізвище О. Потебні зринає вже в огляді історії дослідження називних речень. Хоча О. Потебня й не визнавав бездієслівних конструкцій за речення, Шевельов зумів віднайти в нього кілька спостережень, що стали ключовими в його власному синтаксичному дослідженні. У такий спосіб він прагнув показати, що його попередник, коли б розвинув був ці від початку правильні думки, наблизився б до з'ясування природи називних і неповних речень, яких він не розмежовував [303: 2; 238: 24]. Не дали теоретичного обґрунтування природи називних речень і Потебневі учні – Олексій Попов чи Дмитро Овсяніко-Куликовський.

Шевельов відзначав, що першими розглядати називне речення як особливу синтаксичну конструкцію почали мовознавці російські. Олексій Шахматов, окрім визначення реченневої природи бездієслівних конструкцій, названих «іменними номінативними реченнями», спробував також окреслити основні ознаки й функції називних речень [228: 32–33]. На відміну від попередників, О. Шахматов відрізняв називні речення від неповних [228: 38–40]. Специфіка називних (іменних) речень, на його переконання, коріниться насамперед у їхній семантичній функції – стверджувати або ж заперечувати буття, – а також у синтаксичній структурі, яка не приймає додатка чи обставини, не залежних від головного члена – іменника [228:

39]. У цьому прагненні чітко відмежувати називні від неповних Шевельов убачав помилку, що згодом призведе до хибних подекуди висновків щодо називних речень [303: 10; 238: 35]. Приміром, Олександр Пешковський, учень О. Шахматова, визначав номінативні речення (відмінні від неповних) як такі, що за своєю природою не мають ані підмета, ані дієслівного присудка, відповідно й жодних придієслівних членів [160: 343]. Саме цю рису (з-поміж двох, висунутих Шахматовим) Пешковський вважав за провідну в розмежуванні називних та неповних речень, і в нього ця відмінність «випнута далеко більше, ніж у Шахматова, і далеко менш пов'язана з екзистенціальністю, як основним значенням номінативних речень» [303: 11; 238: 37].

Поза тим Шевельов відзначив і деякі посутні спостереження в книжці О. Пешковського, зокрема й натяк на походження номінативних речень із найдавніших і найпримітивніших мовних конструкцій [303: 12; 238: 38]. Запроваджений О. Пешковським термін «именительный представления» також став Шевельову в пригоді, особливо на етапі встановлення генетичного переходу від слова (іменника в називному відмінку) до речення, що складається з самого лише цього слова [303: 36; 238: 71, 74]. У такий спосіб він надав цьому термінові ширшого значення й застосування. В інтерпретації Шевельова «називний уявлення» треба розуміти ще й як перехідний щабель до реченневої структури, причому радше генетично, ніж функціонально [303: 40; 238: 81]. Щоправда, сам автор неоднозначно й «розпливчасто» окреслював функцію «именительного представления», через що й сьогодні не маємо однастайності в поглядах дослідників [93: 6–7].

Культивування теорій і Шахматова, і Пешковського почалося в українському мовознавстві ще наприкінці 1920-х рр. До спроби проаналізувати структуру й значення бездієслівних конструкцій, спираючись на досвід російських синтаксистів, вдавалися такі тогочасні дослідники, як Кость Німчинов, Микола Перегінець, Олекса Синявський, Микола Сулима. Їхні погляди Шевельов висвітлив у «Генезі» досить побіжно, завваживши, що українські мовознавці «мало в чому посунули вивчення називних речень вперед», хоч і констатували їх «поширеність у сучасній українській літературній мові» [303: 14; 238: 41].

Шевельов опрацював і низку праць західних синтаксистів [932: 10–12], зокрема західнослов'янських. Приміром, Шевельова зацікавила двотомова праця про бездієслівні речення чеського мовознавця Франтішка Травнічка. У другому томі («Номінативні речення») автор детально розглянув типи цих речень (вирізняючи окличні, питальні, наказові, описові, розповідні, емоційні, дейктичні, характеристичні, афористичні, модальні [443: 6–74]), і їх розвиток, стверджуючи, що вони без жодного сумніву є генетично старшими за всі дієслівні речення, і саме з них постали речення двочленні [443: 78]. Цю слушну думку він запозичив у свого вчителя Йосефа Зубатого. Однак Шевельов зауважив, що Ф. Травнічек таки «не дав того, чого можна було б сподіватися, не реалізував настанов свого вчителя і навіть відступив від них» [303: 8; 238: 32]. Сподіваючись від чеського автора присутнього продовження «плідних і глибоких думок» Й. Зубатого, харківський дослідник дійшов висновку, що «називного речення в точному розумінні слова Травнічек по суті не знає» [303: 8; 238: 33].

Загальний огляд розвитку синтаксичної науки оприлюднив у першій частині своєї «Складні української мови» (1935) Іван Огієнко [152: 3–39]. Дотримуючись у викладі тих самих часових рамок, – від О. Потебні до своїх сучасників, – він зазначив, що західноукраїнська мовознавча наука під ту пору синтаксичних студій майже не продукувала, тоді як у Східній Україні виходило «не мало цінних синтаксичних праць, написаних під великим впливом Потебні» [152: 32]. Відмітив І. Огієнко й очевидне наслідування теорій О. Шахматова і О. Пешковського українськими науковцями [152: 27–28], яке тягнеться й дотепер. На великий подив, Шевельов не знав Огієнкової «Складні», потенційно помічної в його власних синтаксичних студіях. Хіба що далеко пізніше, в книзі «The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence» Шевельов принагідно посилатиметься на Огієнкові синтаксичні праці [419: 8, 143, 197]. Така неувага до доробку свого старшого колеги могла бути в Шевельова цілком свідомою – перегодом він заявить у листі (від 01.12.93) до Анатолія Івченка: «Огієнко ніколи не був моїм героєм» [455]. Утім факт очевидний: підхід до висвітлення проблем на матеріалі не лише українських і російських дослідників, але ще й західних, переважно німецьких,

чеських і польських, притаманний як Огієнковій «Складні», так і «Генезі» Шевельова; ба більше, перелік цитованих спеціальних праць у них мало не ідентичний. Пояснення такому збігові слід шукати в тому, що обидва спиралися на О. Потебню. Якщо Шевельов свідомо прагнув наслідувати Потебневу методологію, то І. Огієнко зважав багато в чому на досвід видатного харківського мовознавця, рясно цитуючи його фактично в кожному розділі. До того ж, слабкий розвиток синтаксичної думки в Галичині І. Огієнко пояснював тим, що Потебневі праці не мали там жодного впливу [152: 19, 21, 32], адже саме «він поклав нові основи науки слов'янської складні» [152: 16], а його нариси з історичного синтаксису «стали за основні для кожного, хто далі працював над складнею» [152: 19].

У спогадах і листах Шевельов повсякчас підкреслював, що розвідку «До генези називного речення» він завершив іще в Харкові [291: 285, 399; 67: 32]. Дата, що офіційно править за кінцеву – вересень 1942 р. За місяць-другий він виступив із доповіддю «Генеза називного речення в українській мові» на сесії наукових засідань на історико-філологічному факультеті Харківського університету [153: 2]. Щойно Шевельов осів у Львові навесні 1943 р., із його працею ознайомився іменитий мовознавець Іван Панькевич, який зreferував розвідку молодого колеги для Історично-Філологічного Товариства в Празі. Щоденна газета «Краківські Вісті» вмістила про це коротке повідомлення, що в ньому ім'я харківського мовознавця помилково позначено ініціалом «О.» замість «Ю.». Із цієї замітки стає зрозумілим, що тема, наświetлена в розвідці Шевельова, для членів Товариства була зовсім новою і тим спонукала присутніх до жвавих дискусій: «Працю проф. Харківського Університету О. Шевелева [sic!] реферував на чергових зборах Т-ва 11 травня ц. р. відомий мовознавець, професор Українського Університету в Празі, д-р І. Панькевич. Складається вона з трьох розділів: література предмету, аналіза українського матеріялу та висновки.

Речення без присудку вроді таких, як: Огонь – у розумінні, десь горить, чи Вода – у значенні повені, тощо – автор назвав "називними". Назва ця викликала певні зауваження з-боку приявних фахівців-філологів. Працю проф. О. Шевелева [sic!] признано за одну з кращих у ділянці українського мовознавства й ухвалено

видрукувати її в 6 томі «Праць» Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі» [78: 4].

Розвідка Шевельова про називне речення, доповнена розлогим німецькомовним резюме, вийде 1947 року окремою книжкою «на правах рукопису» в Мюнхені [303]. На підставі цієї монографії 1949 р. Український Вільний Університет, у якому науковець уже від початку 1946 р. вів курс слов'янської філології, присудив Шевельову докторський ступінь. Сам мовознавець «Генезу називного речення» називав «своєю першою науковою працею», а все написане доти розглядав «як речі в найкращому випадку колонаукові» [291: 276]. Показовими в ній є методологія і джерельна база, що істотно різняться супроти попередніх його проб пера в мовознавстві. Долаючи радянську обмеженість, Шевельов вибудував своє дослідження переважно на синтезі Потєбневих методологічних засад із принципами структурними, засвоєними від В. Сімовича. У своїх подальших студіях він практикуватиме поєднання синхронічних і діяхронічних підходів, та чи не вперше переваги такого синтезу мовознавець намітив саме в «Генезі»: «[...] розрив синхронічного і діяхронічного (вживаючи сосюріянських термінів), звичайно аж ніяк не можна вважати за правильний. Минуле позначається і в мові на сучасному, і сучасне розвивається не тільки над минулим і всупереч йому, а і з нього» [303: 19; 238: 49]. На докторську монографію Шевельова позитивно відгукнувся славіст із Мюнхенського університету Ервін Кошмідер, який високо поцінував авторів структурний підхід, охрестивши його «психологічною "генезою" суто синхронічного характеру», оскільки під генезою автор має на увазі постання називного речення «в синхронічному говоренні, а не в історії» [113: 103–104].

Ця книжка Шевельова була в українському мовознавстві найпершою ґрунтовною розвідкою з питань історії та функціонування називних речень. Примітною рисою досліджень Шевельова, як представника харківської мовознавчої школи, є докладний розгляд робіт вітчизняних і закордонних попередників. Сьогоднішні фахові синтаксисти (Анатолій Загнітко, Ірина Сушинська, Зоряна Коцюба та ін.), студіюючи просте, зокрема, й називне речення, як правило,

зважають і спираються на цю працю [93: 16]. Особливо корисним у цій справі став нещодавній її передрук, доповнений іменним і предметним покажчиками [238].

2.3.2. Студії Ю. Шевельова над синтаксисом простого речення

У 1951 р. київське видавництво «Радянська школа» видрукувало довгоочікуваний і вже багато років потрібний професійним українським філологам двотомовий «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією тодішнього директора Інститут мовознавства АН УРСР Л. Булаховського. Ось як зреагував на вихід посібника український мовознавець кубанського походження Іван Чередниченко: «З'явився, нарешті, довгожданий – солідний курс сучасної української літературної мови, посібник, потрібний для педагогів і спеціалістів-філологів, для студентів вищої школи і аспірантів» [220: 76]. Другий том «Курсу» дає відомості з синтаксису простого (Шевельов) й складного (О. Вержбицький) речення. Упродовж наступних двох десятиріч «Курс» у Радянській Україні був чи не єдиним справді ґрунтовним підручником з української граматики. Ба навіть, коли 1969–1973 роках Інститут Мовознавства випустив новіший і докладніший п'ятитомовик «Сучасна українська літературна мова» за загальною редакцією І. Білодіда, підручник 1951 р. не втратив популярності, й цілі покоління студентів-філологів і надалі досконалися за ним в українській мові. Читаним, рясно цитованим і взагалі чи не найавторитетнішим для українських мовознавців виявився саме другий том видання, зокрема його розділ про просте речення: «Помітним досягненням у галузі наукового синтаксису є відповідні розділи в «Курсі сучасної української літературної мови» (просте речення опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Л. А. Булаховський, розділ про складне речення на писав О. Є. Вержбицький)» [154: 63].

Розділ про синтаксис простого речення І. Чередниченко оцінив, як «глибоко науковий опис основних рис синтаксичної будови української мови в широкому обсягу, якого українська граMATика досі не знала» [220: 76]. Методичною вадою першого розділу рецензент назвав поєднання в одному параграфі речень називних, неповних та еквівалентів речень так, ніби сукупно їх «можна вважати явищами

одного граматичного порядку». Не погоджуючись із такою класифікацією, І. Чередниченко закидав авторові завелику увагу до називного речення, котре в «Курсі» «розглядається досить детально» на відміну від неповного, якому «приділено лише 15 рядків» [220: 77]. Зі студії Шевельова про називне речення, цікавість до якого зародилася в молодого науковця в ході роботи над цим розділом, довідуємося, що ці три типи речень мають схожу природу і генезу [303: 27; 238: 61–62]. Керуючися цією логікою Шевельов і вдався до поєднання неповних і називних речень у тому самому параграфі.

Оскільки на місці авторового імені примітка пояснює «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л. А. Булаховський» [267: 5], то й повелося в українотеренних науковців приписувати цей розділ Л. Булаховському. У виданнях 1990-х і 2000-х рр. деякі синтаксисти продовжують покликатися на Л. Булаховського. Інформація про те, що писав той розділ іще в 1940 р. його учень Юрій Шевельов, поширилася тільки після виходу друком спогадів останнього [291: 272–273].

2.3.2.1. Перипетії навколо синтаксису простого речення Ю. Шевельова

Доки радянські колеги вітали появу «Курсу» в 1951 р., на еміграції виходить Шерехів «Нарис сучасної української літературної мови» (Мюнхен, 1951). Синтаксичний розділ у його «Нарисі» багато в чому спирається на розвідку, писану в Харкові 1940 р., а численні уступи в частині про просте речення навіть збігаються з київським текстом. Упорядник перевиданого в 2012 р. «Нарису», Любомир Белей, запевняв, що розділи про просте речення в обидвох виданнях 1951 р. – «практично ідентичні» [4: 13]. У синтаксичному розділі своєї книги Шевельов удався до спроби вдосконалити методологічно той текст про просте речення, що писався був «порядянському», а численні відгуки на його «Нарис» засвідчили, з одного боку, цікавість до описових студій, а з другого, – незаперечний попит на таку лектуру, особливо в колах української еміграції. Наприклад, І. Борщак вельми схвально відгукнувся про книжку Шевельова та її методологію: «Майже на ста сторінках (71–161) синтакси, цієї занедбаної ділянки в слов'янському мовознавстві, Ю. Шерех

приносить силу нових і здебільшого цікавих зауваг, заснованих на багатющому фактичному матеріалі, що з них майже кожна заслуговує на роздумування» [10: 727–728]. Британський славіст В. Метьюз у розділі про синтаксис визнав доречним синтагматичний підхід, застосований до аналізу речень [373: 272]. Натомість упередженому В. Чапленку вдалося, що у визначенні словосполучення й речення Шевельов «пішов за Шахматовим»; так само, нібито наслідуючи російського мовознавця, автор «Нарису» ввів уперше в українську граматичну термінологію поняття «одноелементного» і «двоелементного» речення, скальковані, на Чапленкове переконання, з російських термінів «односоставное» та «двосоставное предложение» [219 (41): 4]. Та скалькованими радше слід вважати використані в «Курсі» за ред. Л. Булаховського терміни «односкладне» речення та «двоскладне» [267: 20], що сусідує поруч із «двохелементним» [267: 9–10].

Шевельов планував дальший свій науковий поступ у світовій славістичній лінгвістиці. Першим кроком у цьому напрямі могла бути його студія про синтаксис простого речення, видана німецькою мовою. До перекладу Шевельов запросив свого знайомого, мюнхенського славіста Е. Кошмідера, який перекладав анотацію для книги «До генези називного речення». Німецький науковець, працюючи над текстом харківського мовознавця про просте речення, мав великі труднощі з перекладом численних прикладів і дивувався раз у раз: «Чи це випадок, чи вся Ваша література така глибоко сільська, можна б сказати, навіть сільськогосподарська! Всякі там люшні, чепіги, підсвинки... Цих слів нема в моєму лексиконі, мені важко підшукувати їхні німецькі відповідники. Нічого подібного я не мав у творах тих слов'янських літератур, які я найкраще знаю [...]» [291: 273]. Закінчивши переклад 1948 р., Е. Кошмідер додав до тексту такий коментар: «Ця робота, написана з вичерпним і доглибним знанням української мови, як з історичного, так і з діалектологічного поглядів по суті має до діла з літературною українською мовою та спирається на знаття синтаксичних праць із європейських мов і тим також викликати цікавість не українців, ба більше, не славістів. Щождо славістів, розвідка – цінна й цікава авторовою засадою ніколи не обминати найскладніших проблем і дошукуватися відповідей на питання, що їх розв'язання заледве

знайдеться в сучасних синтаксичних студіях» [463: 18.11.1955]. Український Вільний Університет, що оплатив роботу перекладача, планував і видати друком книгу Шевельова по-німецьки, однак із запровадженням у Німеччині грошової реформи «нічого з цього проєкту не вийшло за браком коштів» [419: 7; пор. 291: 273; 292: 248].

У 1952 р. Шевельов приїхав до Америки із рукописом свого «Простого речення». Незабаром його приятель із Гарвардського університету Віктор Вайнтрауб звернувся листовно до Корнеліуса фан Схонефелда, редактора серії «Slavistic Printings and Reprintings» у нідерландському видавництві «Mouton & Co» і намовив того надрукувати монографію Шевельова по-німецьки [463: 02.11.1955]. Під ту пору «Мутон» мав славу престижної й авторитетної фірми, що спеціалізувалася на мовознавчій лектурі. Шевельову випала унікальна можливість співпрацювати з цим непересічним видавцем. Відповідаючи на лист редактора щодо можливого друку в «Мутоні» його синтаксичної студії, Шевельов (18.11.1955) прокоментував деякі зміни у своєму тексті: «Я розширив його та повилучав ті цитати, котрі є обов'язковими для Радянського Союзу, але зайвими для адекватного поцінування матеріялу. З другого боку, я подавав зразки з українських письменників, у Радянській Україні заборонених. Сподіваюся, що мені вдалося зробити книжку об'єктивною та вільною від будь-яких ухилів, властивих зокрема публікаціям СРСР». Мовознавець зізнавався, що ця книжка була для нього частиною його минулого, а тому вважав її «перестарілою методологічно» і не ставив би її так високо, як той-таки Е. Кошмідер. А все ж таки текст вирізнявся своїм «цінним ілюстративним матеріялом», і за цією ознакою «жодна інша студія в цій ділянці його не перевершує» [463]. К. фан Схонефелд, звернувшись по субсидію до нью-йоркського Комітету з розвитку передових слов'янознавчих студій (the Committee for the Promotion of Advanced Slavic Cultural Studies), дав згоду на друк монографії Шевельова. Знайдений в архіві К. фан Схонефелда зразок кількох сторінок книжкового формату з шевельовського синтаксису дає підстави припускати, що видавництво встигло було надрукувати коректу книги німецькою мовою. Та раптом Комітет відмовився фінансувати це видання, позаяк лєвова частка

його витрат призначалася на англомовні проекти. У відповідь на це К. фан Схонефелд запропонував перекласти й видати книжку англійською мовою. Перекладачем Шевельов обрав літературознавця з Торонтського університету Юрія Луцького, який працював над перекладом упродовж дев'яти місяців: від січня до вересня 1957 р. [340: 107].

Тоді, як Шевельов уже редагував готовий переклад восени 1957 р., виникла нова причина відкласти друк монографії: очільник слов'янських студій у Гарвардському університеті Роман Якобсон застеріг автора й мутонівського редактора про можливі небажані наслідки від виходу шевельовського синтаксису, певно, через те, що схожий текст оприлюднено 1951 р. у «Курсі» за редакцією Л. Булаховського. К. фан Схонефелд переадресував це застереження Шевельову [464: 11.11.1957], на що мовознавець відповів: «Мені стало відомо цієї весни, що перший варіант мого тексту вийшов був у Києві як розділ у колективній праці з сучасної української мови. Я сам повідомив про це професора Якобсона, висловивши власний сумнів, чи за таких умов коректним буде друк мого тексту. З цієї причини я попросив професора Штільмана з Колумбійського університету, коли він поїхав у червні 1957 р. до Києва, знайти ту книжку та розказати мені про неї. [...] Від нього я маю копію титульної сторінки та змісту. Проф. Булаховський ніде не згадується в книзі як автор мого тексту. Там лише сказано, що він "зредагував книгу за матеріалами Інституту мовознавства". Це переконало мене в тому, що можна готувати до друку мій текст, себто пізнішу й ґрунтовно перероблену версію мого тексту, оприлюдненого в Києві» [463: 29.11.1957].

Шевельов наполягав, що поява нової версії синтаксису простого речення не дає підстав для звинувачень його ні в плагіаті, ні в політичних інтригах. «Закиди щодо плягіяту виключаються наведеною вище цитатою, в якій мова йде про редагування, а не про авторство. Ба більше, теперішня версія відбігає істотно від першовзору, отже ті, хто нічогісінько не знають про зміни, до яких я удався, приписуватимуть відмінності тому "редакторові" [...].

Політичний підтекст – також непомислений. Сам підхід настільки неподібний у двох варіаціях, що якби навіть хтось порівняв їх, то побачив би, що

вони можуть збігатися в деяких визначеннях або прикладах, але за своєю суттю вони засадничо відмінні. У такому разі зумисну "советизацію" тексту слід визнати за редактором [тобто за Булаховським – *К.К.*]» [463: 29.11.1957].

У спогадах він напише, що його текст у радянському підручнику «був надрукований без жадних змін хоч би в одному реченні або прикладі. Тільки раз два параграфи поміняно місцями» [291: 274]. Та в дійсності українотеренне видання містить певні зміни, найімовірніше редакторські. Деякі посилання й приклади узято з творів середини чи кінця 1940-х рр.: впадають в очі, приміром, посилання на статтю Л. Булаховського 1942 р. [267: 113] чи на книжку Віктора Віноградова 1947 р. [267: 56]. Тимчасом і Шевельов істотно поправив свій текст, збагативши його новими джерелами та вдосконаливши стилістично. «У підсумку, робота помітно поліпшала. Усунено недоладну фразеологію, збільшено загальний обсяг, додано приклади з текстів українських письменників, декотрих визнаних, і декотрих заборонених у підсоветській Україні, та й саму методу де в чому переглянуто» [419: 7]. Отже науковцеві залежало на оприлюдненні своєї синтаксичної студії на Заході й він не бачив у тому жодної загрози для свого вчителя, Л. Булаховського. Та останнє слово було за видавцем. Відвідавши IV Міжнародний конгрес славістів, що проходив на початку вересня 1958 р. в Москві, де К. фан Схонефелд мав нагоду особисто з'ясувати справу щодо тексту про просте речення. На його переконання друк англomовної версії слід було відтермінувати, аби не нашкодити тим Л. Булаховському [291: 274].

У квітні 1961 р. Л. Булаховський помер, і вже за рік видавництво «Мутон» повертається до наміру видати шевельовський синтаксис. Урешті 1963 р. книжка виходить під назвою «The Syntax of Modern Literary Ukrainian: The Simple Sentence». Водночас «Мутон» видає й перший том серії «Current Trends in Linguistics», що містить огляд лінгвістичних публікацій із підрадянських України й Білорусі, зроблений Шевельовим. У цьому тексті науковець, між іншим, виказав себе справжнім автором розділу «Просте речення» у зредагованому Л. Булаховським «Курсі»: «Найгрунтовніше дослідження речення в літературній українській мові на сьогодні подається в «Курсі» (т. 2) Ю. Шевельовим (просте речення, надруковане

без авторового імені) [...], витримане в традиціях "російської" синтаксичної школи, що її засновниками були О. Потебня, А. Пешковський, Шахматов, Булаховський та ін., – це компроміс психологічного, логічного та формального підходів» [399: 231]. Коли вийшла англomовна версія синтаксису простого речення, Шевельов надіслав декілька примірників до СРСР, у тому числі один – до Львова [67: 157].

2.3.2.2. Книга Ю. Шевельова «Просте речення»: переваги й зауваги

На монографію Шевельова про синтаксис простого речення з'явилася низка відгуків. Двом рецензентам, зосібна українському емігранту Вікторові Свободі та чеському мовознавцеві Андрею Курімському відомою була перша, радянська версія цієї праці. Свобода завважив, що Шевельов залучив був «основні частини цього матеріалу» ще до свого «Нарису» [440: 428]; А. Курімський порівняв українське та нідерландське видання шевельовської синтакси: авторова концепція загалом та сама, однак новіша версія значно виграє завдяки вдосконаленій структурі [328: 10]. Микола Степаненко на сторінках тижневика «Українські Вісті» вітав появу книги як «першої й єдиної систематично написаної публікації про синтаксис слов'янської мови», витриманої «на високому рівні новітнього мовознавства» [190: 5].

Чимало закидів висловив у своїй рецензії гарвардський славіст Джозеф Фан Кемпен. Низка термінів і понять у тексті Шевельова здалися рецензентові то «невиразними» [449: 129, 134], то «взятими надто загально» [449: 130, 135], то «неточними» [449: 132, 134], то взагалі – «вкрай сумнівними» [449: 128]. У цілому, представлений матеріал, на Фан Кемпенову думку, хибував на «погане структурування» [Camp'65: 128] і на «композиційну розхристаність» [449: 135–136]. Були у Дж. Фан Кемпена й принципові завваги, як-от: «Іншим суттєвим недоглядом є визначення складного речення як "синтаксичної одиниці, що з погляду значення й інтонування охоплює декілька простих речень". Тракткування самого терміна 'просте речення' взагалі немає. Ба більше, таке визначення не дає жадних критеріїв, щоб знати, коли ж низка простих речень утворює складне речення, а коли ні» [449: 132].

Англomовній граматичній традиції термін «simple sentence» (вживаний у Шевельова на позначення простого речення) дійсно непритаманний – замість нього

уживають інакший: «clause». Тому таке значення, очевидне для Шевельова, було загадкою для Дж. Фан Кемпена. Той сприйняв його як авторів власний винахід. Те саме можна сказати й про решту термінів у книзі, що були радше дослівними перекладами з української чи німецької, тому науковцям інакшої школи вони, очевидно, видавалися незвичними чи незрозумілими в деяких деталях. Про брак в англійській мові точних відповідників для деяких термінів Шевельов писав і в передмові до своєї книги [419: 11], і в листах до Ю. Луцького (від 26.12.56; 11.01.57), щойно той погодився був здійснити переклад: «Деякі терміни я надписав у тексті. [...] Деякі терміни одначе доведеться кувати Вам самому, бо їх нема в англійській мові, вони мої власні – наприклад, одно- і двоелементне речення, називне речення, прилягання тощо» [340: 71]. Віктор Свобода звернув увагу на інші хибні окреслення, як-от: «order of tenses» замість поправного «sequence of tenses» (узгодження часів), або «isolated words and expressions» замість «parenthetic words and expressions» (відокремлені слова й конструкції) [440: 429].

Та не лише термінологія в книзі 1963 р. виявилася недосконалою, переклад прикладів із художніх творів у багатьох випадках хибував. Це завважили троє з чотирьох рецензентів. Той-таки Дж. Фан Кемпен зазначив, що «мова в перекладах українських ілюстрацій переважно бідна [...]. Прикрішим є те, що чимало перекладів просто неточні» [449: 130]. На думку В. Свободи, «англійські відповідники часом штучні й убогі, трапляються й помилки» [440: 429]. Славист Джон Біб також підкреслив, що «англійські відповідники не дуже вдалі. Вони часто-густо не дотягують стилістично до оригіналів або ж не передають стилістичних тонкощів»; ба більше, використання «Українсько-англійського словника» Костянтина Андрусишина з його «численними кривотлумаченнями англійського слововжитку позначилося в Шевельова на всьому перекладі» [332: 82].

Розійшлися погляди рецензентів щодо авторового трактування мовної норми: В. Свобода, скажімо, наполягав, що норма в Шевельова випливає з самого його ілюстративного матеріалу, а не «накидається апріорі» [440: 428], тоді як Дж. Фан Кемпен обернув ситуацію навспак: «Ведення дискусії про загальні тенденції – це звичне твердження нормалізаторського штибу. Хоча Шевельов у передмові заявляє,

що він не чинив "жадних спроб накинути якісь норми, а тільки прагнув виявити ті з них, котрі або вже міцно вкорінилися, або вкорінюються тепер", його відкриття зчаста мають прескриптивний ухил» [449: 129]. Ясна річ, у першій версії цієї праці, писаній 1940 р., Шевельов мусів брати до уваги жорсткий радянський прескриптивізм. Та чи зберігся цей підхід до норми у його переробленому тексті, чи автор усе ж таки переосмислив і перефразував ключові фрагменти?

У Київському виданні 1951 р. неодноразово підкреслено: певні явища – архаїзми чи діалектизми – не належать до літературної норми української мови [267: 30, 67, 79, 81, 83, 86, 93], що цілком узгоджувалося з офіційною лінією радянського мовного планування. Поза тим, увага Шевельова до тенденцій у розвитку мови вже була намітилася в тексті для «Курсу» [267: 50, 67]. У «Нарисі сучасної української літературної мови» автор намагався власні пояснення й оцінки спирати на виявлені в самій мовній структурі тенденції. У «Синтаксисі простого речення» (1963) Шевельов дійсно намагався якомога об'єктивніше трактувати хиткі мовні явища, зважаючи головню на закономірності мовної системи та на чинний мововжиток. Дослідник помітно розширив список джерел творами репресованих чи заборонених українських радянських письменників, таких як М. Йогансен, В. Підмогильний, М. Семенко, В. Винниченко, М. Хвильовий, М. Зеров та ін. Із-поміж західноукраїнських письменників у його монографії цитовано, приміром, Б.-І. Антонича, Б. Лепкого, В. Липинського, Б. Нижанківського, В. Пачовського та ін. Залучено сюди й тексти діаспорних українських письменників: В. Барки, В. Домонтовича, Д. Гуменної, Н. Королеви, Є. Маланюка, О. Ольжича, У. Самчука. Загалом перелік письменників у його «Синтаксисі простого речення» складає 182 імені, тоді як «Курс» налічує (без перекладів) – 80 імен. У такий спосіб науковець аналізував мовні процеси на підставі всіх варіантів української літературної мови: радянського, західноукраїнського й діаспорного. Ця ґрунтовність і багатство матеріалу помітно вирізняють працю Шевельова.

Розглядаючи мову як динамічну систему, в питанні мовного нормування за провідні критерії він брав розвиток самої мови та чинні тенденції в мововжитку. Чи не вперше цей підхід він застосував у своєму «Нарисі»: «Норми літературної мови

тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються. Однак кінець-кінцем у них завжди є певна частина довільності й суб'єктивності. З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові щонебудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» [310: 9–10]. Цих настанов Шевельов дотримувався й у своєму викладі [310: 39, 44, 109, 184–186, 193–194, 248–256]. У «Синтаксисі» 1963 р. втілено цей же принцип: «центральною в нашій студії є саме українська літературна мова, та, якою вона є сьогодні, а не та, якою за тими чи тими приписами вона мусіла би бути» [419: 9].

Як змінювалося трактування тих чи тих складних мовних явищ, простежимо на прикладі одного фрагмента. Приклад стосуватиметься до пасивних конструкцій на *-но*, *-то* й до суперечки навколо дієслова-зв'язки *бути* при цій конструкції в мин. і майб. часі, а також навколо доречності / недоречності О. в. діяча. Деякі мовознавці 1920-х рр. настійно радили не вживати ні дієслова-зв'язки, ні О. в. діяча, однак, звідтоді як корпусне планування української мови поставлено на інші рейки (після 1933 р.), такий пуристичний підхід оголошено ворожим і націоналістичним. Радянський текст Шевельова внаочнює генеральну ідеологічну лінію кінця 1930-х рр.: «Націоналістичні намагання законсервувати безособові речення на *-но*, *-то* в їх первісному значенні (процес людської дії, що відбувалася в минулому часі, а в зв'язку з цим заборона вживання цих речень на означення явищ природи, заборона вживання при них допоміжного дієслова було або буде, орудного відмінка дійової особи), [...] суперечили тенденціям розвитку цього типу речень у живій мові і обмежували синтаксичну гнучкість мови у відповідності до ускладнюваного мислення. Отже, не дивно, що такі спроби були викриті, відкинуті і, природно, не прищепилися» [267: 66–67; підкреслення моє – К.К.].

У «Нарисі» автор уже балансує між настановами авторитетів 1920-х рр. та реальним мововжитком, який помітно відбігає від тих настанов: «Вживати в реченнях на *-но*, *-то* слів *було*, *буде* наші пуристи не радять, і справді ці допоміжні

дієслова, особливо *буде*, трапляються тут покищо не дуже часто, але не можна не помітити, що подібні факти дедалі частішають» [310: 94]. В остаточному варіанті, оприлюдненому 1963 р., науковець покладається на чинний мововжиток і констатує закріплення на практиці нових тенденцій, що вже відхилялися від норми 1920-х рр.: «Дехто з українських мовознавців (Курило, Сулима, Сімович і інші) прагли зберегти в первинному значенні безособові речення на *-но*, *-то* (процес людської діяльності в минулому) й тому застерігали від уживання таких речень на позначення природних явищ, від уживання їх з дієсловом-зв'язкою *було* й *буде* та з орудним відмінком діяча. Ця тенденція, [...] суперечила мовній практиці» [419: 42]. І далі Шевельов пояснює: якщо «поглянути уважніше на мовні факти, не можна не помітити багатьох прикладів уживання речень на *-но*, *-то* з дієсловом *було* в літературній мові ще від середини ХІХ ст. Вживання орудного відмінка діяча також стає дедалі частішим» [419: 43]. Цю увагу мовознавця до самих мовних фактів відзначив і рецензент, наголосивши, що Шевельов «розглядає мову як процес і її характерні особливості означає такими, якими вони є зараз [...], уникаючи спокусливих намірів закріплювати якінебудь норми або застосовувати приписи» [190: 5].

Зіставлення трьох версій студії Шевельова про просте речення внаочнює власний поступ науковця у методології та в підході до мовної норми. Методологічно від психологізму він перейшов на структуралізм, що засвідчує його «Нарис», та насамкінець мовознавець прийняв синтез обох цих напрямів. У двох виданнях 1951 р. – київському та мюнхенському – автор неоднаково трактував низку мовних явищ. Однак в остаточному розширеному варіанті свого тексту Шевельов досягає певної виваженості, що виробилася завдяки його осмисленню мови як мінливої системи. Це підводить науковця до опанування методи динамічного синхронізму – без відкинення діахронних елементів, що саме вони й дають змогу показати теперішній стан мови не в застиглому вигляді, а в її розвитку [419: 11]. Доцільність такого синтезу синхронних і діахронних підходів Шевельова усвідомив на початку 1950-х рр. – з одного боку, пристаючи на пораду Ю. Бойка-Блохина не нехтувати психологією й не замикатися в рамках структуралізму [8: 303–304], а з другого боку, засвоївши досвід своїх попередників – О. Потебні, В. Ганцова й О. Курило [357:

168–170]. Уже в 1954 році Шевельов зізнається: «я почуваю, що вже приходить мені час подумати про заснування власної школи – не в адміністративному, а в методологічному значенні» [118: 81].

2.4. Ю. Шевельов про стан і статус української мови в ХХ ст.

У роки повномасштабної українізації Шевельов був студентом Харківського інституту народної освіти, опановував курс української філології й природним чином уболівав за поширення рідномовної грамотності. У своїй дебютній публікації спостережливий неофіт, навчаючись на 3-му курсі, проаналізував мову одного з лекторів. За підписом «Г.» матеріал під заголовком «Мовошкідництво» з'явився в багатотиражці «Іновець» 26 листопада 1929 р. Дописувач навів чимало мовних покручів, назбраних з однієї лекції професора Миколи Жінкіна, що викладав західноєвропейську літературу: «Мова йшла про відомого італійського поета Данте. Ми дізналися, що він "сконав живот" в 1321 році і, що це було не "на родинній почві". В той час, коли він жив, "світські володітелі" ворогували з папою і це "бокiм вилізло папі" [...], а наводячи думку одного Дантового сучасника про стан Італії, він заявив, що "Італія це розгорожена городина, до якої лізуть свині". Як це треба зрозуміти?» [46: 3]. У спогадах Шевельов яскраво змалював цього викладача та його неоковирну мову, а найпримітнішим був вислів М. Жінкіна «осел орав, орав» [291: 132, 139], який на все життя закарбувався в пам'яті мовознавця. У газетній замітці молодий автор подав і цей приклад: «[...] що визначають такі афоризми: "Ви читатимете про ізменників", або "збагащались за користь інших сословій". Або "осел орал, орал з голоду". Або такий чудовий новотвір, як "грак в карти". [...] Вже не кажу тут про окремі слова, що з них можна було б утворити нову мову і назвати її на честь цього викладавця його прізвищем. Маємо: "на самом ділі, чудовий смисл, весь мир, дужа гора, пуцають, вільчиця, упав без почуття, три рти" і нарешті, такий багато разів повторюваний перл, що "Данте був освітленою людиною"» [46: 3]. Усі ці приклади автор наводив, щоб наполягти на потребі утвердження українізації «не лише кількісної поверхової, а якісної і глибокої, і нам треба поставитися до неї не формально, а цілком серйозно і контролювати рівень її» [46: 3].

Іще понад десять років – вже в ролі викладача, аспіранта, науковця – Шевельов спостерігав, як українську мову нищено й спотворювано зсередини, а носіїв її обертано на «жінкіних». Та вже в грудні 1941 р. він сміливою і критичною публікацією «Уярмлена мова» в газеті «Нова Україна» (написаною в співавторстві з Володимиром Цебенком) стає на шлях викривання радянської мовної політики в Україні. Уже тоді він збагнув мотиви тієї політики і прагнув донести читачам той факт, що «безсилі заборонити і скасувати ненависну їм українську мову, большевики почали русифікацію її зсередини. [...] Дух мови виявляється в незчисленній масі властивих саме даній мові виразів і зворотів – і ігнорувати це означає ігнорувати дух мови. Большевики зазіхнули і на цей дух мови. Вони проголосили принцип: ніяких особливостей мови – кожному російському слову повинно відповідати українське слово – і тільки одне. Українську мову почали вкладати в прокрустове ложе російської мови» [294: 2; пор. 286: 32; 240: 42].

2.4.1. Принципи й етапи радянського мовного планування в навітленні Ю. Шевельова

У 1940 році Шевельов уперше відвідав Львів, із якого вертався зі стосом цінних книг, отриманих із книгозбірні НТШ. «Одна з них, «Українська мова в совєтській Україні» Романа Смаль-Стоцького, їхала в моєму портфелі» [291: 266]. На матеріалі книжки Р. Смаль-Стоцького й на основі власних спостережень Шевельов розгляне провідні засади радянської політики стосовно до української та білоруської мов [314 (16): 8]. Обидві публікації мають майже ідентичний заголовок – «Принципи й етапи большевицької мовної політики щодо слов'янських мов в СРСР (крім російської)» (1947) та «Принципи й етапи большевицької мовної політики на Україні» (1952). Текст обох статей в основі – однаковий; відмінність становлять відомості щодо білоруської мови (наявні тільки в першій розвідці), а також дещо різниться періодизація. Відстежуючи розгортання політичних заходів, спрямованих на виявлення української мови в реальному часі, дослідник зачепив головне питання загальних ідеологічних тенденцій, які позначилися на словництві, на граматиці й на правописі. У цьому процесі увиразнилися два почергових курси.

Перший, що тривав до 1932 р., позначився помітним зростанням статусу української мови в суспільстві; тоді ж видатних результатів досягнуто в нормалізації української літературної мови. Після згортання політики «українізації» провідними принципами радянської мовної політики в УРСР дослідник визначив: а) курс на русифікацію українського населення [315 (275): 3; 315 (277): 3; 315 (278): 3; 314 (15): 5–6; 314 (16): 7–8]; б) переслідування або «перевиховання» українських мовознавчих кадрів [315 (273): 3; 315 (277): 3; 314 (15): 5–6; 314 (16): 7]; в) докорінну зміну структури української мови засобами ефективного корпусного втручання [314 (16): 8]; г) зміну діалектної бази української літературної мови [314 (15): 6]. Шевельов також запропонував свою періодизацію, котра, щоправда, в обох публікаціях не є однаковою. Наведена понижче таблиця внаочнює відмінності цієї періодизації у двох публікаціях [315 (270): 3; 314 (14): 9]:

Таблиця 1.

«Принципи й етапи...» 1947	«Принципи й етапи...» 1952	Характеристика періоду
1920–1923	1920–1923	«сприяння розвитку української мови в деклараціях при фактичному ігноруванні й підозрілому ставленні до носіїв цієї мови»;
1923–1929	1923–1932	«сприяння розвитку української мови при намаганні взяти цей процес у свої руки»;
1930–1938	1933–1938	«розгром української культури, витиснення української мови на задній план, намагання розкласти й дезорганізувати її зсередини»;
1939–1941	1939–1946	«загравання з українською інтелігенцією, удавання сприяння розвитку української мови, незначні зовнішні поступки при продовженні внутрішнього курсу на русифікацію людности»;
	1946–1949	«нова загострена хвиля русифікації, боротьби з "буржуазним націоналізмом", посилена активізацією українського повстанчо-визвольного руху і приєднанням нових територій на заході України».

Як бачимо, мовознавець дещо переглянув і переосмислив деякі дати. У розвідці 1952 р. він змінив кінцеву межу другого періоду, а разом з нею і початкову межу наступного етапу, визнавши переламним 1933-й рік в історії нормалізації української мови. Четвертий часовий відтинок продовжено до 1946 р., очевидно, з огляду на тяглість тогочасних тенденцій. Виокремлено в другій статті й п'ятий період, що сягає 1949 р. Неусталеність і нечіткість цих меж зумовлюється тим, що мовознавець був суттєво обмежений передовсім джерельно. Цей його аналіз на велику міру – імпресіоністичний: деякі факти не перевірені, деякі висновки – поспішні. Зачепивши лексику й засади складання двох російсько-українських словників 1937 і 1948 рр., автор заходився давати свою оцінку, не маючи тих словників, лише на підставі рецензії Бориса Унбегауна. Цитати наведено за книгою Р. Смаль-Стоцького [314 (16): 8]. Попри ці недоліки, Шевельов чітко намітив загальні тенденції радянської мовної політики в Україні до 1950 р.

Фрагменти цієї розвідки використано в студії американського славіста Кларенса Манінга «Ukraine Under the Soviets» (1953) [372: 9]. І хоча в редакційній примітці до українського тексту «Принципів й етапів більшовицької мовної політики на Україні» зазначається, що «стаття проф. Ю. Шереха призначена для збірника «Україна під советами», що його Наукове Товариство ім. Шевченка готує до друку англійською мовою» [314 (14): 9], до Манінгової книжки включено лише кілька уривків, що не охоплюють і половини всього матеріалу [372: 59–60, 76, 126–127, 146, 200–202].

Шевельов продовжував стежити за дальшими процесами, що відбувалися тимчасом у літературній українській мові й у корпусному плануванні для неї. Ознайомившись зі збіркою праць, видаваних Львівським університетом «Вопросы славянского языкознания» (1949), Шевельов був прикро вражений низьким рівнем і невитравною провінціалізацією українських дослідників [301: 269–271]. У 1954 р. він зреагував на книжку «Питання російсько-українських мовних зв'язків» наукової співробітниці академічного Інституту мовознавства, Галини Їжакевич [269: 902–903]. Шевельов нехай і визнав у цьому впровадження в обіг нового матеріалу, проте застеріг, що наведені авторкою українізми в російській художній літературі були

насправді зразками мови неосвічених персонажів, тоді як в українській літературі русизми пливли «широкою хвилею», витискаючи відповідні українські вирази не лише в діалогах [269: 902].

Оглядом повоєнного мовознавчого доробку в Україні та Білорусі, оприлюдненим у першому томі серії «Current Trends in Linguistics» [399: 217–264], Шевельов засвідчив деякий поступ і зростання продуктивності вітчизняної науки: якщо від середини 1930-х рр. українська лінгвістика фактично ниділа в глухому куті, то по смерті Й. Сталіна 1953 р. розвідки й монографії з різноманітних питань мови й її історії почали множитися («мовознавчі публікації виростили як гриби» [399: 219]). Зі старої школи залишилося усього двоє впливових фахівців – Л. Булаховський і М. Грунський [399: 218]. Зауваживши це на початку свого розлогого огляду, що охопив усі ділянки мовознавчих досліджень за 1950-ті рр., у підсумку Шевельов повернувся до цієї констатації, позаяк саме у розриві поколінь він добачав головну причину недостатньої лінгвістичної підготовки, джерельної бідності й методологічної відсталості тогочасних українотеренних науковців [399: 249]. Із-поміж десятків імен, що з їхніми працями встиг ознайомитися рецензент, першорядними дослідниками, на його думку, були Л. Булаховський, О. Мельничук, Ф. Жилко й А. Генсьорський, до перспективних зараховано І. Кучеренка.

У Радянському Союзі на цей том з'явилася анонімна рецензія в провідному всесоюзному органі «Вопросы языкознания», проте статтю Шевельова в ній не дискутовано, а лише заповіджено детальний її розбір «у спеціальних українських лінгвістичних виданнях» [343: 147]. Та київські мовознавці так і не спромоглися на повноцінний її аналіз, обмежившись лише інвективами щодо ще одного «яскравого прикладу наклепницької діяльності» Шевельова [192: 46; 194: 24].

«Відлига» в українському радянському мовознавстві тривала майже до кінця 1960-х рр. Лариса Масенко назвала цей період «десятиліттям культурного ренесансу» [129: 18]. У цей час більше-менше вільно обговорювалися проблеми культури української мови [88: 432–45], на сторінках часописів з'являлися пропозиції щодо поліпшення українського правопису включно з поновленням вилученої з абетки літери ⟨г⟩ [359: 103–104; 88: 448–449]. Ба більше, почали

виникати пуристичні нахили, що їх уже тоді запримітив Шевельов. Нововідродженим пуризмом заокеанський науковець назвав розквітлий із кінця 1950-х рр. рух за культуру української мови. Цей рух не був самобутнім явищем на українському ґрунті – він виник за зразком російського пуризму. Щоправда, український пуризм мав дещо відмінний характер: «Головна проблема сучасної української мови, це – проблема російських слів і слів, які приходять до української мови через російську мову» [268: 2]. Русизми проникали, в обставинах двомовності, непомітно й безконтрольно. Та вже в 1960-х рр. запанувала нова тенденція: «впроваджувати російське поруч свого, то це тепер головний пуристичний напрям на Україні. Раніше пропагували тільки російське, а тепер пробують своє рятувати, мовляв, збагачуючи мову семантично» [118: 93].

Крім лексичних, збільшувалася також маса синтаксичних запозик, що на їхньому тлі деякі українські звороти поступово виходили з ужитку. «Перед війною, наприклад, говорилося "звертати увагу" – тепер говориться тільки "привертати увагу" [...]. Поширюється така конструкція як "той" чи "інший", тоді як старіша українська конструкція була "той чи той". Поширюється такий вислів, як "за рахунок", тоді як старіша українська конструкцій була "коштом"» [268: 2]. Збільшилася й кількість паралельних форм, як-от, подвійне дієслівне керування (напр., *нехтувати чим / що; у мене / мені болить голова*). Сукупно це все насправді свідчило про розхитування норми. А неспроможні зупинити наплив лексичних русизмів «пуристи» винайшли спосіб, як «під гаслом збагачення мови» прищеплювати їх в українському словнику, – просто наділяти відмінними стилістичними відтінками кожен українську та російську одиниці. Так співіснують, скажімо, *стильовий* і *стильний*, *жилий* і *житловий*, *досадити* і *дошкулити*, *привласнювати* і *присвоювати*, *примірник* і *екземпляр* тощо. Отже заводилося тенденцію, що вела до множення паронімів, синонімів і стилістичних нюансів. Головною настановою українського пуризму в 1960-х рр. було «не справді очищення мови, а радше знайдення можливості співіснування нових слів і конструкцій, які приходять з російської мови, і старих слів» [268: 3]. Проте вічно пересичувати мову дублетними одиницями неможливо – це ризикований, як на

Шевельова, експеримент: «Мова не може прийняти безконечну кількість слів з дрібними нюансами значення. Не зважаючи на поради пуристів одне з таких рекомендованих слів, раніше чи пізніше і мабуть досить скоро – відіме, в умовах загальної двомовності і загального поширення російської мови, не трудно передбачити, що багато з тих слів відімуть, які якраз українського кореня, а залишаться ті, що прийшли з російської мови» [268: 3].

Цього ж принципу – збагачення української синоніміки російськими одиницями – додержано й у тритомовому «Російсько-українському словнику» (1968–1970), із тим винятком, що недавня російська запозика стоїть у синонімічному ланцюжку все-таки на другому місці. Зважаючи на те, що упорядники цього словника наважилися повернути до життя чимало лексичних одиниць, заборонених у 1930-х рр., Шевельов привітав цю лексикографічну працю, як значно багатшу, супроти попереднього однотомного видання 1948 р. [417: 361].

Новий етап у радянській мовній політиці, який персонально зачепив деяких науковців, розгортається з 1969 р.; упродовж 1969–1972 рр. Інститут мовознавства позбувся кількох своїх «неблагонадійних» кадрів⁷. На черзі стояли закордонні вороги, за чийми публікаціями тепер дуже ретельно стежили з Києва. До числа «ворожих радянологів» належав і Шевельов, який своїми відгуками про академічну українську лектуру сильно дошкуляв керівництву Інституту. Наприкінці 1960-х рр. американський славіст критично проаналізував другий річник (за 1968 рік) новоствореного фахового журналу «Мовознавство». Цей його огляд висуває на передній план декілька проблем академічного органу: 1) провінційність, яка впливає вже з тематичного кола статей – суто українського, з дозованими вкрапленнями інших мов чи загальнотеоретичних питань [270: 59, 65–66]; 2) науково-популярний характер публікацій бере гору над науковим і дає широкий простір для вияву примітивізму та перекручення фактів [270: 58, 65, 67]; 3) штампована мова, яка «захаращує свідомість читача» та привчає авторів «до мови, яка взагалі нічого не означає, до безвідповідальності в слові й мисленні» [270:

⁷ Із-поміж найвизначніших, скажімо, викреслено з української науки Ф. Жилка й він «вимушено» оселився під Москвою, звільнено й переслідувано Зіновію Франко.

61]; 4) відомчий і прескриптивний характер [270: 62–63, 65–66]; 5) цілковите ігнорування західного мовознавства й нових методів [270: 65–66]; 6) брак наукової редакції [270: 66]. У підсумку, «журнал вагається між популярністю і науковістю», він «не має єдиної лінії в окресленні свого завдання супроти української мови: вивчати чи приписувати. Але так, як перевагу бере популяризація чи навіть вульгаризація, так виглядає, що головне завдання журналу – не наукове, а поліційне» [270: 64]. На весь річник Шевельов знаходить усього п'ять вартісних розвідок, авторства Василя Німчука, Миколи Пилинського, Уляни Єдлінської, Афанасія Критенка та Йосипа Дзендзелівського [270: 68–69].

В Інституті мовознавства здійснено декілька спроб здискредитувати Шевельова й посіяти в свідомості радянських філологів несприйняття й ворожість до іменитого американського славіста: на початку 1970-х рр., і – вдруге – на початку 1980-х рр. [пор. 167: 147]. Пасквілянтами були колективи авторів, що прикривалися іменами «Тарасюк М. М.» і «Вересай Б. М.» [99: 5–9; 97: 468–472, 477–478]. Попервах Шевельов пробував полемізувати з притаманною йому іронією й у відповідь критикам пояснював, чого варті такі київські «академічні» кадри з «Кірова, 4», як, скажімо, головна українська русистка Г. Їжакевич. Увагу він зосередив на її монографії «Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу» (1969). Авторка заходжувалася сперечатися з заокеанським колегою [97: 477–478], а її вихованці й дотепер намагаються спростувати його закиди [179: 7–8].

2.4.2. Узагальнення Ю. Шевельова щодо наслідків радянського мовного планування в УРСР

Покинувши швидко ці порожні суперечки, Шевельов повернувся до наукового осмислення того, що відбувається з українською мовою під «променями» радянської мовної політики. У жовтні 1976 року на конференції «Мови та літератури неросійських народів Радянського Союзу» він виголосив доповідь «Language Planning and Unplanning in the Ukraine», яка увійшла до малотиражної збірки конференційних матеріалів, виданої в 1977 році [406]. Тривалий час ця публікація перебувала поза засягом українських дослідників через дуже обмежену

поширеність. Щойно в 2018 році під заголовком «Мовне внормування в Україні та його введіснення» цю рідкісну розвідку Шевельова уприступнено українському читачеві [253].

Дотримуючись теоретико-методологічних засад іще молодої, але вже популярної під ту пору соціолінгвістики в частині про мовну політику, Шевельов, слідами Гайнца Кльоса [360: 81], розділяв два аспекти: статусне та корпусне планування. «У статусному плянуванні йдеться про місце мови в суспільстві, в корпусному – про те, що відбувається в самій мові» [253: 515; 406: 237]. Доповідач зосередився головно на питаннях корпусу, утім раз у раз зачіпав і другу проблематику – «без щойнайменшого наміру насвітлити її докладно» [253: 516; 406: 237]. Він уточнив, що немає принципового розрізнення між термінами «літературна мова» та «внормована мова» (нехай в англійській традиції таке розрізнення є, Шевельов свідомо уживав як рівнозначні обидва терміни *standard / literary language*) [253: 516; 406: 238]. Він узявся простудіювати зміни в літературній українській мові на часовому відтинку від 1918 р. і до його тодішнього сьогодення.

Саме дослідження складається з чотирьох пунктів, спертих на такі критерії: 1) нормативність мови, 2) її соціальна функція, 3) її престиж, 4) її внутрішні (структурні) закономірності розвитку. Четвертий пункт, із одного боку, повторює деякі давніше використані в Шевельова тези й приклади, а з другого боку, в концентрованому й узагальненому викладі висвітлює ті принципи радянського планування української мови, що зумовили її внутрішній, структурний і типологічний зсув. Скажімо, правлячи про тенденції, заведені в термінотворенні в 1920-х роках, науковець переказує фрагменти зі своєї статті «Принципи й етапи...» [406: 255–256; 253: 527–528; пор. 315 (272): 3; 314 (14): 10]; приклади калькування російської термінології також узято звідтіля, а ілюстрації до перекладу російської лексики за принципом ‘кожній російській одиниці відповідає одна українська’, як і виокремлення самого принципу тягнуться ще від 1941 р. [406: 259–260; 253: 529–530; пор. 294: 2; 315 (275): 3; 315 (277): 3; 314 (15): 6; 314 (16): 7–8]. Тезу про зміщення діалектної основи в бік східноукраїнських говірок як один із наслідків радянського корпусного планування [406: 260–261; 253: 531] Шевельов уперше висунув іще

1947 р. [315 (275): 3] і повторював не раз [пор. 314 (15): 6; 257: 5]. Отже, своїх оцінок і позицій, накреслених іще в перших двох публікаціях із питань мовної політики в Радянській Україні (1947, 1952), науковець не змінив і вкотре використав частину з того матеріалу. Давнішим було й інше, запропоноване в доповіді 1976 р., твердження, що взаконена в українській літературній мові пом'якшена вимова зубних приголосних перед /i/, незалежно від його походження, веде до структурної перебудови української фонемної системи на взір російської [405: 257; 253: 528]. Про це він писав іще в огляді української й білоруської мовознавчої лектури в 1963 році [399: 120], а пізніше нагадав у дискусії з київськими вченими [250: 47–48].

Зауваження щодо типологічної перебудови української літературної мови та наближення її до російської чи не вперше пролунало в Шевельова в 1966 р. у доповіді «Нова українська літературна мова з типологічного погляду» 257: 5], а також у монографії «Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965» того ж року видання [401: 164–165]. Таку структурну зміну здійснювано шляхом наводнення української мови церковнослов'янськими, але не автентичними, а радше поросійщеними. Це питання є одним із ключових у шевельовській теорії щодо типології української та російської мов.

У 1950 році харківський дослідник опублікував статтю «Невіддільна спадщина», що в ній головно вів мову про роль церковнослов'янського складника в українській літературній мові в XIX–XX ст. «За наших днів, – писав він під ту пору, – починаючи від розквіту символізму в українській літературі, знову починається відродження церковнослов'янських, при чому надзвичайно цікаво, що воно охоплює письменників найрізноманітніших політичних напрямів і літературних стилів, від Тичини, Усенка й Рильського – до Маланюка, Барки й Яра Славутича. Таким чином в історії української літературної мови раз-у-раз хвиля боротьби з церковнослов'янськими змінюється протилежною хвилею» [312: 155]. Тоді мовознавець боронив і виправдовував залучення церковнослов'янських до складу українського словника, підпираючи свою позицію тим, що слов'янщина є органічним джерелом для черпання абстрактної та наукової лексики, таким же природним, як і латина для романських мов [312: 156]. За деякий час Шевельов

помітить, що з кінця XIX ст. церковнослов'янськи в українській мові виконують уже інакшу функцію. «Ми мали традицію, яку започаткував був Шевченко. Традицію синтези української мови з церковнослов'янською. Ми маємо цілковите відкинення цієї традиції, цієї синтези в дальшій генерації і нарешті маємо синтезу іншого характеру, синтезу центрально- і західньоукраїнських говіркових та літературно-мовних елементів у мові письменників, особливо виразно кінця останнього десятиліття XIX і першого десятиліття XX сторіччя. Це все означає не просто кількісні зміни в складі словника, чи окремі зміни може в граматиці, це означає іншу типологічну структуру літературної мови» [257: 4; 256: 509].

Для російської літературної мови слов'янщина залишалася життєдайним джерелом, що й далі насичувало її урочистою й абстрактною лексикою. Із запровадженням русифікаційного курсу, церковнослов'янськи, на думку Шевельова, стали елементом, покликаним змінити типологічну структуру української літературної мови, наподібнюючи російську. Він наголошував, що «за останні сорок років українську мову дедалі дужче заповонюють церковнослов'янськи», ввібрані за посередництва російської мови [406: 262–263; 284: 44]. Проникнення в мову української публіцистики та красного письменства церковнослов'янськів (на кшталт *побіждати* замість *перемагати*, *отець* замість *батько*, *чоловіцтво* замість *людство*, *достойно* замість *гідно*, *істинний* замість *правдивий*, *возсідати* замість *засідати*, *чуждий* замість *чужий*, *обезглавити* замість *стяти голову*, *сморд* замість *сморід*, *вразий* замість *ворожий* тощо) було, на думку Шевельова, тривожним дзвіночком. У цьому процесі умисного заведення церковнослов'янськів у деякі жанри, що на позір надавало ефекту врочистості, він добачав інтенцію перебудувати українську літературну мову типологічно. Цю проблему науковець часто зачіпав у своїх публікаціях від 1966 р. [401: 165; 235: 151–152; 284: 44; 282: 209–210; 278: 78].

Як впливає з огляду попередніх публікацій Шевельова з питань радянської мовної політики, від кінця 1940-х рр. він постійно стежив за станом і змінами в структурі української літературної мови, намітивши основні тенденції та принципи, заведені з 1933 р. У подальшому цей стан мало змінився, додалися лише деякі нові риси, що їх Шевельов одразу вихоплював своїм натренованим

лінгвістичним оком. У статті 1977 р. він підсумував увесь попередній хід і на основі накопиченого матеріалу структурував чіткіше свої щодо цього висновки. Головними цілями радянського корпусного й статусного планування в УРСР він визначив:

«1) відтрочення від української мови її носіїв, стимульоване міграціями, кар'єрними перспективами, зменшенням престижу української мови та її усунення з деяких сфер суспільного життя [...];

2) внутрішня перебудова мовної системи; підтримка мовних одиниць (слів і словоформ, синтаксичних конструкцій), спільних із російською мовою; відкинення багатьох відмінних елементів; заведення взаємно-однозначних відповідностей, що зводять українську мову до стану блідої копії російської мови (тобто запроваджуючи структурну тотожність із певними автоматичними змінами, які дають неоднакову зовнішню форму); типологічна перебудова;

3) заперечення історичних коренів та самостійного, внутрішнього мотивованого розвитку; двомовність як етап на шляху до російської одномовності» [253: 532–533; 406: 263–264].

Із досліджень Шевельова випливають такі наслідки цієї політики, зокрема її корпусного планування: «1. Заведення взаємно-однозначних відповідностей між українською та російською мовами [...]. 2. Зміщення діалектної основи [...]. 3. Типологічна перебудова» з «мішано-діалектного» типу на «мішано-мовний» [253: 530–531; 406: 259–261].

2.4.3. Книга Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття»: її сприйняття і вплив

На початку 1981 р. Шевельов отримав замовлення на нову наукову студію. 22 лютого він прокоментував її в листі до колеги Ю. Бойка-Блохина: «[...] запрягли мене для писання довгої статті про статус української мови. В роки 1900–1980, тема наполовину мовознавча, наполовину історична. Матеріалу купа. Зокрема всяких законів і ухвал, мені мало або зовсім невідомого. Це забирає знов увесь час, а до того ж висновки з матеріалу випливають зовсім невтішні» [120: 210]. Замовлення надійшло з Українського дослідного інституту Гарвардського університету, який

планував «видати том, присвячений мовному питанню на Україні. Редактор видання професор Павло Р. Магочі звернувся до автора цього нарису з пропозицією написати для цього видання частину про мовне питання на Україні в 20 сторіччі. Автор погодився, але обмежив свою тему до передвоєнного періоду» [282: 9]. Отже, попервах і справді ішлося про період, означений у листі до Бойка, та згодом його скориговано. У ході роботи над цією розвідкою мовознавець оприлюднював поодинокі фрагменти то в доповідях, то в публікаціях. Приміром, про добу українізації науковець вів мову на листопадовій конференції в Парижі [452: 11.09.1982], а пізніше стаття «Українізація: Радянська політика 1925–1932 років» вийде по-українськи [280: 36–57] та по-французька [407]. Це є один із розділів майбутньої книжки [420 (X): 118–135, 144–147; 421: 109–129, 141–144; 282: 133–156, 171–174; пор. 280: 36–57; 407: 40–65]. Інший уривок про долю російсько-українського словника 1937 р. під заголовком «Епізод з історії українського словництва» ввійде до «Збірника на пошану проф. д-ра Володимира Янева» (1983) [241: 886–889; пор. 420 (XI): 162–164; 421: 163–166; 282: 196–200]. Робота над цією студією не тривала довго: на її написання пішло всього півроку, а завершено її в серпні 1981 р. [пор. 452: 24.07.1981].

Чимало мотивів і зауваг із попередніх його публікацій віднаходяться і в цій розвідці. Поза цим упроваджено силу нового матеріалу (попри джерельні обмеження, що на них нарікав автор) і головне – чи не вперше розглянуто хід розвитку й унормування літературної мови в різних частинах України, що розділена була кордонами кількох держав [пор. 282: 7–8]. Спочатку праця вийшла в двох числах журналу «Harvard Ukrainian Studies» (1986–1987). А ще за два роки, в 1989 р., її оприлюднено окремою книгою, котра назбирала загалом тринадцять позитивних відгуків: 10 – англійською мовою, 1 – німецькою, 1 – нідерландською і 1 – російською. Таке жваве зацікавлення в наукових колах пояснюється тим, що більшість відомостей і фактів, представлених у книзі Шевельова, були мало- або зовсім невідомі західним дослідникам, які в рецензіях переважно переповідають зміст розвідки. Зауважень назбиралося зовсім обмаль: Крістіна Бетін, приміром, воліла, щоб численні згадувані в книзі постаті супроводжено було дрібною

біографічних даних, також їй, як і Галині Сидоренко, бракувало мап, які б унаочнювали геополітичну ситуацію різних періодів [334: 127; 441: 197]; Юрій Перфецький, порівнявши обидві версії – українську (1987) й англійську (1989), зосередився в основному на визбируванні стилістичних й мовних похибок у другому тексті [384: 246–247]; на мовну недбалість видання нарікала й та ж таки К. Бетін, мовляв: «на жаль, видавець не забезпечив авторові доброго редактора» [334: 127]. У свою чергу Ендрю Грегоровіч із університету Торонто переконував автора й читацьку аудиторію, що, звідколи Україна не є провінцією, а є окремою державою з усталеними кордонами, «недоречно й некоректно» при її назві вживати артикля ‘the’ – це «помилка, дарма що поширена в англійській граматиці» [348: 32]. Певні корективи у фактаж Шевельова вніс німецький історик українського роду Лев Білас [335: 117].

Молодий нідерландський історик Карел Корнеліс Беркгоф закинув Шевельову, що той, на відміну від Богдана Кравченка, спростовує ентузіазм місцевого люду щодо сприйняття й ширення політики українізації в 1925–1932 рр., і безпідставно не включив Кравченкової книги «Social Changes and National Consciousness in Twenty-Century Ukraine» (1985) до свого дослідження [333: 722]. Підстава, однак, була: текст книги, завершений ще в середині 1981 р., більше не зазнавав змін – і це автоматично виключало покликання на будь-яку літературу, оприлюднену пізніше. Лише в передмові до української версії, написаної в серпні 1984 р., автор, передбачаючи, мабуть, подібні закиди, вточнив: «На закінчення треба згадати, що книжка як правило не бере до уваги праць, що з’явилися після того, як був написаний її англійський текст, 1981» [282: 10]. К. Беркгоф сперечався з Шевельовим головню через таку тезу: «Міцної соціальної основи українізація під собою не мала. Фактично вона спиралася тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, дуже тонкий прошарок суспільства. Робітництво й середнякляса були в кращому випадку байдужі. Не збереглося жадних відомостей про якийбудь ентузіазм селянства» [282: 148; 421: 122]; тоді як із Кравченкової книги він довідався про значну підтримку українізації всіма прошарками місцевого населення, і сам пристав на цю позицію [333: 722].

Навпаки, російський славіст Володимир Журавльов, цілком погоджуючись із автором, хвалить його за впровадження в цьому контексті загальнотеоретичного поняття «"соціальна база" літературної мови» (в українському перекладі – «соціальна основа»). Якщо до початку ХХ ст. соціальною основою було саме селянство, то з часом виникали «спроби розширити її коштом міського населення й інтелігенції. У сфері художньої літератури ці спроби мали успіх (Леся Українка, М. Коцюбинський та ін.). Українською літературною мовою користувалася головно гуманітарна інтелігенція, рідше – купці, й дуже нечасто – індустріальні працівники. Дальша українізація міста не була ефективною» [75: 100].

Передмову до книги 1989 р. автор завершив обнадійливими словами про ймовірне продовження цього дослідження: «Я також плекаю надію повернутися до теми цього нарису і, спираючись на той само підхід й у тих самих межах, висвітлити становище української мови після Другої світової війни (1945–1985 рр.)» [421: 4]. Прочитавши це, рецензенти, один за одним, висловлювали свої сподівання на скору появу другого тому [369: 214; 375: 116–117], а дехто навіть висловлював побажання до Шевельова довести цю розвідку до 1990-го [348: 32] чи навіть 1991-го року [389: 248]. Однак писати наукові книжки Шевельов під ту пору вже покинув [пор. 465, к. 83: 29.01.1986].

Поки в Гарвардському інституті українських студій затримували появу англomовного тексту, видавництво журналу «Сучасність» подбало про українську версію книги, що її переклад здійснила Оксана Соловей. На україномовне видання зреаговано чотирма рецензіями – трьома діаспорними (від Івана Кошелівця [112], Івана Кедрина [103] і Вадима Сварога [175]) та однією українотеренною, авторства Михайла Присяжного зі Львова [167]. І хоча політика «гласності» давала можливість трохи вільніше висловлюватися і зачіпати подеколи дразливі теми української минувшини, примірники шевельовської книги в українському перекладі «нелегальним шляхом потрапляли в Україну» [131: 14]. Окремими подачами працю про стан і статус почали передруковувати в київському часописі націоналістичного кшталту «Золоті Ворота» [246; пор. 118: 263], утім справа швидко зійшла нанівець.

Та вже незабаром ця студія Шевельова матиме чотири перевидання й битиме рекорди цитованості. У незалежній Україні її вперше передрукували Лариса Масенко й Людмила Ткач у 1998 році [283]. До століття науковця Л. Масенко підготує том його мовознавчих студій, розпочатий нарисом «Українська мова в першій половині двадцятого століття» [233: 26–279]. Декілька українських мовознавців (зокрібно Л. Масенко, Л. Ткач, Л. Боярова, О. Черемська) спробують узагальнити й переосмислити соціолінгвістичні розвідки Шевельова, зокрема, його працю про стан і статус української мови [11; 131; 197; 221]. Книжка ця, навіть не мавши обіцяного продовження, заклала підвалини для дальшого вивчення мовного планування для української мови в ХХ ст. Пізніші його публікації з питань радянської мовної політики в Україні теж передруковувано не раз і рясно цитовано в працях сучасних науковців. Шевельова слід вважати «засновником української соціолінгвістики» – наполягає його принципова послідовниця Л. Масенко [128: 22]. До кола продовжувачів справи Шевельова в цій царині долучилися також Л. Боярова, Наталія Карікова, Ляура Ораці та ін. У низці розвідок вони одну по одній відкривають нові й маловідомі сторінки в історії функціонування та нормалізації української мови в ХХ ст.

2.5. Доробок Ю. Шевельова в питаннях українського правопису

Помітним наслідком радянського корпусного планування після 1933 р. стало наближення української правописної системи до російської. У 1930-х рр. Шевельов і сам був свідком утілення радянської мовної політики [291: 197].

Коли радянська влада рушила в черговий наступ на українську літературну мову 1937 р., поновної корекції мав зазнати й український правопис. 8 травня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про складання нового українського правопису». Уже в травневому числі журналу «Комуністична освіта» 1938 р. викладено, в порядку обговорення, перші напрацювання правописної комісії [3]. Після цього публічного варіанту правописного проекту, складеного комісією під головуванням Миколи Грунського, вийшло впродовж 1938–1940 рр. іще п'ять відмінних редакцій. Нововведення стосувалися в основному до:

1) правопису запозик із роззівом; 2) правопису числівників на позначення сотень та відмінювання числівників п'ятого-восьмого порядків і сотень; 3) найвищий ступінь порівняння та творення відносних прикметників; 4) форми Р.в. іменників IV відм.; 5) форми роду запозичених іменників – та інших рис української фонетики й граматики [359: 100–101]. Ці численні поправки хутко підхоплює преса; рівночасно виходять друком шкільні підручники, повністю засновані на цих іще неофіційних засадах [70; 359: 101].

Сліди таких правописних «новацій» віднаходяться й у тодішніх працях Шевельова. У курсах з української мови для редакторів-заочників, складених у співавторстві з Левом Догадьком, зокрема, в «Завданні 2» (1940) правило про творення найвищого ступеню порівняння прикметників⁸ сформульовано так: «Третій ступінь утворюють тим, що до другого ступеня додають префікс *най-*: напр.: *найвищий*, *найнижчий*, *найвужчий*, *наймолодший*, *найсиніший*, *найвеселіший*. Крім того, можна утворити третій ступінь тим, що до першого додати слова *найбільш* або *самий*, напр.: *найбільш механізований*, *самий досконалий*» [54: 38]. Це правило взорувалося на правописних проектах 1938–1940 рр., але тільки в другій частині. Ось як його потрактовано в самому «Українському правописі» в редакції 1938 і 1940 р.: «2. Найвищий ступінь прикметників утворюється додаванням: а) префікса *най-* або слова *самий* до форми вищого ступеня: *найбільший*, *найкраща*, *найменше*; *самий* більший, *сама* краща, *саме* менше; б) слів *найбільш* або *самий* до звичайного ступеня: *найбільш зручний*, *найбільш стійка*, *найбільш приємне*; *самий* придатний, *сама* потужна, *саме* високе» [206: 65; 204: 71]. Інших відвертих втручань в українську морфологію, як-то закінчення *-і* в Р.в. іменників IV відм. з суф. *-ен-* та відмінювання числівників із паралельними формами, скопійованими з російської граматики [206: 60, 66–67; 204: 66, 72–73], автори заочних курсів не поспішали запроваджувати, плекаючи й надалі форму *імени*, *племени* в Р.в. [54: 24] і звичне в українській мові відмінювання числівників, за винятком хіба злитого відтепер написання сотень у непрямих відмінках – «Назви

⁸ В аналогічному випуску 1935 р. зазначено, що параграфи про прикметник, числівник і займенник належать перу Шевельова [55: II].

сотень при відмінюванні розпадаються на дві частини і кожна з них змінюється окремо, хоч пишуться вони вкупі» [54: 42; пор. 55: 36].

Пізніше, Шевельов писатиме у своєму «Нарисі», в розділі про ступенювання прикметників: «Третій ступінь нормально твориться від другого ступеня, так, що до наросткових форм додається приросток *най-* [...]; а в аналітичних формах показник *більш(е)* заступається на показник *найбільш(е)* або (рідше) *самий* [...]

[310: 246]. Певно мовознавець добачав у цьому певну тенденцію, фіксовану в художній літературі ще від Франка. Притому числівники на позначення сотень при відмінюванні «звичайно розпадаються на частини, які відмінюються кожна зосібно» [310: 252], а писати їх одним слово – традиція, заведена в 1938 р., а згодом закріплена у правописному кодексі 1945 р.

2.5.1. Авторський правопис Ю. Шевельова

Коли українські періодичні видання часів німецької окупації в переважній більшості постановили повернутися до норм 1920-х рр., у тому числі й до правопису 1929 р., то й Шевельов підтримав цей поворот. Упродовж 1940-х рр. українські втікачі, що осіли в різних державах, продовжили триматися головно «скрипниківки» в редакції Івана Зілінського, котра набула чинності ще в Західній Україні з 1942 р. [30: 95]. Декотрі мовознавці все ще добачали в тому правописі певні непослідовності й воліли кожен по-своєму його поліпшити. У Німеччині впродовж 1945–1948 рр. один за одним з'являються авторські редакції: «Український правопис» Ярослава Рудницького, виданий 1938 р. у Празі, передрукували 1945 р. в Авгзбурзі [30: 95]; у 1946 р. вийшов також правопис Петра Одарченка (під псевдонімом Оксаненко) [101: 80].

Тим часом Шевельов уже виробив свої правописні засади й критерії, а вже у вийшли друком його «Головні правила українського правопису» [302]. В основі цього видання – правопис 1928 р. і складений на його підставі «Правописний словник» Григорія Голоскевича (1930). Шевельов відкидав будь-які авторські пропозиції, тримаючись засад «скрипниківки»: «Можна думати, що деякі правила цього правопису потребували б перегляду й зміни, але в теперішніх умовах

уважаємо будь-які зміни правопису за шкідливі й недоцільні» [302: 3]. «Головні правила» Шевельова не є передруком правопису 1928 р., але радше добіркою найскладніших орфографічних нюансів української мови. Книжечка складається з дев'яти розділів, які включають правопис голосних і приголосних, «приростків і наростків», правопис складних слів, «чужих слів», «іншослов'янських власних назв», правила пунктуації та вживання великої й малої літери. Останнього питання у «скрипниківці» взагалі не було. Шевельов подав 11 правил уживання великої літери та 9 пунктів – до назв, що мають писатися з малої літери [302: 57–59].

У «Нарисі сучасної української літературної мови» мовознавець радить використовувати такі практичні правописні поради, як свої «Головні правила...», перевидання 1949 р. правопису від Рудницького, а також Одарченків правопис 1946 р. [310: 396]. Окремим параграфом Шевельов навів засади українського письма й правопису. Хоча українське письмо в основі своїй є фонематичним, у межах загального фонематичного принципу «можуть діяти різні засади правопису»: фонетична, етимологічна й історико-етимологічна. «В українському правописі діють усі ці три засади» [310: 393]. Семантичний принцип також відіграє певну роль, розрізняючи власні/загальні назви, або одне/два слова (*вдень* і *в день*). Провідними все-таки є фонетичний і етимологічний принципи, щоправда їх «компромісне» поєднання дещо ускладнює правопис і «часом вносить деяку заплутаність» [310: 395]. Удаватися до послідовного спрощення теж не принесе користі. Практика застосування такої настанови до українського правопису ще від 1933 р. – із дальшими «спрощеннями», здійсненими в 1938–1940 рр. і в 1960 р., – принесла відомі результати: орфографічна система, втративши низку своїх питомених рис, набула натомість чимало інших, для себе неприродних. Шевельов, наполягав на дотриманні соборних правил, розроблених у 1927–1928 рр., бо, на його думку, «краще мати недосконалий, але сталий правопис, ніж постійні зміни його. Правопис бо своєю єдністю є один – хоч і другорядний – з проявів і чинників національної єдності» [310: 396]. По спливі тридцятьох років цю свою позицію науковець висловить іще раз у дискусії «Відкритий лист у відповідь на закритий лист» [234: 6].

2.5.2. Полеміка Ю. Шевельова з київськими кодифікаторами щодо правописно-фонологічних питань

В умовах радянської мовної політики український правопис зазнав частих і значних втручань: з абетки вилучено літеру ⟨г⟩, далші фонетичні експерименти стосувалися до роззіву, до ⟨і⟩ на місці ⟨и⟩ й навпаки. Шевельов часто у своїх розвідках указував на очевидне намагання штучно наблизити українську вокальну систему до російської. Історично в українській мові склалася шестифонемна система голосних, на відміну від п'ятифонемних російської чи польської. Українські /i/ та /и/ – це окремі фонемі, тоді як у російській і польській мовах вони є алофонами однієї фонемі. Українське /i/ може стояти як після пом'якшених зубних приголосних /д/, /т/, /л/, /н/, /с/, /з/, /дз/, так і після твердих, коли /i/ походить з /о/ та /ы/; натомість у російській і польській мовах /i/ завжди пом'якшує попередній приголосний [284: 36]. Радянські орфоепічні норми затирили цю українську фонологічну особливість, рекомендуючи м'яку вимову приголосних перед усяким /i/ незалежно від походження. Для Шевельова наслідок був очевидним: «[...] усуваючи тверду вимову приголосних перед /i/, нормалізатори української орфоєпії зліквідували фонему /и/ та звели її до статусу алофона /i/. Таким чином українську мову структурно ототожнено з російською» [406: 257; пор. 399: 220].

Шевельов іще на зорі 1960-х рр. помітив намагання українотерених мовознавців звести /i/ та /и/ до однієї фонемі [399: 220]. Проте початок зумисного допасування української вокалічної системи до російської Шевельов датував 1969 роком, коли вийшов друком перший том академічного курсу «Сучасної української літературної мови», де, властиво, й зініційовано злиття /i/ та /и/ в одну фонему [250: 47–48; 284: 37–38; 278: 75–76; 266: 7]. На ці закиди Інститут мовознавства не забарився з відповіддю, пояснюючи, що вимова /i/ та /и/ дійсно різнилася й твердість приголосного перед /i/ зберігалася в «деяких» південно-західних говірках, хоч і позначилася «якоюсь мірою» на літературній мові. Утім, «виразнішою і поширенішою є наддніпрянська вимова, де /i/ незалежно від походження м'якшить попередній приголосний, бо виступає як корелят фонемі /и/, що не має цієї якості» [194: 36].

Петро Коструба, автор розділу «Фонологічна система української літературної мови» в цьому томі, на зламі 1960-х і 1970-х рр. листувався з Шевельовим і обмінювався з ним науковою лектурою. Уже в середині 1980-х рр. про цю короткочасну епістолярну дружбу Шевельов і сам розповість [284: 37]. У листі від 30.10.1969 П. Коструба намагається виправдатися перед колегою-фонологом за очевидні суперечності в його тексті, внесені редакторською рукою: «[...] мою працю, зокрема розділ про звукові вияви фонем, узялися "поправляти" люди, які мають досить слабе уявлення про фонологічну теорію. Унаслідок цього в книзі появилися численні суперечності, непослідовності, а навіть грубі помилки. Тому додаю тут "коментар", у якому стараюся виправити найголовніші з них, щоб люди не подумали, що Коструба на старість уже зовсім здурів» [461]. Отже, він чітко прописав був у своєму тексті, коли відбувається пом'якшення приголосних перед /i/, а коли ні. Кострубин огляд літератури ясно засвідчував, що більшість провідних дослідників цього питання (вкупі з самим автором розділу) трималися погляду на систему українського вокалізму як шестифонемну [191: 228–230]. Тим-то П. Коструба не міг вийти з дива, побачивши в остаточній версії, що до характеристики кожного передньоязикового приголосного в позиції перед /i/, що походить із /o/ чи з /ы/, додано редакторське уточнення: реалізуються в напівм'якому і твердому варіантах «переважно в діалектному мовленні», «в окремих діалектах української мови», «в деяких носіїв літературної мови» [191: 250–251, 254–256].

Серед самих радянських лінгвістів у цьому питанні єдності бракувало. Приміром, іще 1949 р. Артем Москаленко стверджував, що пом'якшення приголосних перед і, незалежно від його походження, під ту пору вже було усталилося як нормативне в українській літературній мові [142: 42]. Павло Приступа, на противагу, тримався узвичаєного підходу, вирізняючи як властиву літературній мові твердість передньоязикових приголосних перед $i \leftarrow o, ы$, хоч і зазначав, що м'який, напівпом'якшений і твердий варіанти приголосних перед таким і «вважаються рівнорядними в нормативній літературній вимові» [166: 5–7]. Хитався в оцінках і Жовтобрюх. На початку 1960-х рр. він переважно наголошував

на потребі зафіксувати як нормативну саме пом'якшену вимову передньоязикових перед *i* всякого походження, за винятком хіба позиції на межі морфологічних частин слова (*безіменний*) чи на межі двох слів (*він іде*), де твердість приголосних перед *i* він допускав [72: 72, 75]. Невдовзі його тон стає менш категоричним, і мовознавець навіть застерігає, що палаталізація передньоязикових перед *i* ← *o*, *ы* засвоюється все-таки повільно й іще «не стала переважаючою» [71: 38–39]. Утім, після виходу друком академічного видання «Сучасної української літературної мови» він відкинув усі сумніви: «Однією з помітних спонтанних закономірностей, що діють у фонетичній системі сучасної української літературної мови, як і в багатьох її діалектах, є процес нейтралізації протиставлення твердих і м'яких зубних приголосних *з, с, д, т, ц, л, н* перед *i* різного походження, що підтримується і сучасною орфографією, яка не розрізняє в такій позиції твердої чи м'якої вимови названих приголосних. Унаслідок цього стає нормою літературної мови уніфікована єдина м'яка вимова зубного перед *i*» [73: 8]. Тим-то й Шевельов переконаний був, що саме з кінця 1960-х рр. відбувається фактичне узаконення цієї невинуватеної та штучно заведеної риси в системі української фонології.

Подібного ж утручання українська фонологічна система зазнала й у випадку задньоязикового проривного [ɣ]. Графему *ɣ* на позначення цього звука усунуто з українського алфавіту, як відомо, 1933 р., і звідтоді *ɣ* слід було читати двоїсто: або як [ɣ] (найчастіше), або як [ɣ]. У словах, запозичених із західних мов, замість давнішого *ɣ* впроваджено *ɣ* (*агітатор* ← *агітатор*, *аргумент* ← *аргумент*, *інтелігенція* ← *інтелігенція*, *лінгвістика* ← *лінгвістика*, *вulgарний* ← *вulgарний*), а згодом і вимова [ɣ] у таких словах стала вже звичною, адже, в українській орфоepії діяла тенденція до зближення її з орфографією [97: 491–492]. Наслідком цього зближення були зсуви у вимові навіть власне українських слів [пор. 217: 2]. Тим часом М. Жовтобрюх, покликався на те, що в українській літературній мові кількість слів із /ɣ/ обмежена, а перелік пар із протиставленням /ɣ/ – /ɣ/, як на нього, – закороткий [71: 59]. Проте навіть двох пар (*грати* й *грати*; *гніт* і *гніт*), у яких та чи та фонема визначає сенс слова, було цілком достатньо, – вважав Шевельов, – щоб позначати кожну фонему окремою графемою [250: 46–47]. Попри фіксацію /ɣ/ як

позиційного варіанта до /к/, як-от: [ане^нгдóт], [вогзál], [йáгже], [йагб́и] (що додатково підтверджує природність /г/ в українській мові), М. Жовтобрюх силувався відстоювати прийнятну для радянського мовного планування тезу: «[...] проривний задньоязичний [г] взагалі мало властивий українській мові, він функціонує, за дуже незначними винятками, не в її загальній фонологічній системі, а в підсистемі, до того ще з великим діалектним обмеженням» [71: 58].

За оцінкою Шевельова, то був черговий крок до поступового наближення української фонологічної системи до російської, яка не має фонем /г/, а лише /г/, що передається літерою г. Тому й українську правописну систему тут обмежено до однієї літери, хоч вона й позначає інакший за звучанням приголосний від російського: «Російська мова має один звук і українська так само. Перехід від російської мови до української чи навпаки стає автоматичним. Поверхнева відмінність обертається структурною тотожністю» [406: 259; 253: 530]. Вилучення г давало змогу легко пристосувати українську систему транскрибування чужих слів до російської: латинське *h* заступлювано буквою *х*, латинське *g* мало передаватися українською г. Тим само спотворено чимало власних назв, як-от *Хух* замість *Гух* (Huch), *Хемінгуей* замість *Гемінгвей* (Hemingway) тощо [406: 256; 253: 528]. Подібне відбувалося (дзеркально) й у разі відтворення українських власних імен латинкою: *Gonchar* замість *Honchar* (Гончар), *Grigorenko* замість *Hryhorenko* (Григоренко) тощо [97: 494].

Політика перебудови спонукала українську громадськість до широкого та жвавого обговорення стану та статусу української мови, адже щойно тоді прийшло нарешті усвідомлення того, що обмежене функціонування та знепрестиження української мови вимагали термінового й рішучого втручання на законодавчому рівні. Наслідком стало ухвалення 1989 р. закону «Про мови в Українській РСР», який надав українській статусу державної. Того ж року в Інституті мовознавства укладено й чергову редакцію правопису української мови, що містила дві присутні поправки:

1) до української абетки повернулася літера г (у питомих українських і давнозапозичених словах, а також в єдиному новому запозиченні – *zurzar*);

2) кличний відмінок посів своє повноправне місце в відмінковій системі іменників;

3) закріплюючи за /и/ статус алофона, в географічних назвах заведено писати лише *и* після зубних приголосних (*Сицилія, Чикаго*) [359: 105; 97: 495–498].

У березні 1993 р. зі шпальт газети «Літературна Україна» Шевельов уже в статусі зарубіжного члена Академії наук України звертається публічно до президента цієї установи, Бориса Патона з приводу «Українського правопису» 1990 року видання. Мовознавця занепокоїли деякі радикальні й «недостатньо обгрунтовані», як на нього, часткові зміни «дрібничкового» й «випадкового» характеру, включно з «волютаристським» переглядом порядку самого алфавіту [239: 1], що в ньому останні три літери «Ю ю, Я я, Ъ» змінюють своє розташування: «Ъ, Ю ю, Я я» [205: 9]. Шевельов зауважив, що це видання правопису, офіційно схвалене Академією наук України, «не стоїть на височині наукових критеріїв», а упорядник його «не виявив у ньому ні методологічної послідовності, ні історичної принципності, ні потрібних культурно-географічних знань». На думку Шевельова, у скоригованому правописі слід було б усунути кілька правил, штучно запроваджених у 1930–1940-х рр. і деякі моменти уніфікувати з правописом діаспори. «У таких обставинах, щоб уникнути компрометації мови й правопису, як і тих інституцій, що санкціонували б такий правопис, доцільно було б зберегти дотеперішній правопис (хіба що з винятком запровадження літери *г*) і в умовах спокійної, неквапливої дискусії опрацювати справді задовільний і всенаціональний правопис з перспективою в минуле і майбутнє» [239: 1].

Вочевидь, після цього листа мовознавці з Академії наук, змушені рахуватися з думкою свого іменитого колеги, запросили його долучитися до дальшого обговорення правописних проблем. 15 червня 1994 р. Кабінет Міністрів України затвердив персональний склад Української національної комісії з питань правопису, куди включено й Шевельова [149: 99]. Шевельов брав особисту участь у другій сесії засідань правописної комісії, яка тривала наприкінці травня 1995 р. [455: 15.12.1994; 19.04.1995]. Василь Німчук, іще один член тієї правописної комісії, подав перегадом такий спогад про виступ закордонного фахівця: «На самому початку Ю. Шевельов

зауважив: "Обізнаність пересічного українського інтелігента в справах мовознавства мала і чим вона менша, тим палкіші дискусії в справах правопису. Здебільшого, це виступи в обороні того, до чого дана особа звикла і що їй до вподоби". Розглянувши побіжно історію українського правопису за останні 150 років, акад. Ю. Шевельов підкреслив, що українська орфографія еволюціювала від стихійності через певну міру демократичності до урядового наказу. У різні часи застосовувано різні критерії (чи їх комбінацію), але не ставлено питання про міру доцільності певного критерія або поєднання його з іншими в тій чи іншій пропорції» [149: 99].

Свої пропозиції щодо орфографічного вноормування Шевельов виклав у відомій статті «Про критерії в питаннях українського офіційного правопису» (1995), де запропонував компроміс між збереженням мовних підсистем і наслідуванням історичних традицій у мовному розвитку, «але не до меж перекручення або ігнорування уже вкорінених фактів сучасної живої мови» [266: 9]. Головним критерієм у визначенні правописної норми мовознавець називав увагу до розвиткових тенденцій: «Збереження (обережне консервування) підсистем мови, таких як фонологічна, морфологічна, синтаксична тощо, взятих у їхній динаміці, себто спираючися не лише на те, що є сьогодні, але й – і передусім – виявляючи розвиткові тенденції і встановлюючи правила, які не суперечать таким тенденціям, але відкидаючи ті правила, які даним тенденціям суперечать» [266: 6].

Він цілком тверезо оцінював стан, у якому перебувала мова наприкінці радянської доби: «Перебудова глибинних структур мови, чи то фонологічної [...], чи морфологічної або синтаксичної не так упадає в око, як упровадження слів чи суфіксів, але вона важить далеко більше для збереження чи втрати своєрідності даної мови. Бо дальшу еволюцію мови визначають саме ці глибинні структури, і позбутися зсувів у них далеко не так легко, як позбутися якогось непотрібно впровадженого слова» [284: 37–38]. Правописна комісія відкинула майже всі його пропозиції, тримаючись і надалі звичних радянських підходів, і Шевельов був готовий до такого сценарію, пишучи своєму приятелю О. Ізарському: «Відбудуть положену кількість сесій [...], десь змінять кому або титло і пустять у поновний обіг архітвір Білодіда-Русанівського. Та, правду кажучи, нікому ніякі правописні

питання не болять. [...] Оте г? Кому воно треба (так тепер говорять). І в друкарнях його як не було, так і нема. Жили з тим Гетем і далі проживемо» [118: 323]. Так само відкинуто й пізніший (як на Шевельова, прийнятний), правописний проект Василя Німчука [293: 9], який удався до спроби скласти орфографічний кодекс із урахуванням пропозицій свого американського колеги.

У цій справі є й позитивний бік: передруки праць Шевельова, чи мовознавчих, чи літературно-критичних чи навіть його мемуарів – зі збереженням авторового правопису й мововжитку взагалі – уже стають поширеною практикою, а читачі, передусім філологи, сприймають «скрипниківку» в його текстах як річ самозрозумілу й автентичну.

Висновки до другого розділу

Своє наукове сходження Шевельов починав зі студій над сучасною українською літературною мовою. Попервах він заявив про себе як про здібного дослідника лінгвостилістики, ґрунтовно опрацювавши поетичні збірки Тичининої поезії й головно збірку «Партія веде» в кандидатській дисертації «Мова і стиль політичної лірики П. Г. Тичини». У своїх лінгвостилістичних розвідках провідною лінією мовознавець вважав відстеження авторової еволюції, вдосконалення й ускладнення його стилю.

У 1930-х рр. Шевельов у співавторстві з Н. Кагановичем укладав шкільну граматику та разом із Л. Догадьком – курс української мови для студентів-заочників редакторських відділень. Цей досвід не був марним: у повоєнній Німеччині в 1947 р. вийшов спочатку шкільний підручник із синтаксису авторства Шереха та Д. Кислиці, а трохи згодом, на основі лекцій для студентів-заочників Українського Вільного Університету, мовознавець розробляє повноцінний посібник – «Нарис української літературної мови». Досвід добирання прикладів із різножанрової та варіативної літератури, увага до стилістичних нюансів на рівні словотвору, морфології та синтаксису, сприяв розвитку сильного мовного чуття та чуття стилю. Завдяки цьому мовознавець зумів накопичити й узагальнити масу фактів і власних

спостережень із граматики й стилістики української мови, викладені повно й детально в його дескриптивному курсі української мови.

«Нарис» Шевельова призначався не лише для студентів, а для кожного, хто волів опанувати українську граматику й стилістику на високому рівні. Своїм підходом книжка – непересічна, позаяк автор мав на меті дати синхронний опис системи літературної мови, спираючись на теоретичні засади структуралістів. Побудова курсу також неортодоксальна, на що вказували й рецензенти. У своєму викладі науковець, маючи за відправний пункт головно «Норми» О. Синявського та «Граматику» В. Сімовича, розвинув і по-новому висвітлив деякі граматичні й стилістичні явища (дієприкметник, асиндетон, період, порядок слів тощо), перевершивши доробок своїх попередників. У власних тлумаченнях нормативного/ненормативного Шевельов ураховував настанови мовознавців 1920-х рр. із поправкою на тенденції, віддзеркалені в сучасній літературі.

Іще на початку 1940-х рр. після лінгвостилістичних студій Шевельов перейшов на теми синтаксичні, написавши для «Курсу сучасної української літературної мови» розділ «Просте речення». Із незначними втручаннями редактора цей текст надруковано без зазначення авторового імені в другому томі «Курсу» в 1951 р. Готуючи розділ про просте речення, Шевельов зацікавився зокрема називними реченнями й узявся дослідити літературу про них, їх походження й функціонування в сучасній українській мові. Так постала друга синтаксична розвідка «До питання про природу й генезу називних речень». Із цими двома текстами на синтаксичні теми науковець виїхав у 1944 р. поза межі Радянської України, осівши на деякий час у Німеччині. Там він спочатку дістав змогу видати свою працю про називні речення, на підставі якої в 1949 р. Український Вільний Університет присудив йому докторський ступінь. Методологічно вона є цікавим синтетичним поєднанням досвіду синтаксистів слов'янських і західноєвропейських кінця XIX – першої третини XX ст. На широкому матеріалі української художньої літератури дослідник дав синхронічну студію про називні речення, що й дотепер править за взірцеву й актуальну.

Частина тексту про просте речення ввійшла до його книги «Нарис сучасної української літературної мови» (1951). Перегодом, у 1963 р., монографія «Синтаксис простого речення», значно розширена й удосконалена методологічно та джерельно супроти першовзору, вийде окремою книгою у нідерландському видавництві «Мутон», переживши перед тим чимало перипетій із перекладом спочатку на німецьку, потім – на англійську мову, а також із проблемами етичного характеру, що виникли через оприлюднення цього ж тексту в Києві й тим само змушували відкладати її друк у Гаазі. Провідним у цій праці є структурний підхід. У трактуванні норми Шевельов спирався на дані свого матеріалу й на тенденції, що з нього випливають (уперше продемонструвавши такий підхід у своєму «Нарисі»). Іншою спільною рисою цих двох книжок («Нарису» й «Синтаксису простого речення») є й добірка джерел, складена з творів українських класиків ХІХ – початку ХХ ст., радянських авторів (1920–30-х рр. та повоєнних), західноукраїнських (1920–30-х рр.) і діаспорних письменників. У такий спосіб науковець прагнув показати й узагальнити явища й тенденції на прикладі всіх наявних варіантів сучасної української літературної мови.

Книги Шевельова «До генези називного речення» та «Нарис сучасної української літературної мови» отримали друге життя в незалежній Україні після їх передруку 2012 р. Розділ Шевельова про синтаксис простого речення в «Курсі» Л. Булаховського заслужено вважався найґрунтовнішим дослідженням, на якому зросли декілька поколінь українських філологів. Пізніша й досконаліша версія 1963 року залишається поки що маловідомою у вітчизняному мовознавстві.

Бувши безпосереднім свідком здійснення радянської мовної політики в 1930-х рр., Шевельов починаючи з кінця 1941 р. ретельно відстежував і намагався збагнути внутрішній механізм і цілі радянського мовного планування в Україні. На зламі 1940–1950-х рр. науковець запропонував свою періодизацію на часовому відтинку 1920–1949 рр., визначивши основні принципи, задіяні в тодішньому мовному плануванні. На тлі часто повторюваних у діаспорі проблем про русифікацію і репресії, Шевельов у своїх висновках виклав дві зовсім нові тези: 1) про зміну діалектної бази української літературної мови з центрально-

наддніпрянських говірок із домішкою південно-західних на східні масиви південно-східного наріччя; 2) про зміну типологічної структури української мови шляхом корпусного її перепланування. У пізніших своїх студіях із радянської мовної політики, на іншому часовому зрізі й на свіжішому матеріалі дослідник тільки підтвердить ці тези, дедалі сміливіше заявляючи про ці проблеми.

У 1960-х рр. Шевельов звернув увагу на дві нові тенденції, що запроваджувалися в українській мові в УРСР. З одного боку, відбувався вплив церковнослов'янizmів, або безпосередньо перенесених із російської мови, або скалькованих із неї; використовувалися вони задля позірної урочистості вислову, тобто з тією ж функцією, яку церковнослов'янizми виконували у російській мові. З другого боку, в 1960-х рр. в українському мовознавстві намічалися деякі пуристичні нахили, не без зв'язку – тоді неминучого – з аналогічною тенденцією в російській мові. В умовах офіційної українсько-російської двомовності відкрито про шкоду русизмів говорити не випадало, натомість обрано шлях компромісу: зберігати недавно запозичені чи скальковані російські одиниці та водночас вертати до життя питомі українські відповідники, наділяючи обидві одиниці трохи відмінними значеннями, творячи таким чином нові синонімічні ланцюжки в лексиці та паралельні варіанти у фразеології й синтаксисі.

Із 1954 р. Шевельов невтомно стежив за життям української мовознавчої науки в радянській дійсності, час від часу відгукувався з приводу того чи того видання (історичної граматики, словників, монографій, журналу «Мовознавство»). Його оцінки наражалися на дуже гостру реакцію з боку колег із Інституту мовознавства в Києві – як наслідок, із 1970 р. по 1985 рр. розгорнуто в УРСР кампанію проти Шевельова, яку своїм пером підтримав гурт високопоставлених лінгвістів. Шевельов відповів лише на перший анонімний пасквіль, оприлюднений на сторінках журналу «Мовознавство». Натомість про очевидні й критичні проблеми української мови він не втомлювався виголошувати доповіді на міжнародних форумах і говорити в колах української діаспори. Цінною в цій ділянці є його розвідка «Мовне внормування в Україні та його введiйснення» (1977), сперта на теоретичні засади, розроблені під ту пору в галузі мовного планування. Шевельов

розглянув у цій статті хід мовної політики в Радянській Україні на двох стратегічних напрямках – у статусному та корпусному плануванні.

Цих-таки засад він дотримався і в широко знаній своїй монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття» (1987), де автор детально простудіював стан і статус української мови з кінця XIX ст. і до 1940-го р. Залучивши фактичні дані зі статистики й історії, дослідник змалював умови й обставини, в яких мала розвиватися чи виживати українська літературна мова. Щодо корпусного планування він повторить свої давніше висловлені тези, хіба з більшою кількістю переконливих аргументів, спертих на маловідомі досі документи. Монографія про стан і статус отримала понад десяток позитивних відгуків від західних науковців; у незалежній Україні її вже чотири рази передруковано. Завдяки цій книзі Шевельов здобув собі чимало симпатиків і послідовників, які продовжують досліджувати й висвітлювати затерті сторінки в історії мовного планування української мови в XX ст.

Правописними справами Шевельов переймався з кінця 1940-х рр. Він уважав, що на еміграції не варто вносити до кодексу 1929 р. кардинальних змін, аби не творити тим правописного хаосу. Видавши в 1947 р. «Головні правила українського правопису», мовознавець утвердив свою позицію, на яку пристали й решта українських інтелектуалів у діаспорі. Тимчасом у Радянській Україні декілька разів удавалися до дрібних нововведень, головно взоруючись на російську орфографію. Про докорінні правописно-фонологічні зміни, які позначилися на всій мовній системі Шевельов писав у своїх критичних відгуках у 1960–1980-х рр. На цих проблемах він наголошував і в 1995 році, уже в статусі члена всеукраїнської правописної комісії. Наполягаючи на увазі до наявних у мові тенденцій, науковець пробував переконати своїх київських колег керуватися не звичкою, заведеною в українському правописі з часів 1933 р., а застосовувати науковий підхід. Утім до нього мало хто дослухався. Так само ігнорують і його заввагу про недоречність періодичного внесення дрібних змін до орфографічної системи, які крім хаосу й розхитування норм, жодного позитиву не чинять.

РОЗДІЛ 3

ПРАЦІ Ю. ШЕВЕЛЬОВА В ЦАРИНІ ІСТОРИЧНОЇ ФОНОЛОГІЇ ТА ЇХ МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА

3.1. Студії Ю. Шевельова з історичної фонології та їх сприйняття в Україні й у світі

Коло зацікавлень Шевельова охоплювало чимало тем, та провідними для нього були студії над історією української й інших слов'янських мов, зокрема, питання їхнього синтаксису, історичної фонології, формування й розвитку літературних мов. Особливо помітним є внесок Шевельова до царини історичної фонології. Про себе Шевельов колись був висловився так: «Я щиро цікавлюся історією і в певному сенсі я є історик, але в сенсі все-таки дуже спеціальному. Моїм прихистком, моїм раєчком втіх є особливий різновид історії. Це – зусібч обгороджена і від усіх вітрів захищена – історична фонологія» [414: 64].

У 1964 р. в Німеччині вийшла друком засаднича для всієї шевельовської концепції праця з історичної фонології «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови» (= «A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic»). Наступного року оприлюднено друге її видання, американське. На її появу хутко зреагували як американські, так і європейські лінгвісти – монографію Шевельова оцінено в 12 рецензіях⁹. Із-поміж них відгуки від Гораса Ланта [370], Теодора Лайтнера [368] та Джозефа ван Кемпена [449] мають очевидний політичний підтекст [244: 115–116]. У збірці праць «Зав'язки та розв'язки. Статті та розвідки з питань слов'янської філології» (= «Teasers and Appeasers», 1971) український науковець відповість на закиди своїх опонентів [405: 297–326], а його «Передісторія слов'янських мов» започаткує серію монографій, присвячених історичній фонології осібних слов'янських мов. Той-таки Шевельов був редактором цієї (англомовної) серії, в якій вийшли солідні дослідження історичної фонології польської (1973), словацької (1975), білоруської (1977),

⁹ Крім 11 рецензій, що їх перелік Шевельов подав у збірці статей «Зав'язки та розв'язки» [405: 326], був ще один відгук від Пантелеймона Ковалева [108].

української (1979), македонської (1983), серболужицької (1997) та словенської (2000) мов (їхній обсяг, однак, не перевершував, як правило, і двохсот сторінок – за винятком монументальної монографії самого Шевельова) [пор. 382: 402].

Попри заборони на західну наукову продукцію в Радянській Україні, про фундаментальну «Передісторію слов'янських мов» Шевельова там також знали. В інтерв'ю для радіо «Свобода», надрукованому пізніше в еміграційній газеті «Українські Вісті», Шевельов зізнавався із нотками зачудовання: «[...] я маю докази, що книжка знайшла свій шлях до Радянського Союзу і знайшла людей, які оцінюють її позитивно. Я дістав кілька листів від колег-славистів із Радянського Союзу, і з України; від людей, яких я ніколи не зустрів, яких я зовсім не знаю особисто; від людей, які звернулися до мене просто під впливом книжки» [208: 2]. Ба більше, провідний російський мовознавчий журнал «Вопросы языкознания» іще в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. уміщував на своїх сторінках, наприклад, статті Освальда Семеренї, Олега Трубачова, Лешека Мошинського, Енвера Макаєва, котрі вільно цитували й коментували шевельовську «Передісторію слов'янських мов» [178: 5, 11, 13, 16, 18; 203: 40; 143: 3-4; 125: 12]. Рецензію на неї готував російський славіст Володимир Журавльов – та шансів на появу друком їй не дано [пор. 75: 96].

У березні 1967 р. до Шевельова листовно звернувся керівник відділу діалектології при Інституті мовознавства АН УРСР Федот Жилко, висловлюючи бажання ознайомитися з цією працею: «Трохи за Вами стежив на основі різних уривчастих відомостей. Не зміг дістати жодної з Ваших пізніших праць [...]. Мені дуже хотілося б мати Вашу працю з фонології праслов'янської мови». Уже в наступному листі (від 02.05.1967) київський колега висловлює подяку за одержану «монументальну монографію» [466]. Аналогічне прохання невдовзі адресував Шевельову й його давній знайомий зі Львова, Петро Коструба: «Цікавить мене в першу чергу Prehistory of the Ukr. language [sic!] та студії з фонології й синтаксису. Якщо було б можливо дещо одержати від Вас, то це справило б мені велику радість» [461: 30.10.69]. Після чергового нагадування, Коструба таки отримує від Шевельова примірник омріяної студії у квітні 1970 р. і не здержує свого захвату:

«Ця монументальна праця зайвий раз свідчить про Вашу колосальну ерудицію та величезну працювитість, а для мене – та й не тільки для мене – становитиме правдиву копальню знання в даній ділянці» [461: 09.04.1970]. Дальшим кроком Шевельова буде студія з історичної фонології української мови.

3.1.1. Робота Ю. Шевельова над «Історичною фонологією української мови»

Навесні 1967 р. у пресі з'являються повідомлення про те, що Шевельов щойно здобув річну дослідницьку стипендію від Американської Ради Наукових Товариств для чергової студії, на цей раз – із історії української мови [162: 8; 386: 1; 452: 15.06.67]. В інтерв'ю з цього приводу науковець ділився планами: «Я хочу взяти до уваги [...] не тільки літературну мову, а й розвиток говірок, чи діалектів» [162: 8]. Від жовтня 1967 р. упродовж року він працює по європейських бібліотеках, компенсуючи брак неприступних в Америці джерел [пор. 162: 8; 452: 06.10.1967]. А вже за написання самого тексту автор береться орієнтовно на початку 1969 р.

Книжку писалося нешвидко. У листі (від 8.09.1973) до чеського колеги Олдржіха Лешки Шевельов розповідав, що редагування історичних фонологій польської, словацької та білоруської мов забирає в нього багато часу й не дає змоги продовжувати роботу над фонологією української мови – «вона посувається, утім повільно» [465, к. 58]. На початку грудня 1975 р. Шевельов похвалився Олексі Горбачу про помітний прогрес у роботі: «Я й далі змагаюся зі своєю історичною фонологією. Маю написане вже все, відредагованих – 40 розділів із загального числа 62. Думаю закінчити до Нового року, але де там. Тепер плекаю надію впоратися з тим до літа» [67: 284]. Водночас Шевельов нарікав на певні прогалини й недосконалості, зумовлені браком певних угорських і румунських джерел [67: 285]. Коли вже дійшло до вичитування тексту, мовознавець ділився враженнями від власної праці зі своїм польським колегою Здіславом Штібером. 25 січня 1978 р. він писав, зокрема, таке: «Мій час іде переважно на читання власних творів, себто корект. Якраз учора закінчив першу коректу своєї книжки. Довго і нудно, але думаю, що є в ній багато нового фактичного матеріалу і багато нових розв'язань.

Одного питання одначе я так і не зміг розв'язати, це розподіл *e/o* після *ж, ч, ш, й* у західних говірках. Чому там *вчєра, шєстий* і т.д., хоч *чєтири, пшєно* тощо¹⁰? Це найгірший розділ у книжці» [457; письмівка моя – К. К.].

Нарешті в березні 1979 р. «Історична фонологія української мови» виходить друком. Не стримуючи власної радості, 10 березня Шевельов хвалиться своєму приятелеві, письменнику О. Ізарському: «Учєра [...] я дістав перший примірник своєї «Історичної фонології» мови нашої нещасної. Гладеньке й доброї ваги. Це було діло мого життя, і я його таки побачив. Тепєр можє сказати – Нині отпущаєши» [118: 115]. Після досвіду з негативними відгуками на «Передісторію слов'янських мов», науковець одразу був готовий до нових цькувань від недоброзичливців-рецензентів [120: 205; 118: 115]. Натомість сплило цілих два роки в очікуванні, поки хто-небудь із мовознавців зреагує на це видання. Автор не раз нарікав на неояву рецензій у листах до Штібера (від 29.12.1979), Лєшки (від 10.02.1981), Юрія Бєйка-Блєхєна (від 31.10.1983) [457; 465, к. 58; 120: 213]. Намірявся зрецензувати «Історичну фонологію» Горбач («хоча б до "Вєльт дер Слявен"» [67: 331]), але далі обіцянки справа не пішла. Наприкінці 1979 р. Шевельов зрадів, одержавши відгук (у рукописі) від Штібера: «Мєні було б справді приємно дістати від Тебє рецензію на мою книжку. Минуло вжє майжє рік від її появи, а досі про неї ніхто нїдє ані не згадав» [457]. Нєвдовзі польський мовознавець помер, але його розлога рецензія все-таки була опублікована 1981 р. у журналі «Rocznik Slawistyczny» [434].

Шевельовську працю трохи згодом оцінено ще у шести рецензіях, одностайно схвальних. Хїба лише Ярослав Рудницький, загалом визнаючи книгу «посутнім поступом у діяхронічному вивченні української фонології», заходився дорікати Шевельову в ігноруванні його, Рудницького, молодечих розвідок і концепцій, зокрема в питанні про періодизацію [387: 123–124]. Ця його періодизація стосувалася, щоправда, до історії української літературної мови [30: 68–69], а не до історії діалектів української мови, якій присвячено монографію Шевельова, – він-бо

¹⁰ Вказавши на це складне питання й у статті «Чому в українській мові *сльєзи*, але *зелєний*, а в російській – *слєзы* та *зелєный*? Одна нерозв'язана проблема в українській історичній фонології», Шевельов спрямовує читача до своєї книги, яка пропонує докладніший аналіз цього явища [428: 2].

розмежовував принципово ці дві дисципліни [424: 52–53; 252: 154–155; пор. 92: 176], що з-поміж них кожна має осібну періодизацію [пор. 414: 65–67]. І знову не здійснився намір російського колеги Журавльова оцінити рецензією черговий доробок Шевельова. Тільки в 1991 році він зізнається: «Свого часу мої спроби надрукувати рецензії на фундаментальні праці Г. Шевельова з діахронічної фонології не увінчалися успіхом» [75: 96].

3.1.2. «Історична фонологія української мови» Ю. Шевельова та «Історична фонетика української мови» М. Жовтобрюха

Рівночасно зі студією Шевельова в Києві готовано історичну фонетику української мови. Іще в 1975 р., вітаючи свого співробітника з ювілеєм, Інститут мовознавства сповістив, що «своє 70-річчя М. А. Жовтобрюх зустрів завершенням роботи над фундаментальною монографією, присвяченою систематичному викладу питань історичної фонетики української мови. Цією працею розпочинається в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР видання "Історії української мови"» [134: 84]. Це привітання ювіляра бачив і Шевельов: «[...] читаю в «Мовознавстві», що Жовтобрюх пише або вже написав книжку на подібну тему. Конкуренції я не боюся. Хоч він розумніший і краще підготований і має бистріший розум, ніж більшість його колег (мабуть, усіх, за винятком Мельничука), але [...] багато не скаже» [67: 284]. Та монографія Жовтобрюха все затримувалася з появою.

Щойно шевельовська «Історична фонологія української мови» вийшла друком, автор отримав на неї запит від наукової бібліотеки АН УРСР: «просять книжку "Шевелева Ю. В."» [67: 334]. Запідозрюючи можливий плагіат (позаяк в Інституті мовознавства тим часом зволікали з виданням Жовтобрюхової праці), науковець категорично відмовився задовільнити прохання київської установи. Про це він заявив у листі (від 30.07.1979 р.) до Горбача: «[...] тепер про книжку для Києва. Не хочу її їм посилати взагалі. Пощо? Від читачів її сховають. В інституті мовознавства простудіюють, викрадуть усі нові думки й без посилання на джерело використають їх. Адже мала вийти вже давно їхня історична фонологія, а видали наперед морфологію. Річ для мене ясна, що затримали навмисне, щоб скористатися

з моєї праці. Я знаю, вони і так це зроблять, але принаймні ані я, ані Ви не будемо за це ще платити, хай платять самі, а ці гроші заберуть із свого танкобудівного бюджету. То ж кажу категоричне ні» [67: 333]. Сам науковець чекав, що радянські колеги коли й коментуватимуть його книжку, то хіба анонімно: «Радше я фігуруватиму як "деякі зарубіжні мовознавці". Я навіть думав, чи не почати підписувати так свої статті» (лист до Лешки від 26.06.1978) [465, к. 58]. І справді про появу «Історичної фонології» Шевельова радянські мовознавці не проходили ні словом – «з Ю. Шевельовим не полемізували, його просто не помічали» [140: 35]. Поширеною практикою серед радянських мовознавців було замовчування й ігнорування праць Шевельова [77: 53].

Незабаром, того ж таки 1979 року виходить у світ і київська «Історія української мови. Фонетика», авторства Михайла Жовтобрюха (розділ «Фонетика»), Віталія Скляренка (підрозділ «Праслов'янські інтонації та їх відбиття в українській мові») та Віталія Русанівського («Вступ») [74: 62]. У монографії дотримано компромісу між історичною фонетикою та історичною фонологією, між усталеними радянськими догмами та мовними фактами, між підходом порівняльно-історичним та структурним. Зроблено акцент на нерозривності аспектів фонетичного та фонологічного – обидва вони «розглядаються як взаємопов'язані між собою, як такі, що з різних поглядів досліджують той самий мовний матеріал» [74: 65]. Як зауважила в рецензії на це видання Ніна Тоцька, такий підхід у наświetленні історичної фонетики української мови задіяно вперше [201: 134]. Автори притому не цураються зважити й на внутрішню періодизацію: «періодизацію історичної фонетики», яка «звичайно, не може заперечувати періодизацію історії мови в цілому чи протиставлятися їй, а має лише доповнювати її, включатися до неї як її складова частина» [74: 73]. Проте витримати належного балансу між фонетичним і фонологічним підходом їм не вдалося: «[...] фонологічного аспекту втім додержано подекуди не досить суворо. Це проявляється в тому, що в основу аналізу покладено звуки, а не фонемі, ба навіть класифікуються звуки, хоча насправді йдеться, як правило, про фонемі» [201: 135].

Напевно причину цього дисбалансу слід шукати в тодішній ідеологічній обмеженості щодо використаної й цитованої літератури, зокрема щодо продукції «ворогів» режиму, що з неї все-таки потай скористалися. Автори монографії, поза всяким сумнівом, зважали на діалектологічні здобутки свого недавнього колеги Федота Жилка [63; 64], оминаючи мовчанкою його прізвище, бо він потрапив був у неласку тодішнього керівництва [пор. 42: 231], а його публікації опинилися під забороною [пор. 171: 357]. Не виключено, зрештою, що декотрі розв'язання та висновки з шевельовської історичної фонології (разом із праслов'янською) справді були джерелом запозичень і переспівів у київській історичній фонетиці – недарма ж на майже ста сторінках радянського видання подано огляд фонетичних змін праіндоєвропейської та праслов'янської (у київській книзі – «спільнослов'янської») мов [74: 75–169].

У параграфі про походження фарингального /h/ автор, схоже, скористався з публікації Шевельова 1977 р. «До хронології *h* та нового *g* в українській мові» [408]. Ця розвідка, власне, правила за основу в освітленні цього питання в «Історичній фонології» Шевельова (розділи «Спірантизація *g» і «Засвідчення та хронологія повторного впровадження звука *g*») [397: 349–359, 623–625; 249: 444–454, 794–795]. А втім параграф про «Походження фарингального [h]» в київському виданні має далеко більше перегуків із відповідними розділами шевельовської книги: дані пам'яток і приклади в Жовтобрюха переважно ідентичні з Шевельовим, хай не такі рясні, та й хід викладу теж багато в чому збігається [пор. 74: 166–169; 397: 349–357, 623–624; 249: 446–448, 451–452, 794–795]. Наприкінці цього параграфу Жовтобрюх, сконстатувавши нез'ясованість причин розвитку /g/ → /ɣ/ → /h/ у південно-західній частині східнослов'янських говірок, коментує «цікаву», як на нього, «хоч ще й не в усьому достатньо аргументовану», спробу «пояснити дане явище фонологічними умовами» [74: 169] – і далі, без жодних посилянь, пускається в наświetлення шевельовської концепції про перебудову, чи то пак «вирівнювання» фонемної системи шляхом перетворення наявної фонемі /g/ на дзвінкий допарок до фрикативної /x/ [74: 169–170; пор. 408: 147–148; 397: 356–357; 249: 453–454]. Саме ті два розділи з «Історичної фонології» Шевельова про

спірантизацію та повторне впровадження /g/ першими з'явилися в українському перекладі на сторінках академічного часопису «Мовознавство» у 1994 р. [272].

Коли вже повна версія шевельовського *magnit opus* побачила світ в українському перекладі 2002 р., невдовзі по смерті самого автора, україніст австрійського походження Міхаель Мозер повідомив західних колег-славистів про цю знаменну подію та й зауважив: «Якщо досі можна було відмагатися, мовляв, шевельовську книжку заборонено цензурою, її немає в українських бібліотеках чи годі вчитати незрозумілою англійською мовою, – а відтак і обминати її або запозичати з неї думки вибірково та неточно, інколи й без посилань на джерело, – то тепер усе це відпадає» [15: 117; пор. 376: 296].

Окрім коротенького Мозероного відгуку, на україномовне видання були ще рецензії від Роберта Орра [382] й Роже Комте [341], оприлюднені поза Україною. Р. Орт – чи не єдиний, хто вдався до спроби зіставити обидві версії «Історичної фонології» 1979 р. та 2002 р., зокрема, він відзначив у харківській книзі набагато зручніші технічну організацію та формат тексту, досконалішу систему посилань, повніші покажчики, чіткіші схеми, таблиці й мапи – все це вкупі істотно полегшує сприйняття вельми складного матеріалу [382: 402–403]. Нехай у підсумку книжка погрубшала на ще понад двісті сторінок супроти гайдельберзького видання; головне – виклад завдяки цьому набув прозорості та легкочитності.

З'явилися ще три українотеренні відгуки, скромніші обсягом і змістом: від лінгвіста Лариси Масенко [130], від історика Богдана Кліда [106] та від культуролога Леся Герасимчука [31]. Зосібна Л. Масенко зазначила, що «головним здобутком праці Юрія Шевельова "Історична фонологія української мови" є доведена на ґрунті всебічного наукового аналізу формування й розвитку звукової системи української мови концепція її походження безпосередньо зі спільнослов'янської мови, час розпаду якої на окремі слов'янські мови дослідник відносить до VI–VII ст. н.е.» [130: 3]. У середовищі дослідників і знавців історії української мови книга Шевельова хутко стала обов'язковим і визначальним джерелом. Коло аналізу деяких її деталей згодом заходяться ще В. Глущенко з І. Рябініною, які розглянуть у книзі Шевельова джерела до вивчення історичної

фонології в порівнянні з О. Шахматовим і Н. Дурново [35]; Віктор Мойсієнко зачепить питання про родовід східнослов'янських мов у шевельовській «Історичній фонології» на тлі подібних досліджень А. Жовтобрюха, В. Німчука й Г. Півторака [140]; Олена Юсікова відстежить історію вивчення поліських дифтонгів, спираючись на інтерпретацію Шевельова [325]. Тримаючи за дороговказ «Історичну фонологію», Галина Наєнко пробує розвінчати деякі міфи в історії української мови, зокрема, щодо пом'якшеної вимови губних і зубних приголосних перед голосними переднього ряду, виведеної, насправді, з реконструкції старослов'янської та російської мов [146: 102–105]. Натомість Шевельов довів, що ще з праслов'янської доби до українських говірок перейшла тверда вимова губних і зубних у цій позиції, а пом'якшення відбулося лише перед *м (за протоукраїнської доби), перед *к (із середини X ст.) та перед нульовим рефлексом слабкого ь (із середини XII ст.) [146: 102–103; пор. 249: 245].

Беручи до уваги попередні оцінки «Історичної фонології української мови» (обох видань – англomовного й українського перекладу), спробую з'ясувати її методологічні особливості, що уможливили досягнення нових і цінних висновків для історії української мови.

3.2. Студії Ю. Шевельова з історичної діалектології: теоретична постава та практична реалізація

У передмові до своєї «Історичної фонології» автор пояснює певні її особливості: «Ця книга має на меті представити низку звукозмін, що сформували фонологічні характеристики української мови від самих її початків як діалектної групи у складі праслов'янської мови й аж до нашого часу, – з такою мірою логічної та хронологічної послідовності, яку вможливорює сучасний стан знання. Методологічно книга продовжує мою «Передісторію праслов'янської мови» (1964), з якою вона почасти збігається тематикою та проблематикою для періоду VII–XII ст., оскільки доба розпаду праслов'янської мови була й часом утворення мови української (як і решти слов'янських мов)» [249: 4].

І справді, «Історична фонологія» Шевельова посутньо відрізняється від праць, що належать чи до історії української (літературної) мови, чи вже до історичної граматики, насамперед своєю методологією. Польський мовознавець Януш Рігер у передмові до україномовного видання зазначив: «У книзі показано розвиток звукових явищ в окремих діалектах і розвиток діалектної фонологічної системи з ареального погляду. Отже, вона також містить у собі – в повному сенсі слова – історичну діалектологію української мови в ділянці фонології: це стосується як розгляду окремих явищ, так і підсумкової синтези, запропонованої в прикінцевому розділі» [249: VIII].

3.2.1. Формування методології Ю. Шевельова для фонологічних студій

Деякі мотиви щодо нової методології Шевельов виклав був у своїй «Передісторії слов'янських мов», підкреслюючи потребу підсумувати й синтезувати попередні здобутки порівняльної славістики та розробити новий підхід [411: XI, 17], сміливіший і самостійніший [411: V]. Уже тоді він розумів, що «нові підходи вимагали перегляду багатьох раніше освячених теорій, поглядів і навіть даних, однак роботу слід розпочинати з фактичного матеріалу, а не з апріорних побудов» [411: 17]. Провідним у своїй праці Шевельов назвав синтезування позитивного досвіду молодограматиків і структуралістів із підходом етимологічним [411: 14–18], адже методи етимологічного дослідження та історичної фонології часто схожі [411: 18]. Висловлюючись, як правило, критично на адресу молодограматиків, Шевельов разом із тим усвідомлював, що «школа ця відзначалася великою точністю, увагою до найдрібніших відтінків мови, суворістю й стрункістю наукового мислення», проте «накопичуючи силу фактів, блискуче знаючи їх, вони боялися робити якісь узагальнення, вони залишалися емпіриками» [276: 3]. Український славіст мав на меті робити широкі узагальнення на підставі фактологічного багатства. У ході власного дослідження він використав уповні, ба й удосконалив традиційні методи (порівняльний і внутрішньої реконструкції), поєднавши їх в один «зінтегрований порівняльний метод» [411: 6–7; пор. 49: 281–282]. Саму хронологічну реконструкцію здійснено в цій праці головно на матеріалі

слов'янських діалектів. Діалектологічні дані поряд із даними писаних пам'яток й ономастики правили за підґрунтя і в давнішій його праці «Проблеми походження білоруської мови» (= «Problems in the Formation of Belorussian», 1953 р.; переклад білоруською – 2010 р.), і в «Історичній фонології української мови», і в багатьох статтях дотичних до історії мови.

Зацікавленість Шевельова проблемами й методологією історичної діалектології слід констатувати, вочевидь, із 1950 р. – тоді науковець щойно переїхав до Швеції, що розкрила перед ним «практично необмежене книжкове багатство»; та й ніде доти він «не мав таких сприятливих умов для наукової праці, як у маленькому й затишному Люнді» [292: 277]. Першою пробою пера в ділянці історичної фонології була стаття «Phonema Errans» (1950), написана по-українському ще в Німеччині, а для публікації Олекса Горбач переклав її англійською [292: 249]. Щоправда, в цій статті ще відчувається брак джерел і літератури [394: 399, 402, 405–406, 410–414]. У подальших розвідках Шевельова з історичної фонології (з часів перебування в Швеції), бібліографія, навпаки, стає багатшою і розмаїтішою, що добре засвідчують хоч би його «Проблеми походження білоруської мови» [395: 94–99; пор. 321: 109–115]. Саме цю працю науковець назвав першою ланкою в тому, що він сам уважав «центральною темою й проблемою свого наукового життя», – а це була проблема формування української мови [292: 278].

Від початку Шевельов мав на меті спростувати концепцію Олексія Шахматова про колись спільну праруську мову, що з неї згодом мали б розвинутися три східнослов'янські. Питання походження білоруської мови було в О. Шахматова «найслабшою ланкою» – вважав Шевельов. «Виявити й розробити цю ланку, показати, що білоруська мова постала не з диференціації "праруської", а зі злиття двох відмінних діалектних одиниць, – означало висадити всю концепцію розкладу первісно єдиної східнослов'янської мови й показати постання пізніших східнослов'янських мов з інтеграції діалектів – означало перебудувати всю усталену систему поглядів. Білоруська мова була тим камінчиком, що витягти його означало падіння цілого муру. Так генеза білоруської мови стала ключем до всієї первісної історії східнослов'янських мов, інакше, ніж дотепер, баченої» [292: 278]. Тим-то

саме з походження білоруської мови Шевельов і розпочав свою «революцію» в галузі історії слов'янських мов.

Написавши розвідку про формування білоруської мови ще у Швеції, Шевельов привіз її з собою до Америки. Для публікації книжку слід було перекласти по-англійському [244: 93]. За це взявся один зі студентів Романа Якобсона, Ефраїм Левін, який зі слов'янських мов знав лише російську, а текст Шевельова перекладав із допомогою Грінченкового словника [244: 101]. Цим властиво й пояснюються «незграбні мовні звороти перекладача», що на них у своїй рецензії вказав англійський мовознавець Вільям Мет'юз [374: 245]. Інші його зауваги стосувалися до деяких методологічних аспектів праці, приміром, він доволі критично сприйняв авторіві припущення, сперті на спостереження з історичної діалектології [374: 245]. Натомість Шевельов свідомо тяжів до висвітлення мовної системи саме в рамках історичної діалектології, застерігши про це вже на перших сторінках своєї монографії: «В історії східнослов'янських мов [...] слід вести мову не про єдину східнослов'янську ("давньоруську") мову, й не про три мови, що існують сьогодні, а радше про інакший розподіл діалектних груп, який, у зв'язку з історичною долею Східної Європи й у ході свого перегрупування, дав поштовх до витворення трьох сучасних східнослов'янських мов» [395: V]. Недаремно В. Мойсієнко для огляду спадщини Шевельова, утрюнтованої на засадах історичної діалектології, подає в переліку найпомітніших у цій ділянці праць передусім «Проблеми походження білоруської мови», «Передісторію слов'янських мов» та «Історичну фонологію української мови» [140: 38]. Утім, не мавши під рукою двох перших книжок, дослідник так і не вияскравив належним чином методологічних засад Шевельова.

Крім самих глотогонічних праць, в яких Шевельов держався виробленого методологічного стрижня, принциповою для такого аналізу є його теоретичного змісту стаття «До історичної діалектології: її відокремлення від історії літературної мови» (= «Toward a Historical Dialectology: its Delimitation of the History of Literary Language»), надрукована вперше 1954 р. англійською мовою. Ця розвідка містить критичний огляд декількох свіжих праць з історії слов'янських мов, що спонукує

мовознавця провести межу між історією літературної мови та історією діалектів тієї самої мови. Тут висловлено й засадничі для Шевельова постулати щодо студій над історією мови взагалі. Не випадково у червні 1953 р. двічі він виступав із доповідями «Про методологію історії літературної мови», «Проблеми в історії літературної мови» [24: 3; 25: 4; 451: 598, 602]. Таке свідоме опрацювання методологічних проблем спонукало його опрацювати декілька тем із загального мовознавства [349: 10–11]. Найважливішою з-поміж них стала для науковця історія мови, зокрема, історична фонологія – й методологію для неї Шевельов задумав виробити таку, яка, будучи спертою на досвід представників різних лінгвістичних шкіл і напрямів, не призводила б до кривотлумачень чи безпідставних узагальнень [пор. 405: 322; 411: VII–IX]. Згодом статтю «До історично діалектології» з деякими стилістичними поправками та під новим заголовком – «Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику» – автор передрукує у збірці своїх праць «Зав’язки та розв’язки» [410].

У цій розвідці Шевельов запропонував розмежувати в історії мови дві основні галузі: історію мови літературної та історичну діалектологію [424: 53, 56; 410: 230, 232] – на противагу традиційному поділові на історію літературної мови та історичну граматику [33: 229; 34: 52]. Перша дисципліна досліджує мову письменства, співвідносячи її з літературними стилями й жанрами різних епох [424: 49–50; 410: 226–227]. Та «оскільки причини звукових і морфологічних змін слід шукати насамперед у системі діалекту, звідки вони походять, то питання їхнього походження не може бути предметом історії літературної мови – воно належить до тієї дисципліни (досі, на жаль, радше уявної), яку я назвав би – писав Шевельов – історичною діалектологією» [252: 155; 424: 53; 410: 230].

3.2.2. Засновки до всамоствійнення історичної діалектології

Такий напрям у мовознавстві був відомий і до нього, та правив він за допоміжну ділянку чи вже загальної діалектології, чи історичної граматики. Натомість Шевельов наполягав на самоствійності такої дисципліни, як історична діалектологія, дарма що в славістиці її ще тільки належало створити [424: 56; 410:

232]. Хіба що в польській науці кількома роками раніше намітилася тенденція до виокремлення історичної діалектології в самодостатню галузь; Шевельов і сам про це говорив, але не називав конкретно жодної праці [424: 56; пор. 398: 1122]. Допіру в передруці своєї статті автор згадає одну студію Зенона Клеменсевича [410: 233], хоча впливовішим у розробці теорії й практики історичної діалектології в польському мовознавстві був під ту пору Вітольд Ташицький [329: 223]. Саме цей останній автор рівночасно з Шевельовим виступив за надання історичній діалектології статусу самостійної галузі в історії мови [442: 61]. Дискутуючи з Казімежем Нічем [380: 253–254] щодо методології та джерел, якими має послуговуватися історична діалектологія, В. Ташицький дійшов висновку, що дані пам'яток і сучасних діалектів рівною мірою важать у дослідженнях цього типу [442: 71]. Усі відомості, що можуть бути в пригоді дослідникові, він поділив на такі чотири групи:

- 1) діалектні риси, наявні в пам'ятках мови;
- 2) згадки про діалектизми в давніх граматикарів чи словникарів;
- 3) спостереження в ділянці відносної хронології;
- 4) явища й риси, спільні для сукупності сучасних діалектів, зважаючи на їхнє географічне розташування [442: 63–64].

Шевельов, на відміну від свого польського колеги, класифікації джерел не пропонував, а лише висловив ту саму позицію щодо обов'язкового використання в працях з історичної діалектології матеріалів писаних пам'яток і мовних явищ, засвідчених у діалектах [263: 318; 288: 9–10], адже ці джерела «доповнюють себе навзаєм, і якщо покладатися лише на один із цих складників коштом іншого, то можна дійти хибних висновків. У студіях з української історичної фонології обидва ці ухили мали місце» [249: 50].

У другій половині XIX ст. мовознавці більше уваги приділяли писаним пам'яткам, на що Олександр Потебня, а згодом і Кость Михальчук реагували критично, закликаючи до обов'язкового залучення відомостей із діалектології [165: 6; 137: 102–105]. Потебня наполягав на тому, що історія мови, засвідчена пам'ятками, має діалектологічний характер і є водночас історією наріч [165: 2].

Очевидно саме ця принципова позиція науковця, зреалізована в його власних студіях з історичної фонетики, дала підставу деяким дослідникам [див. 2: 28] вважати О. Потебню за основоположника історичної діалектології [98: 283]. Шевельов також писав, що для О. Потебні «вся історія східнослов'янських мов» була «історією діалектів» [259: 301; 398: 1122]. В. Мойсієнко тримається загальноприйнятої думки про те, що ґрунт української історичної діалектології заклав був К. Михальчук [139: 8]. Проте справжнім законодавцем цієї науки, на переконання Шевельова, був не О. Потебня й не К. Михальчук, а інший шанований ним дослідник: «не можна взяти під сумнів, що науку української історичної діалектології створив у своїх основах Ганцов» [317: 604; пор. 298: 31, 33].

Заходившись на початку 1950-х рр. ще й докола історії українського мовознавства, Шевельов при кожному з «портретів» своїх попередників аналізував їхні методи й підходи до історії мови, зачіпаючи принагідно й питання історичної діалектології. Деякі її зачатки він помітив у працях О. Потебні й К. Михальчука, однак методологічно більш послідовними йому видавалися мовознавці 1920-х рр., а саме О. Курило та В. Ганцов. Перша, щоправда, надавала завеликої ваги фактам діалектним, нехтуючи часом свідчення пам'яток [298: 70]. В. Ганцов – привабив Шевельова своєю методологією і тими напрацюваннями, що лягли потім в основу подальшого вивчення історії української та інших слов'янських мов. Важливими у студіях В. Ганцова були щонайменше три напрями, якими цікавився й Шевельов:

1) розмежування історії літературної мови та історії діалектів цієї мови [298: 30; пор. 27: 259];

2) визначення провідними джерелами для досліджень «історичної еволюції мови» даних власне діалектів укупі з «даними порівняльного дослідження споріднених мов і даними писаних пам'ятників» [29: 37];

3) створення ґрунту для спростування шахматовської теорії про єдність східнослов'янських мов [298: 30; пор. 27: 257–258].

Усіма трьома пунктами Шевельов скористався вповні, розвинувши і втіливши їх у своїх працях із історичної фонології. Галина Наєнко слушно підкреслила

методологічну близькість глотогонічних студій Шевельова та його попередників В. Ганцова й О. Курило [146: 101]

Тим часом українське радянське мовознавство трималося геть протилежних настанов, зумовлених політично й ідеологічно. Історія української мови розглядалася виключно в межах концепції праруської єдності східнослов'янських мов (за О. Шахматовим) і тривалої взаємодії з російською мовою; підпирано цю теорію дослідженнями з історичної граматики та діалектології. Перша з цих дисциплін, часом ототожнювана з історією мови взагалі [63: 5], мислилася як заґрунтована на даних живої народної мови й писемних пам'яток, на свідченнях споріднених мов, з урахуванням також лексичних запозичень і топонімів [68: 7–9]; за об'єкт вивчення її брано всі зміни, що відбувалися в фонетичній, морфологічній і синтаксичній будові мови на різних етапах її розвитку. Що ж до діалектології, то вона, поділяючися на описову й історичну, вважалася наукою «про місцеві відмінності мови народу в її історичному розвитку» [63: 4]. Історична діалектологія вивчає генезу й процеси розвитку фонетичної, граматичної та лексичної систем у межах говорів і діалектів; джерелами їй слугують «дані писаних пам'яток, відомості про сучасний стан досліджуваних та суміжних говорів, а також дані з історичної граматики, відомості з історичних діалектологій сусідніх мов, з історії, археології, історії матеріальної та духовної культури і взагалі етнографії» [53: 18]. Інколи історичну діалектологію трактовано як складову історичної граматики [2: 4]. Вивчення історії мови в радянському мовознавстві прийшло до того, що історична граматика, мавши спільну джерельну базу й однакове завдання з історичною діалектологією, різнилася від неї лише предметом дослідження: система мови супроти системи діалектів. Шевельов іще наприкінці 1950-х рр. дав свою негативну оцінку «вітчизняній» глотогонічній продукції. На підставі декількох тогочасних підручників з історичної граматики української мови, на його переконання, можна було зробити лише один висновок: «Жадна з нещодавніх публікацій з історії української мови не дає нам ніяких відомостей про предмет. Одначе їх можна використати для розширення нашого знання про чинний статус українського радянського мовознавства» [416: 1429–1430]. Стоячи на дуже низькому щаблі, не

розвиваючи анітрохи своєї методології, не працюючи з першоджерелами, не впроваджуючи нових діалектних фактів, множачи при тому хиби й помилки, українське радянське мовознавство в дослідженнях із історії мови, на думку Шевельова, відстало років на п'ятдесят [416: 1429–1433; 399: 121].

Шевельов безкомпромісно відкинув історичну граматику як науку, якій «бракує і власного предмета дослідження, і власних закономірностей у мовному розвитку, що їх вона мала б пояснювати» [252: 156; 410: 230; 424: 53]. Тому її методологію, закладену ще молодогограматиками, Шевельов означив як «хибну» й «асистемну» [410: 233; пор. 424: 57], неспроможну задовільно відтворити історію мови. Навпаки, свій особний предмет, свої спеціальні джерела та свою характеристичну методологію мають, на його переконання, історія літературної мови й історична діалектологія.

3.2.3. Розрізнення історичної діалектології та історії літературної мови

У методологічному плані Шевельов розмежовує обидві дисципліни за предметом дослідження. Вироблення, впорядкування, структурування мовних жанрів у межах історично видозмінюваних стилів, динаміку переходу одного стилю в інший відстежує історія літературної мови; вона також має на меті вивчення впливів, спричинених зовнішніми й позамовними чинниками, через їхнє віддзеркалення в системі літературної мови. До її компетенції належать і питання про проникнення й функціонування різного штибу фонетичних і морфологічних варіантів, про причини остаточної перемоги котрогось із них у літературній мові [410: 232; 424: 55–56]. Водночас предметом історичної діалектології є «звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні та семантичні зміни в межах одиниці, названої діалектом», – ґрунт, на якому й зростає літературна мова, який живить її [252: 158; 410: 232; 424: 56].

Шевельов і далі підкреслюватиме, зокрема й у статті «Українська літературна мова» (= «L'ukrainien littéraire», 1956) що для історії української мови відмінність між цими двома дисциплінами є важливішою, ніж для багатьох інших слов'янських мов. Цю відмінність науковець добачав у тяглоті (українські діалекти) та

в обірваності традиції (літературна мова) [433: 69; 281: 84]. «Попри періоди колонізаційної експансії, попри напливи й відпливи чужинецьких загарбників, попри часом дуже бурхливі політичні заворушення, історія говірної мови на Україні характеризується – від доісторичної доби по сьогоднішній – тяглістю, прозорістю й логічністю розвитку. Натомість історія писемної мови на Україні [...] складається з цілої низки хвиль чи періодів, що з них практично жоден не був позначений повнотою розвитку й не перейшов логічно в наступний. Іншими словами, для історії говірної мови характерною є стабільна й поступова еволюція на підставі збереження традиції, а історія літературної мови відзначається раптовими перервами, несподіваними відновленнями, руйнуванням того, що начебто мало всі потрібні сили для росту, й крахом спроб поновити згаслу традицію» [281: 84; 433: 69].

Ці прелімінарні висновки зродилися в науковця іще на початку 1950-х рр., коли він тільки-но підступався до здійснення свого масштабного заміру про написання докладної й побудованої на дійсних мовних фактах історії української мови. Щойно задум цей зреалізовано наприкінці 1970-х рр., у доповіді «Міркування мовознавця про українську історію» (= «Reflections of a linguist on Ukrainian history») автор утвердить, як незаперечну істину, спостережену ним закономірність щодо лінійного розвитку мовних процесів (зокрема фонологічних) в історії українських діалектів та переривчастого характеру історії літературної мови [414: 67].

Хоча в своїй теоретичній розвідці 1954 р., більше зосередженій на історії літературної мови, Шевельов не окреслив чітко методів і джерел для історичної діалектології, її методологію він запропонує у своїх працях з історичної фонології. До джерел історичної діалектології дослідник зараховує дані діалектів, писані пам'ятки, дані котериторіальних мов, етимологічні й ономастичні дані [249: 50; 411: VII, 8–11]. Провідними для дослідника в галузі історичної діалектології є зінтегрований порівняльний метод та внутрішня реконструкція [411: 4-6; 249: 47].

В історичному мовознавстві й нині панує теоретична й методологічна невпорядкованість; як наслідок, дані літературної мови та діалектів змішуються й вивчення їх укупі зазвичай перебирає на себе історична граматика. Навпаки, осібне дослідження історії літературної мови та історії діалектів сприяло б систематичному

висвітленню історичних процесів у мові. Оцінивши високо такий підхід, Майкл Самілов у рецензії на збірку «Зав'язки та розв'язки» закликав запровадити концептуальну статтю Шевельова в ширший обіг як «необхідне для кожного мовознавця-історика» [390: 128].

У свою чергу Василь Німчук, відзначивши слушним у статті Шевельова розділення двох дисциплін відповідно до об'єкту дослідження, волів історичну діалектологію називати «історією системи» певної мови, не давши, втім, жодних коментарів ані щодо її об'єкту, ані щодо методологічних засад [148: 161, 172]. Натомість історія літературної мови в його розумінні – «це комплексна дисципліна, основним об'єктом якої є тріада: узус – норма – кодифікована норма» [148: 173]; її властиві методи – такі ж само, «як і при дослідженні різних рівнів мовної структури», а саме: «1. описовий, 2. історичний, власне, порівняльно-історичний, 3. зіставний, 4. статичний» [148: 172]. В. Німчук, як і Шевельов, визнає за історією літературної мови статус самодостатньої дисципліни, притому наполягає, що історію, наприклад, української літературної мови «не збагнути, не враховуючи» відомостей з таких царин, як загальна історія народу, історія освіти, «історія національної лінгвістики», «історія лінгвоукраїністики», «міжнародні мовні контакти», діалектологія, сучасна мова й історія української художньої літератури [148: 171–173]. Предметом дослідження історії літературної мови він назвав формування мовної норми, тимчасом Шевельов її предметом вважав розвиток мовних жанрів і стилів. Отож, В. Німчук з одного боку ніби й погодився зі своїм заокеанським колегою поділяти історію мови на два осібні напрямки (історичну діалектологію та історію літературної мови) й відмовитися від історичної граматики, а з другого боку – чіткої методологічної відмінності між цими напрямками він не показав, ототожнивши їх методи дослідження й залучувані джерела.

Іще одним прихильником цього принципового поділу історії мови можна вважати ужгородську дослідницю Валентину Статєєву, для якої визначальними були саме праці Шевельова, передусім його стаття «Українська літературна мова». На конечній потребі вивчати нарізно історичну діалектологію та історію літературної мови вона наголосила в листі (від 22.01.2015) до С. Вакуленка,

називаючи таке розмежування двох мовних історій «вкрай необхідним» і «гостро-актуальним», зокрема, їй залежить на дотриманні цього поділу у навчальних програмах для студентів-філологів. Вона також популяризує методологічні позиції Шевельова серед студентів і аспірантів.

Українська лінгвістика вже має започатковану Шевельовим і зреалізовану почасти в його численних працях історію мови, що розгалужується на студії з історичної діалектології та історію літературної мови. Доробок мовознавця так само можна легко розділити на ці два напрямки. Зокрема до студій з історичної діалектології належать його «Проблеми походження білоруської мови» (1953 – англ., 2010 – білор.), «Передісторія слов'янських мов» (1964), «Історична фонологія української мови» (1979 – англ., 2002 – укр.) та статті на дотичні теми. Свої методологічні засади він виклав почасти в розвідках 1954 і 1956 рр., почасти – у вступних заввагах до своїх монографій з історичної фонології.

3.3. Підхід Ю. Шевельова до дослідження фонем в історичній фонології

Донедавна вважалося, що вперше термін *фонема* застосував французький фонетист Антоні Дюфріш-Деженет у значенні ‘звук мови’ (в доповіді, виголошеній на засіданні Паризького лінгвістичного товариства 24.05.1873) [265: 11]. Довгий час ім'я та біографія А. Дюфріша-Деженета залишалися загадкою. Спеціальні багаторічні розшуки слідів його діяльності вели зосібна Конрад Кернер [361], Джон Джозеф [355], Йоахім Мугдан [379] та інші історики мовознавства. Нещодавно Й. Мугдан виявив свідчення давнішого вживання терміна *фонема*: по-перше сам А. Дюфріш-Деженет застосовував його принаймні з 1860 р. [379: 91–92, 96]), а по-друге, в значенні ‘голос’ слово *phonème* (від грец. *φώνημα*) віднайшлося в покажчику термінів грецького походження 1858 року видання, що його уклав був болгарський філософ Петар Берон [379: 99]. Й. Мугдан наполягає, що А. Дюфріш-Деженет запозичив термін у Берона, проте вживав його уже в значенні ‘простий звук’, ‘фонетичний елемент’ [379: 96, 99–102]. Вподобавши собі цей термін, його підхопив (зі значенням ‘звук мови’ [265: 11]), а згодом і витлумачив теоретично Фердінан де Сосюр [379: 101].

У Сосюровому «Курсі загальної лінгвістики» читаємо, що *фонема* – це «сума акустичних вражень і артикуляторних рухів, сукупність почутої одиниці та одиниці вимовленої, одна з яких зумовлює іншу: отже, це вже складна одиниця, що спирається на кожний з ланцюжків» [189: 56]. Вжите тут слово «враження» має до діла з розумовим, свідомим, а отже – з психологічним сприйняттям, тоді як фізіологічний аспект закладено в окресленні «артикуляційні рухи». Відомий британський фонетист Деніел Джоунз у своїй розвідці «Історія та значення терміну "фонема"» (1957; 1964) спостеріг, що десь коло 1916 р. (час появи Сосюрового «Курсу») серед мовознавців побутувала тенденція розділяти у трактуванні фонем два підходи – психологічний та фізіологічний [353: 7–8]. Психологічних основ додержувався Ян Бодуен де Куртене та його послідовники, поширюючи значення ‘фонетичне уявлення’ та ‘фонетичний тип’ [331: 279–280; 7: 335; пор. 327: 39]. Іншим шляхом пішла потужна школа фонології, що зосередилася по Першій світовій війні в Празі, зокрема її найвідоміші представники Ніколай Трубецькой та Роман Якобсон. Вони трималися позиції, що «фонема є поняттям лінгвістичним, а не психологічним» [444: 37–38], та розглядали фонем як ‘звуки, що розрізняють значення слів’ [351: 150, 231].

У Сосюровій концепції фонологія відокремлюється від фонетики: «Фонетика – це історична наука; вона аналізує події, перетворення і рухається в часі» [189: 47]; натомість фонологія, в його розумінні, «перебуває поза часом», оскільки механізм артикуляції завжди незмінний [189: 48]. Що ж до можливостей фонології в історії мови, то тут Сосюр категорично відокремив синхронію від діахронії, фонологію від фонетики: «Об’єктом діахронічної лінгвістики є передусім фонетика, причому вся фонетика в цілому. Справді, еволюція звуків несумісні з поняттям "стану"; порівняння фонем або фонетичних груп з тим, чим вони були раніше, зводиться до встановлення діахронічного факту. Попередня епоха може бути більш-менш близькою, але коли вона зливається з наступною, то фонетичному явищу немає місця: залишається лише опис звуків певного стану мови, а це вже царина фонології» [189: 177].

Історичну фонологію теоретично й методологічно розробили на зламі 1920–30-х рр. «празькі» мовознавці. Як визначив Якобсон у 1932 р., історична фонологія спирається на такі дві засади: 1) жодну звукову зміну неможливо відстежити без уваги до самої мовної системи, що зазнає певних змін; 2) усі видозміни фонологічної системи небезпідставні. «Історична фонологія поширює застосування порівняльного методу на генетично неспоріднені мови й у такий спосіб веде до типології фонологічного розвитку мов, тоді як синхронічна фонологія вивчає типології мовних систем як таких» [351: 232]. У цій характеристиці прозирає чітке розмежування діячності та синхронії.

Отож, поняття *фонема* інтерпретовано не завжди однозначно. Через близькість фонології до синхронічних студій певним викликом було теоретичне осмислення її в історичній перспективі. Підхід Шевельова до фонемі, в його спробах поєднати синхронічну та діячність методології у студіях над історичною фонологією праслов'янської та української мов, є показовим прикладом того, як науковець накреслює шляхи подолання теоретичних труднощів, закладених у такому дослідженні.

3.3.1. Структуралізм і фонологічна метода в працях Ю. Шевельова

У 1940 р. Шевельов знайомиться з В. Сімовичем, членом Празького лінгвістичного гуртка, який свого часу засвоїв засади структурної та фонологічної методології від Ніколая Трубецького [427: 35]. В. Сімович був першим серед українців представником структурного мовознавства [427: 55]. Саме він і «розкрив» молодому тоді харківському науковцеві «абетку празької фонологічної школи», і той «не міг не піддатися чарові цього напрямку, що був менше емпіричний, ніж наука Леоніда Арсенійовича [Булаховського], але з куди ширшим крайобразом» [291: 124]. Укупі зі своїми публікаціями, що в них він тримався засад фонології, В. Сімович ширив поміж своїх колег книжки й розвідки провідних тодішніх структуралістів. З власних студентських років Олексі Горбачеві, приміром, закарбувалося в пам'яті, що В. Сімович «часами приносив зі своєї бібліотеки одну-другу книжку з коротко киненим: "Оце почитайте!" На моє лихо це були самі

французькі: де Соссюрів «Курс», Вандрієсова «Мова» [38: 442]. Перебравшись до Львова в березні 1943 р., Шевельов заходився студіювати новий мовознавчий напрям за рекомендованими чи позиченими у В. Сімовича виданнями.

У двох його книжках, написаних в Україні впродовж 1940–1944 рр. (по війні вони вийдуть друком у Німеччині), ще нема посилань на структуралістів, за винятком самого лише Ф. де Сосюра [пор. 303: 19; 300: 51, 68]. Чи не вперше Шевельов цитував його у статті «Нотатки про етимологію», оприлюдненій 1942 р. у часописі «Український Засів» [258: 98; 240: 120]. Та невдовзі мовознавець візьметься розробити докладний курс із сучасної української літературної мови («Нарис сучасної української літературної мови», 1951), цілком свідомо спираючи його на структурну методу. Не випадково в передмові до цієї книги зринають імена В. Сімовича, Ф. де Сосюра, Н. Трубецького, Р. Якобсона, Вілема Матезіуса, Дмитра Чижевського, Луї Єльмслева, Андре Ваяна, Альберта Вілема де Гроота й інших представників структурного напрямку. Автор наголошував, що його «Нарис» «становить спробу опису сучасної української літературної мови як системи в усьому багатстві її стилістичних варіантів», притому факти сучасної мови він оцінює «не з погляду їх постання і розвитку, а з погляду їх ролі в системі сучасної мови» [310: 5]. У цій праці мовознавець пропонує і власне визначення фонем: «використовувані для розрізнення значень звукові типи зветься фонемі» [310: 7]. Це окреслення загалом збігається з визначенням його навчителя В. Сімовича (сформульоване 1937 р.), за винятком однієї важливої деталі. У В. Сімовича фонемі – то звукові типи, що розрізняють значення слів та існують у мовній свідомості ще до того, як їх вимовлено [186: 206]. Другу частину Сімовичевого трактування Шевельов відкинув, а, отже, відкинув і саму психологічну складову фонемі. Таким було перше й єдине в Шевельова визначення фонемі. Позаяк до цього питання – теоретичного осмислення поняття *фонема* – він більше ніколи не вертатиметься, залишається думати, що в усіх подальших своїх розвідках у ділянці історичної фонології Шевельов керувався цим-таки трактуванням, відтак фонемі він розглядав як суто лінгвістичну (системну) одиницю.

Іще одним цікавим моментом у його «Нарисі» є авторська оцінка Сосюрівської тези про синхронну мовну систему. «Однак, в протилежність Ф. де Сосюріві і багатьом його послідовникам, автор думає, що в систему сучасної мови завжди входить і оцінка певних фактів мови в їх динаміці – чи то як застарілих, чи то як нових» [310: 5–6]. Більш поважну аргументацію з цього приводу подано у статті Шевельова «Phonema Errans» (1950) – це була перша його розвідка на теми історичної фонології [394]. З української на англійську її переклав О. Горбач, хоча й не вельми вправно: «це була не найідіоматичніша англійська мова, але все таки...» [292: 249]. Із помітними стилістичними вдосконаленнями цю розвідку автор включив до збірки своїх статей «Зав'язки та розв'язки» [418: 165–180], а вже в 1990-х рр. уважатиме її етапною у своєму науковому розвитку, але «порядно застарілою» з погляду актуальної науки [455: 28.02.1995]. У цій публікації явно дається взнаки вплив празьких мовознавців, зокрема Н. Трубецького та Р. Якобсона, що на них автор раз у раз покликається. Притому Шевельов не боявся й посперечатися з іменитими колегами: «Критикована повище та досі поширена серед багатьох сучасних мовознавців тенденція – ототожнювати систему, що є виразником внутрішнього балансу, з синхронією – є хибною» [418: 175; пор. 394: 413]. Далі науковець пояснює, що система мови завжди прагне до внутрішньої рівноваги, адже «мова фактично завжди розвивається, завжди є в стані руху, динаміки» [318: 505].

Рівночасно з Шевельовим у своїй книзі «Фонема: її природа й застосування» (1950) Деніел Джоунз, учень Пола Пассі й Лева Щерби, висловив аналогічну думку: «Вивчення історії певної мови включає в себе між іншим і вивчення того, що з плином часу відбувається з її фонемами. Відомо, що зміни фонемної структури тривають повсякчас у ході розвитку мов, що ці зміни – численні й різноманітні» [354: 233]. Так само він дає зрозуміти, що природу фонемати годі збагнути без «узгодження синхронічної теорії фонем із численними діахронічними явищами, засвідченими в історії мов» [354: 217]. Деякі фонемати можуть мати невизначений або перехідний характер [354: 217]. Шевельову довелося мати справу саме з однією з таких фонем у статті «Phonema Errans» – він намагався у системі голосних визначити місце нестабільної в історії українських діалектів фонемати /y/ [394].

У цьому аналізі мовознавець накреслює підхід, що згодом стане провідним у його студіях з історичної фонології: синхронічні та діяхронічні методи мають узаємодоповнюватися, їх не слід відмежовувати одне від одного, як того домагався був Ф. де Сосюр.

Наскільки самостійною є позиція Шевельова в цьому питанні? С. Вакуленко припускає, що Шевельов міг знати публікацію Миколи Грунського 1928 р. «О. О. Потебня та сучасна синтакса», в якій критиковано Сосюрове протиставлення синхронії та діяхронії [448: 333]. М. Грунський писав, що О. Потебня у своїх синтаксичних працях, хоч і «відокремлював "описаніє" та "історію"», «не був на позиції сучасного синхроніста, що йдучи шляхом свого вчителя відомого дослідника де-Сосюра, буде суворо намагатися, щоб так зване синхроністичне вивчення відділити від діяхронічного. Багато вказівок давало при вивченні сучасного минуле і через сполучення цього минулого та сучасного Потебні вдалося багато показати нам у сучасному» [44: 162]. Схожої логіки тримався й Шевельов у своїй синтаксичній студії «До генези називного речення», написаній ще в Харкові в 1941–1942 рр. і методологічно вдосконаленій трохи згодом [93: 11–12]: «Такий розрив синхронічного і діяхронічного (вживаючи сосюріянських термінів), звичайно аж ніяк не можна вважати за правильний. Минуле позначається на мові на сучасному, і сучасне розвивається не тільки над минулим і всупереч йому, а і з нього» [303: 19].

Уплив Р. Якобсона, з одного боку, та Д. Чижевського, з другого, також міг мати місце. Із кінця 1930-х рр. Р. Якобсон невтомно критикував протиставлення синхронії, що її розуміють як сталу мовну систему, та діяхронії, сприйманої як постійна видозміна елементів у межах системи [351: 220], позаяк уважав таку дихотомію штучною [385: 98]. У Німеччині та Швеції Шевельов читав Якобсонові фонологічні розвідки; монографію про походження білоруської мови писалося в період захоплення Р. Якобсоном, український дослідник якийсь час навіть «вважав себе за його учня» [244: 101, 93]. Утім Р. Якобсонові радше йшлося про «динамічну синхронію» [352: 574, 665, 721], а не про синтезування її з діяхронією, до якого схилилися і М. Грунський, і Шевельов. Отже, Якобсонові позиції Шевельов не підтримав, позаяк йому залежало на методах ще й діяхронічних. Те, що «на практиці

не можна цілком відмежувати синхронний підхід від діяхронного» [310: 8], науковець визнав іще в своєму «Нарисі».

Із Д. Чижевським, іще одним українським представником Празького гуртка, він познайомився у квітні 1946 р. Шевельов дасть йому таку характеристику: «Чижевський віддався серйозним студіям у Німеччині, прийняв наукове хрищення від празьких формалістів і фонологів, сполучивши його з традиційною німецькою філологічною традицією. Свої зацікавлення він поділив між філософією і історією літератури, але з великим самозадоволенням робив екскурси до мовознавства й навіть до астрономії. Він мав надзвичайну ерудицію й виняткову пам'ять, але міг бути недбалим щодо фактів» [292: 115]. У травні того ж року на третій мовознавчій конференції Української Вільної Академії Наук Шевельов мав нагоду почути доповідь Д. Чижевського «До проблеми фонологічної та структурної своєрідности слов'янських мов» [292: 117, 252–253; 168: 6]. У своєму «Нарисі» Шевельов записав Д. Чижевського до лав провідних структуралістів і спирався почасти на його огляд фонології, представлений в «Енциклопедії Українознавства» [310: 5, 389].

Д. Чижевський твердо заперечував психологічний аспект: «Фонологія має за об'єкти свого дослідження не звукові уявлення; її об'єкти лише "втільюються" чи "реалізуються" у звукових уявленнях. Не можна ототожнювати фонemi з психічними уявленнями. Фонологічне дослідження стосується натомість до змісту цих актів уявлення звуків та до їхньої функції в мовній системі» [225: 265; пор. 344: 22]. Зіставивши таке бачення зі схоластичним поділом повсюдників (*universalia*) на «до-речові» (*universale ante rem*), «речові» (*universale in re*) й «по-речові» (*universale post rem*), С. Вакуленко дійшов висновку, що концепція Д. Чижевського про фонemi співвідноситься «з повсюдниками "до речей" та "по речах"». Тобто, з одного боку, фонemi він трактував як «елементи системи, що існують поза фізичним і психологічним буттям», потенційні одиниці (= «повсюдники до речей»), а з другого боку, розглядав їх реалізацію в мовній системі (= «повсюдники по речах»). Натомість концепція про фонemi як звукові уявлення, що існують в індивідуальній свідомості, була об'єктом критики Д. Чижевського [13: 253–254]. Шевельову, слід гадати, вельми заімпонував такий функційний підхід «пражанина».

Отож станом на початок 1950-х рр. харківський мовознавець уже визначив для себе методу, якої триматиметься у своїх подальших фонологічних студіях.

3.3.2. Тракткування *фонем* в українському мовознавстві кінця XIX – початку XX ст.

Перегородом Шевельов побачить схожі ідеї в працях із історичної діалектології та фонології деяких своїх попередників. У 1950–1952 рр. він почав серйозно цікавитися історією східнослов'янських мов, зокрема її наświetленням у публікаціях К. Михальчука, В. Ганцова, О. Курило та В. Сімовича, чий підходи до вивчення звукових змін помітно різнилися. Тоді ж таки він оприлюднив низку статей, присвячених науковому доробкові К. Михальчука, В. Ганцова та О. Курило. Першого він називав «попередником сучасного структуралізму» [305: 35–36]. Інший діаспорний лінгвіст, Пантелеймон Ковалів, називав К. Михальчука, – прибічника структурного вивчення мови, – першим українським ученим, який «накреслив шлях правдиво-наукової методології в розв'язанні складної проблеми формування східнослов'янських мов і української зокрема» [109: 270]. Деякі методологічні рішення у Михальчукових студіях з історичної діалектології були рівнобіжні до шевельовських [пор. 109: 271]. Скажімо, його розуміння *фонем*, вживане ще з 1893 р., Шевельову вельми заімпонувало: *фонема* за К. Михальчуком – це не конкретний звук чи індивідуальна психологічна одиниця, це звук, чи радше звуки, зв'язані єдністю функцій у мові [318: 506]. Згодом Шевельов підкреслюватиме Михальчукове чітке розрізнення звуків і фонем: «Михальчук доходить висновку, що "мова складається власне, з фонем; прості ж звуки є лише матеріал для останніх", що "органічний елемент" мови – це її фонем, а "звичайні конкретні звуки" – неорганічний елемент» [305: 33]. Тут виникає перегук із Я. Бодуеном де Куртене, який уважав, що звуки не надаються до досліджень ані в психофонетиці, ані в історичному порівнянні, але фонем надаються [331: 279]. Для Я. Бодуена де Куртене *фонема*, як відомо, «була поняттям психологічним, це було уявлення про звуки, наявне в свідомості кожного мовця» [318: 505; пор. 331: 153]. К. Михальчук знав Бодуенів підхід та тлумачення фонем, принагідно на нього покликаючись

[136: 345, 347–350], утім на аспект психологічний він мало зважав. Це спонукало Шевельова порівняти Михальчукове визначення фонemi із Сосюровим, гадаючи, що останній не поділяв Бодуєнової «суб’єктивно-психологічної настанови» [318: 505]. Тим-то – переконаний харківський науковець – К. Михальчук ближче стояв до Ф. де Сосюра, ніж до Я. Бодуєна де Куртене. Шевельов добачив, що у Ф. де Сосюра як історика мови *фонема* «набуває значення ‘звук в історичній перспективі, звук, що заступив старий звук’, отже може мати й значення ‘(історичний) альтернант’» [265: 11]. У такому ж само значенні, і навіть більш послідовно, ніж Ф. де Сосюр, фонему застосовував і К. Михальчук у праці «К южной диалектологии» (1893). На думку Шевельова, український дослідник «шукав пояснення звукозмін у системі мови, що існувала в той чи той час, відкидаючи необґрунтовані узагальнення суб’єктивно-романтичного гатунку», і тим «він випередив пізніше вчення про фонemi» [249: 60].

Працюючи переважно в ділянці історичної діалектології, К. Михальчук запровадив поняття «етимологічна фонема» або «етимологічно-діалектна фонема», що співвідносяться з історичним розвитком звукової системи діалекту чи мови [135: 456; 136: 346]. Це поняття – пояснював Шевельов – може застосовуватися і вертикально (щодо походження певного звуку), і горизонтально (щодо територіального поширення варіантів фонemi), тобто – як історично, так і описово [265: 13]. Хоч і видається, ніби К. Михальчук розмежовував діахронію та синхронію подібно до Ф. де Сосюра, насправді він і гадки не мав про Сосюрів підхід, навітлений у «Курсі загальної лінгвістики», який з’явиться по смерті обох дослідників. К. Михальчук у своїх теоретичних ідеях, формованих рівнобіжно з Сосюровими, був за оцінками Шевельова більш послідовним [265: 12–13]: він не розділяв обидва підходи (синхронічний та діахронічний), а навпаки сполучав вимір сучасний, статичний із виміром історичним – «поєднання структурного з історичним у Михальчука цілком свідоме й принципове» [305: 34]. Інакше кажучи, *фонема* в його розумінні – то сума всіх варіантів певного звукового типу, виявлених на різних етапах функціонування мовної системи [пор. 136: 345–346]. Не дурно свої етимологічні фонemi він позначав формулами, як-от: $\frac{e-\text{e}}{b-\text{b}^0}$ – спільноукраїнська

фонема, що відповідає церковнослов'янському [e] та реалізується у словах *течи* (*текти*) – *патѣки* – *тѣчь* – *тѣок* [136: 346]. Водночас К. Михальчук розглядав мову як цілість, як систему, лишаючи осторонь психологічні чи індивідуальні аспекти. Він писав про «внутрішню узгодженість системи певних фонем і морфем», котра «визначає їхню природну, генетичну приналежність до одного спільного організму певного наріччя» [135: 457]. Таке бачення вело його прямо до структуралістичної методології. Ба більше, на відміну від мовознавців «Казанської» школи з їхнім надмірним психологізмом та інтроспекцією, К. Михальчук «виходив з далеко конкретнішого образу національної людини», а, отже, у фокусі власних досліджень мав «національну мову як цілість». Цей «національний підхід», на думку Шевельова, логічно наблизив К. Михальчука до «передчуття тієї синтези психологічного й структурного, синхронічного й діяхронічного, що здається метою шукань сучасної лінгвістики» [305: 35–36].

У розвідках Шевельова про О. Курило та В. Ганцова подибуємо чимало авторових зауваг щодо розуміння фонем та щодо методології в ділянці історичної фонології. Шевельов висловився вельми критично на адресу цих мовознавців, які, добре володіючи та реалізовуючи фонематичний принцип у власних дослідженнях, фонему трактували в аспекті психологічному. В. Ганцов за основу брав визначення Л. Щерби, за яким *фонема* – то «найкоротше загальне фонетичне уявлення, що може асоціюватися зі смисловими уявленнями й диференціювати слова та надається до виокремлення його в мовленні без викривлення фонетичної будови слова» [322: 14; пор. 28: 119]. Утім у пізніх працях В. Ганцов «еволюціонував далі в напрямі переборення психологічності фонематичного принципу» Л. Щерби [298: 29].

У схожий спосіб дослідник не схвалював тлумачення *фонем* в О. Курило, як «суми усіх тих звукових відтінків, що в нашій уяві об'єднана однією психофонетичною одиницею» [115: 536; пор. 298: 71]. Попервах О. Курило наслідувала доктрини Я. Бодуена де Куртене й Л. Щерби, та вже згодом вона стала дошукуватися інших, непсихологічних, засад: розглядаючи мову взагалі як явище суспільне [115: 538], О. Курило доходить висновку, що фонему слід трактувати не як річ індивідуальну, а радше як річ соціальну [116: 218, 220, 223]. Вона навіть

пробувала розвинути Бодуєнову ідею традиційних звукозмін [331: 173–175, 178-179, 216], сперту на психологічний та соціологічний чинники: «Бодуєнова фонема в протилежність до звука є явище стале, що може мати й семантичні асоціації, отже явище соціальне. Розрізняння фонем і звука зв'язане в Бодуєна з розрізнянням мови як системи, як функції соціальної, з одної сторони, і мови як діяльності, як явища акустично-фізіологічного, з другої сторони» [116: 218]. Проте Арлета Адамська-Салачак у розвідці про Бодуєнів внесок у мовознавчу теорію спростовує послідовне дотримання ним засад соціологічного напрямку та зауважує: «даремно шукати виваженої теорії мови як соціального явища в Бодуєнових розумуваннях, що з-поміж них більшість не виходять за рамці гасел на кшталт "існування мови уможлиблюється лише в суспільстві"» [327: 34]. Сам Шевельов, відзначивши в О. Курило деякий нахил до бодуєнівського розуміння фонем [298: 71], пізніше зізнається в листі до З. Штібера (від 28.10.1979): «хоч Б.[одуєн де Куртене] був великий учений, але темпераментом він мені зовсім чужий і я його не люблю» [457].

У будь-якому разі, фонологія кінця 1920-х – початку 1930-х рр. перейшла від психологічних підходів до соціологічних [351: 232], вельми поширених передусім серед російських лінгвістів. Соціологічний напрям підтримували зокрема Борис Томашевський, Григорій Вінокур, Розалія Шор, Густав Шпет та ін. Із-поміж українців його не цурався Д. Чижевський [пор. 344: 20]. О. Курило, вочевидь, наслідуючи російських колег і собі вподобала соціологічні тлумачення [пор. 116: 220–221], але це була радше данина моді. Недарма Шевельов пов'язував цю течію, розквітлу тоді в радянському мовознавстві, з «тиском стилю доби, що намагався всі поняття висловлювати в термінах офіційної соціології» [298: 72].

Та завдяки працям провідних мовознавців (Р. Якобсона, Є. Поліванова, Н. Яковлєва) дослідниця запізнала структурну методику та скоригувала власні погляди в напрямку до визнання суто лінгвістичного підходу. Вона доходить висновку, що «характеристична ознака кожної фонологічної системи є взаємний стосунок фонем» [116: 224]. Попри попередні психологічні та соціологічні хитання, що заважали авторці дійти «послідовності в окресленні фонем», Шевельов назвав цю думку

«найважливішим здобутком» в розвідці О. Курило про фонему: «ствердити це означало ствердити лінгвістичний характер поняття й його застосування» [298: 72].

Ці зауваження та критичні висловлювання на адресу Бодуєнових послідовників є виявом власного погляду Шевельова на поняття *фонема*, яку він сприймав лише функційно, структурно, а будь-які натяки на психологічний чи соціологічний складник різко відкидав.

3.3.3. *Фонема* в працях Ю. Шевельова: функційність проти психології

Нарешті, на початку 1950-х рр., Шевельов заходжується й коло проблем історії східнослов'янських мов. Попервах його цікавить походження білоруської мови; упродовж наступних одинадцяти років він працюватиме над систематичним описом фонологічного розвитку праслов'янської мови, представленим у книзі «Передісторія слов'янських мов: Історична фонологія праслов'янської мови» (1964; 1965); його черговий *magnit opus* «Історична фонологія української мови» з'явиться 1979 р. Усі три книги мають в основі однакову методологію, з однією відмінністю: «Передісторію слов'янських мов» повністю збудовано на етимологіях, внутрішній реконструкції та зіставленнях [411: VIII–X], натомість інші два дослідження сперто на свідчення діалектів і писаних пам'яток [397: 32–33; пор. 100; 174]. Крім того, автор зумів досягти компромісу між історичним підходом, сповідуваним «найбільш поважними молодограматиками», та структуралістським, типовим для багатьох європейських лінгвістів, що працювали в ділянці історичної фонетики та фонології [411: 17]. Шевельову також стали в пригоді як самі розвідки, так і дослідницькі методи його українських попередників.

Підхід Шевельова до потрактування *фонем* суто функційно гарно спрацював ув описі фонематичної системи на рівні діалектів та в реконструкції деяких явищ мовної системи. Прагнучи компромісу між синхронією та діяхронією, автор підносив роль *прогнозування* ('predictability') та *футуризму* ('futurism') в історичній фонології. Це вимагає встановлення стрункої відносної хронології та врахування «усіх задіяних фактів і чинників, як-от звукозмін, морфологічних даних, характеру

запозичених слів і власних імен» [405: 323]. Для книжки про фонологію праслов'янської мови цей підхід виявився дуже доречним.

В «Історичній фонології української мови» мовознавець використав загалом схожий набір інструментів і засад [пор. 249: 47]; та, позаяк більше уваги відведено тут роботі із даними діалектів і пам'яток, автор мусив істотно звузити реконструкцію та прогнозування, давши простір для аналізу мовного матеріалу пам'яток. Один із рецензентів, британський славіст Генрі Лімінг нарахував понад п'ять сотень цитованих і досліджених у книзі джерел, «чимало з них – поважного обсягу» [365: 441; пор. 249: 19–32]. Та вже в ході свого викладу й докладного аналізу Шевельов, хай як завзято відхрещувався від психології, до неї в підсумку й прийшов, не зумівши уникнути спертих на психологію мовця, чи радше писаря, пояснень до деяких фонологічних процесів. Це підтверджується численними окресленнями, на кшталт:

переписувачі *«призвичаїлись¹¹ вживати»* [249: 317], *«прагнули відбити свою вимову»* [249: 369] *«часто не були готові сприйняти складність копійованого тексту»* [249: 481], *«змінювали [корені] на більш звичні для себе форми»* [249: 482], *«застосовували [...] більш звичну заміну звука»* [249: 598];

«якщо переписувач був також свідомим редактором, він умисне заступав явно чужомовні риси першотвору рисами власної мови» [249: 505];

«помішання [...], звичне для [...] переписувача» [249: 79];

«здавалося писареві рідним» [249: 85];

«прагнення писарів наслідувати церковнослов'янські взірці»;

«поза бажанням писаря» [249: 129];

«згідно з власними мовними звичками» [249: 179];

«давньоукраїнські писарі таки бачили невмотивованість [...] з погляду потреб передачі звичного набору фонем їхньої мови» [249: 180];

«неуважність писарів» [249: 181];

«було чужим для давньоукраїнських писарів і пояснювалося виключно прагненням до наподібнення» [249: 237];

¹¹ Тут і в подальших прикладах письмівка моя – К.К.

«*прагнення середньовічних писарів відобразити на письмі реальну вимову*» [249: 246];

«цю вимову українські писарі *не могли засоціювати* зі своїм рідним»;

«не суперечило їхнім *мовним звичкам*» [249: 210];

«крізь досить значне нашаровування його [писаря] власного *мововжитку*» [249: 283];

«*ставлення [...] переписувача до реалій тогочасної говірної мови*» [249: 285];

«[писар], який погано *розумівся* на тексті, [...] *припустився* багатьох помилок і *перекручень*» [249: 286];

«*свідоме дотримання норм із боку писальників*» [249: 896];

«є деякі *перекручення*, пов'язані з тим, що чужинці записували почуте *згідно з власним сприйняттям*» [249: 905];

«повне *ототожнення* писарями літер»;

«в повсякденному *сприйнятті*» [249: 348];

«відродило в носіїв української мови *відчуття* взаємного зв'язку між носовими голосними [...] та власними звуками» [249: 190];

«звуківий зсув міг бути спричинений недосконалим *сприйняттям* в усному спілкуванні [...], віддаленими *асоціаціями*» [249: 652];

«*ґрунтувалося* воно на хибній *асоціації*» [249: 666];

«*хибне сприйняття*» [249: 796];

«не могло ґрунтуватися на [...] *артикуляторних звичках* носіїв мови» [249: 804] і под.

Насамкінець, правлячи про тенденції у фонологічній еволюції української мови, автор визнає: «Під тенденцією розуміється послідовність процесів, що призводять до певного наслідку. На рівні поодинокого мовця з артикуляторного та, можливо, й психологічного погляду тут ідеться про більший засяг тієї чи тієї мовної звички в порівнянні з попереднім поколінням» [249: 956].

Щоразу покликаючись на особу писаря чи мовця, Шевельов, крім невільного ухилу в бік психології, брав до уваги національне чи регіональне походження та

вплив рідної мови (говірки) переписувачів. У його «Історичній фонології української мови» знайдемо чимало цитат із цим мотивом:

«для протоукраїнського періоду [...] немає джерел, писаних носіями мови на території України» [249: 54];

«давньоукраїнські писарі таки бачили невмотивованість [...] з погляду потреб передачі звичного набору фонем їхньої мови» [249: 180];

«на цих землях писарі здебільшого були з походження румуни»

«коли розглядати грамоти, виготовлені писарями з України»

«серед писарів українського походження більшість мусили становити західняки» [249: 206];

«такої звукосполуки [...] не було в рідній мові писарів» [249: 216];

«уможлиблюється висновок про вживання о в рідній мові писарів» [249: 220];

«чужі київському або галицькому мовцеві» [249: 278];

«у мові українського писаря» [249: 289–290];

«польські писарі, як правило, не розрізняли» [249: 301];

«належать [...] писарям бойківського або лемківського походження» [249: 302];

«церковнослов'янські слова, справді вживані українськими мовцями» [249: 383];

«залежить, вочевидь, від рідної говірки мовця» [249: 444];

«писарі, які послуговувалися латиною, зазвичай були угорці» [249: 451];

«місцевому писареві, особливо з рідною румунською мовою, було нелегко [...] відрізнити між собою українські та болгарські елементи» [249: 503];

«через те, що писарями були білоруси» [249: 504];

«більшість описів ігнорують національні та регіональні характеристики перелічених пам'яток» [249: 507];

«більшість молдавських грамот вийшли з-під пера писарів, для яких мова не була рідною» [249: 511];

«із-під пера писарів-румунів, недосконало обізнаних зі складним українським відмінюванням» [249: 694];

«можна говорити про перерозподіл діалектів [...], але водночас – і про національно-мовну єдність» [249: 717];

«що вказує на північноукраїнське походження людності, або, принаймні, писарів» [249: 782] і под.

Ясна річ, дослідник зважав на рідну мову давніх писарів, особливо неукраїнців, із метою відсіяти чужомовні нашарування, заливши для роботи очевидні риси й сліди української мови. Шевельов, апелюючи, скажімо, до «мови українського писаря», до розрізнення писарями «свого» / «чужого» в мові, до мови (говірки) «рідної» / «не рідної», в образі писаря зосереджує рідноговірковий, рідномовний, а ширше беручи – національномовний тип. Таким чином, автор торує собі шлях до Михальчукового розуміння «національної мови як цілості» [пор. 305: 35]. Він-бо й сам визнавав, що «єдність української мови, як вона склалася історично, є частково матеріальною (спільна мовна субстанція), і частково ідеальною (з власної волі усвідомленою мовцями)» [249: 44].

Відомо, що будь-які тлумачення психологічного, чи навіть національно-психологічного порядку Шевельов оминав, асоціюючи їх із суб'єктивністю, романтизмом, та в кінцевому підсумку з наївністю, протиставляючи їх об'єктивності, позитивізму та структуралізму. Непримиренність Шевельова щодо такого поняття, як «національна психологія» розкритикував іще 1952 р. у рецензії на «Нарис» Бойко-Блохин: «[...] хоч закони логіки і є загальнолюдськими, коли вони зведені до системи абстрактних понять, то все таки в самому житті вони вступають у нерозривний зв'язок із психологією нації, і національну специфіку мови треба ставити в зв'язок із національною психологією. [...] Мова в цілیم ряді своїх процесів є самостійна, іманентна, але в цілості свого розвитку й розвитку своїх характеристичних деталей вона є залежна від зовнішньо-механічних факторів [...], а щодо національної психології, то перебуває з нею в постійному взаємопрониканні, при чому коріння цього взаємопроникання лежить передусім у сфері підсвідомого» [8: 305]. А коли вже мова заходить про дослідження історичне, то слід, напевне, віддати належне О. Потебні, який схилився до думки, що мовознавство, будучи наукою про людину, сходить на дослідження минувшини [164: 642], тобто своїм

об'єктом воно має мову людини в її історичному вимірі. Простіше кажучи, ідеться про нерозривність для дослідника історії мови та людської свідомості, як творця й носія мови.

Отже, трактування мови як динамічної системи, а *фонем* – як потенційно мінливих одиниць цієї системи, неможливе без урахування психологічного виміру, тому що перебудова мовної системи віддзеркалює ті зміни, що відбуваються в мовленні, себто – у свідомості та звичках мовців. Не випадково, слід гадати, Шевельов у розвідці про фонему *f* прохопився, що зацеплення її в українській мові не мало належних передумов ані «в мовній звичці» українців, ані в самій фонемній системі не було для неї вакантного місця [409: 422]. Із цього випливає, що науковець *volens nolens* мусив рахуватися з роллю мовця, чия повсякденна мовленнєва діяльність безпосередньо й формує чи видозмінює мовну систему впродовж років. Не дурно Д. Джоунз запевняв іще в середині 1960-х рр., що «цілком виправдано, вивчаючи природу фонем, зважати на ‘розум’, ‘відчуття’, ‘враження’, ‘бачення’, ‘уявлення’ та інші невиразні психологічні окреслення» [353: 8].

У рецензії на україномовне видання «Історичної фонології» Роже Комте зауважує, що в книзі не наведено визначення *фонем*, котрим оперує автор [341: 392]. Свою дефініцію Шевельов мав, датовано її, правда, ще 1951 роком: «використовувані для розрізнення значень звукові типи зуться фонемі» [310: 7]. Та переглянувши фонологічні праці Шевельова, можна наважитися на дещо точніше пояснення того, що мав на думці мовознавець, говорячи про фонемі. Отож *фонема* в Шевельова (що випливає з його власних розвідок) – це звуковий тип, здатний розрізняти значення, це потенційно мінливий елемент мовної чи діалектної динамічної системи.

Послідовно оминаючи психологізм у своїх студіях, науковець заявляв, що історична фонологія завдяки мінімальній суб'єктивності наближається до точних наук [291: 271]. Проте робота з писемними пам'ятками логічно підвела автора до мимовільних психологічних окреслень аналізованих звукозмін. Він і сам це до певної міри усвідомлював, зауважуючи, що «періодизація історії постання й розвитку звукової та фонемної систем української мови ґрунтується в цій книзі на

цілковито зовнішньому чиннику – характері писемних свідчень. Зміни в їхньому характері не визначали фонологічного розвитку й не визначалися цим останнім. Проте вони мають чималу вагу для вченого, який мусить пристосовувати власну методіку до матеріалу, що зазнає змін» [249: 266]. Свою методологію він уgruntував на принципі синтезування, сполучаючи підходи своїх попередників і сучасників [пор. 411: x–xi]. Про себе науковець так і писав: «я не відкривач нових шляхів, в найкращому випадку я синтезатор» [292: 263]. Намагаючись розробити доладну методологію для історичної фонології, Шевельов, як досвідчений і допитливий мовознавець-практик, дошукався належного балансу в синтезуванні синхронічного та діахронічного підходів, що його С. Вакуленко запропонував назвати «новим історизмом» [17: 119]. *Фонема* в Шевельова також охоплює ці два плани – структурний та історичний, – у цьому він узорувався на К. Михальчука. Водночас, не подужавши на ділі обминути психологічний бік, він наблизився й до Сімовичевого трактування *фонем*.

Висновки до третього розділу

У царині історичної фонології Шевельов працював із 1950 р. З'ясовуючи історію формування білоруської мови, власне її діалектів, український лінгвіст дійшов цікавих висновків про діалектний розподіл і далі перегрупування давніх наріч, із котрого й постали три східнослов'янські мови. Продовжуючи свої фонологічні розвідки, Шевельов у середині 1960-х дає славістиці ще одну непересічну монографію з історичної фонології праслов'янської мови, яка мала широкий розголос.

«Передісторія слов'янських мов» започаткувала серію історичних фонологій слов'янських мов, що її редактором був сам Шевельов. У цій серії мала вийти й українська фонологія, за написання якої науковець візьметься на початку 1969 р. Робота над томом тривала до середини 1976 р. і ще три роки книгу готувалося до друку. З'явилася понад восьмисотсторінкова студія в березні 1979 р. Оцінено її в шести позитивних рецензіях, які, щоправда, виходили з великою затримкою.

Того ж 1979 р. в Києві вийшла друком колективна монографія «Історія української мови. Фонетика», підготована співробітниками Інституту мовознавства. М. Жовтобрюх – автор основного розділу «Фонетика». У цьому розділі, як і в усій книзі, здійснено спробу поєднати фонетичний і фонологічний підходи, зваживши додатково ще й на внутрішню періодизацію. Проте належного балансу між фонетичним і фонологічним аспектами витримати до кінця не вдалося. Крім того, академічне видання історичної фонетики пропонує деякі розв'язання й пояснення, імовірно позичені з фонологічних студій Шевельова. Оскільки Шевельов під ту пору належав до кола «ворогів» радянського режиму, то київські автори не могли покликатися на його праця відкрито.

Звідколи «Історична фонологія української мови» (2002) з'явилася вже по смерті автора в українському перекладі, за якийсь час вона стала набувати статусу обов'язкової лектури для кожного знавця й історика української мови. Ця книга є безперечно значним доробком не лише щодо багатства матеріалу, сили нових фактів і з'ясувань, але й щодо методології, завдяки якій дослідник зумів дати чимало оригінальних розв'язань.

У теоретичній статті «До історичної діалектології» Шевельов висловив принципову потребу й вимогу розглядати історію мови у двох площинах, і відповідно в межах двох осібних дисциплін – історії літературної мови та історичної діалектології. Він спростував рацію існування історичної граматики як науки, котра не має свого предмета дослідження та послуговується несистемною методологією. Тимчасом свій власний предмет, свої спеціальні джерела та свою чітку методологію мають, на його переконання, історія літературної мови й історична діалектологія. Предметом історичної діалектології є звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні та семантичні зміни в межах одиниці, названої діалектом. До джерел історичної діалектології Шевельов зараховував дані діалектів, писані пам'ятки, дані котериторіальних мов, етимологічні й ономастичні дані. У свою чергу історія літературної мови має справу з мовою письменства, що співвідноситься з літературними стилями й жанрами різних епох. Вона також вивчає вироблення, впорядкування, структурування мовних жанрів у межах історично

видозмінюваних стилів, динаміку переходу одного стилю в інший; зовнішні й позамовні впливи. До компетенції цієї ж науки належать і питання про проникнення й функціонування фонетичних і морфологічних варіантів, про причини домінування котрогось із них у літературній мові.

Така принципова позиція щодо розмежування історичної діалектології та історії літературної мови виникла в Шевельова під впливом праць українського діалектолога В. Ганцова. Не дурно, саме В. Ганцова він і вважав засновником української історичної діалектології. У пізніших глотогонічних студіях харківський мовознавець розвинув методологічні основи кожної з цих дисциплін. Його праці з історичної фонології «Проблеми походження білоруської мови», «Передісторія слов'янських мов», «Історична фонологія української мови» і низка розвідок із цього напрямку є зразками втілення засад і методів історичної діалектології.

Засвоївши від В. Сімовича основи фонологічної методи, Шевельов побачив широку перспективу в застосуванні структурного підходу в своїх студіях з історії української мови. У книзі «Нарис сучасної української літературної мови» науковець навів свою дефініцію поняття *фонема*, що в ній він свідомо відкинув психологічне тлумачення, оперуючи лише показником смислорозрізнення. Саме з таким значенням він застосовуватиме термін *фонема* у своїх фонологічних працях.

На початку 1950-х у публікаціях Шевельова помітним був вплив празьких мовознавців, зокрема Н. Трубецького та Р. Якобсона. У трактуванні фонем Шевельову імпонував також і підхід Д. Чижевського, який цілком заперечував психологічний аспект. Перегородом симпатії Шевельова до Якобсонових теорій згаснуть, натомість чимало практичних і методологічних знахідок він почерпне зі спадщини вітчизняних діалектологів, К. Михальчука, В. Ганцова й О. Курило. Спираючись на їхній досвід і синтезуючи його з власним баченням, Шевельов прийшов до свідомого синтезування синхронії з діахронією. Таке поєднання він помітив у Михальчукових розвідках. Імпонувало славістові й Михальчукове трактування фонем як суми всіх варіантів певного звукового типу, виявлених на різних етапах функціонування мовної системи.

У своїх студіях з історичної фонології Шевельов прагнув досягти компромісу між історичним підходом, практикованим свого часу молодограматиками, та структурним, що в ньому волів синтезувати синхронію з діахронією, сполучаючи підходи своїх попередників і сучасників. В «Історичній фонології української мови» дослідник цілеспрямовано намагався обминути психологічний аспект у трактуванні фонем, однак робота з писемними пам'ятками спонукала автора до мимовільних психологічних окреслень аналізованих звукозмін. Як наслідок, науковець подеколи вдається до висновків чи пояснень психологічного кшталту, оперуючи такими окресленнями, як 'асоціації', 'ставлення', 'сприйняття', 'звичка', 'прагнення', 'відчуття', а також характеристиками, на взір, 'свідоме', 'умисне', 'звичне'. Аналогічно Шевельов приходить і до розуміння національної мови як цілості.

На підставі його студій у ділянці історичної фонології можна дещо скоригувати шевельовське визначення *фонем*: це є звуковий тип, здатний розрізняти значення, водночас це – потенційно мінливий елемент мовної (діалектної) динамічної системи. У його осмисленні, подібному до Михальчукового, *фонема* охоплює два плани – структурний та історичний. Психологічний аспект, як виявилось, також має місце у практичному застосуванні, тому й Сімовичеве тлумачення фонем Шевельову близьке. Власним досвідом і прикладом мовознавець довів хибність своєї антипсихологічної теоретичної позиції. Багато в чому він наподібнює К. Михальчука, чию синтетичну методологію, чие трактування фонем, чие розуміння мови як національної цілості Шевельов оцінював дуже високо й, уважаючи ці моменти зразковими, свідомо чи підсвідомо засвоїв їх і втілював у своїх фонологічних студіях.

Шевельов зумів дати багато нових розв'язань у студіях з історичної фонології завдяки стрункій і вдало синтезованій методології. Мовознавець тримався засад історичної діалектології, тобто розглядав мову як систему діалектів у їх тяглоті, а зміни у фонологічній системі – як зумовлені тенденцією балансування; вдало поєднав структурний і психологічний підходи й у тлумаченні фонем, й у численних поясненнях звукових змін, синтезуючи досвід попередніх і сучасних йому лінгвістів.

РОЗДІЛ 4.
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ПРАЦЯХ
Ю. ШЕВЕЛЬОВА

4.1. Методологічні засновки Ю. Шевельова до студій з історії літературної мови

Від початку 1950-х рр. Шевельов тримався принципового поділу історії мови на дві осібні дисципліни: історичну діалектологію та історію літературної мови. У теоретичній розвідці «До історичної діалектології: її відокремлення від історії літературної мови» (1954) автор найдетальніше розглянув методологічні засади саме історії літературної мови. Передусім науковець поставив питання про потребу виявити природу й закономірності розвитку досліджуваної мови, оскільки «у будь-якій галузі людської діяльності про історію можна говорити лише тоді, коли ця діяльність розвивається з себе самої, а мета відповідної науки – пізнати закономірності цього внутрішнього розвитку. Зовнішні чинники можуть пришвидшувати чи вповільнювати перебіг цього розвитку, модифікувати його напрямок, але й тут остаточний вислід впливає з узаємодії двох сил: інерції попереднього внутрішнього розвитку та впливу зовнішніх чинників» [424: 45; 252: 148]. Розвиток літературної мови слід відстежувати через функціонування її елементів у певних пластах (*strata*), що їх Шевельов називав *жанрами* [424: 48]. Він править не про літературні ознаки, а радше про мовні різновиди; замість багатозначного окреслення *стиль* мовознавець віддав перевагу термінові *жанр* із декількох причин: «по-перше, термін *стиль* натикається на значення того самого слова в галузях літератури та мистецтва, де вирази *класичний*, *романтичний* чи *бароковий стиль* дають зрозуміти, що йдеться – в поезії, прозі, усному мовленні, красних мистецтвах та ін. – про сукупність ознак, властивих певному світоглядові та зумовлених певною епохою. [...] Друга, і значно важливіша причина: поняття стилю вже існує в історії літературних мов, хоча розуміють його як історично мінливу систему жанрів та впорядкування в них мовного матеріалу» [252: 150–151; пор. 424: 48]. Слід також зважати й на взаємодію мовних жанрів та панівних стилів доби,

що накидали жанрову ієрархію й тим регламентували розподіл і функціонування мовних елементів, не порушуючи притому закономірностей жанру чи традицій самої мови. Почерговість стилів, що кожен із них запроваджував свою систему жанрів і відповідну мовну організацію, Шевельов пропонував покласти в основу періодизацію історії літературної мови: «підставою періодизації слугує поняття стилю» [252: 153; 424: 51].

За цією концепцією історик літературної мови має на меті з'ясувати принципи організації мовної системи (на кожному етапі свого розвитку, себто в межах кожного стилю) та виявити ті чинники, що «порушують рівновагу системи і тим самим торують шлях до змін у ній» [252: 154; 424: 52]. У ході розвитку літературної мови далеко більше впливів і змін має місце на лексичному, семантичному та синтаксичному рівнях, аніж на фонетичному чи морфологічному, тому в питанні щодо меж самої дисципліни визначальним є вивчення лексики, семантики та синтаксису. Історія літературної мови має також заходжуватися «коло всіх звукових і морфологічних змін, котрі створюють у літературній мові варіантність; вона має з'ясовувати, звідки й чому вони в неї проникли, як змінюється їх ужиток, коли й чому один із варіантів перемагає» [252: 155; 424: 55]. У такий спосіб мовознавець дійшов висновку: «[...] історія мови складається з історичної діалектології та історії літературної мови. Ця остання досліджує побудову, ієрархію та внутрішню організацію всіх мовних жанрів, які тільки існували в рамцях історично мінливих стилів, і має виявляти динаміку переходу одного стилю в інший. Вплив зовнішніх, позамовних, чинників має бути показаний через їх заломлення в системі літературної мови. Отже, історія літературної мови має свій предмет із притаманними йому власними закономірностями розвитку, має вона й власний діапазон джерел та специфічні методи їх дослідження» [252: 157; 424: 56].

Українська лінгвістика вже має започатковану Шевельовим і почасти зреалізовану в його численних працях історію мови, що розгалужується на студії з історичної діалектології та історію літературної мови.

4.2. Історія української літературної мови в концепції Ю. Шевельова про стилі й жанри

У середині 1950-х рр. у статті «L'ukrainien littéraire» науковець накреслив концепцію історії української літературної мови саме на цих засадах, але радше пунктирно, не заглиблюючись особливо в деталі. На кожному історичному етапі він звертав увагу як на співіснування мовних варіантів, так і на їхню тематичну й жанрову стратифікацію.

Подолавши молодече й безкритичне наслідування шахматовської теорії та відкинувши на етапі самовдосконалення як бездоказові припущення про існування під ту пору в Києві міського міжговіркового чи народнорозмовного утворення, типу «койне» [пор. 227: 80], Шевельов тримався версії про панівну церковнослов'янську мову, до якої дещо пізніше почали домішуватися спорадичні говіркові риси. А вже сама «поява в літературній мові живомовних із походження слів і конструкцій, що були рівнозначні первісним старослов'янським виразам, призвела зрештою до нового перерозподілу всіх цих одиниць за темами та стилістичними рівнями». Тим-то для історії літературної мови «корисніше було б розглянути цю еволюцію специфічних складників різних мовних жанрів» [433: 70; 281: 85].

Для наступних періодів Шевельов також намагався відстежити розподіл та ієрархію мов у суспільстві й у літературі. Скажімо, у пам'ятках другої половини XVI ст., зокрема в Пересопницькій Євангелії та в Крехівському Апостолі, мовознавець добачив «пік зближення між мовою релігійного письменства та говірною мовою. Але дальшої еволюції в цьому напрямі не сталося. [...] Призначенням [...] переробленої старослов'янської мови було витіснення народної мови з літератури, а не мирне співіснування з нею в межах різних літературних жанрів» [433: 74; 281: 88]. Наступний етап в історії української писемної традиції мовознавець пов'язував із ширенням барокової ідеології: «геть безладний ужиток церковнослов'янської мови [...] та ще однієї писемної мови, наближеної до говірної й насиченої полонізмами» був характерним явищем на українських теренах у XVII ст. і «якнайдоладніше пасував до модного під ту добу барокового стилю» [433: 75; 281: 89–90]. Натомість період класицизму вирізнявся прозорою мовно-

жанровою ієрархією: «Основою "високого" стилю стала російська мова зі значною домішкою церковнослов'янських елементів, тоді як чиста російська мова зробилася "середнім стилем", а розмовній українській відведено роль стилю "низького"» [433: 75–76; 281: 90]. У низькому стилі відбулося природне міждіалектне синтезування, що сприяло, по-перше, розвитку нових літературних жанрів на цій мовній основі, і, по-друге, вдосконаленню й піднесенню самої мови до рівня літературної. Ключовими фігурами на цьому шляху Шевельов визначив романтиків Т. Шевченка та П. Куліша: «романтизм, навпаки, наполягає на тезі, що її можна окреслити як символічне застосування мови – коли та перетворюється на знамено, програму, гасло, мірило всього. У кінцевому підсумку мова розглядається як вияв національної душі та скарбниця національного історичного досвіду, нагромадженого впродовж століть. Звідси бере початок ідея синтезу національних стилів на ґрунті живої народної мови та мови фольклору – й саме такий синтез спостерігається в творчості Шевченка та Куліша» [433: 76–77; 281: 91–92]. Обом письменникам за джерело цього «історичного досвіду» правила церковнослов'янська традиція, котра виразно позначилася на мові їхніх творів.

Подальше практичне застосування теорії про жанровий розподіл мовних засобів Шевельов здійснить пізніше в «Історичній фонології української мови». Зокрема в розділах 14, 29, 43, 57, змалювавши історичне тло й основні фонетичні зміни для кожного періоду, автор розглядає докладно функціонування писемної мови (чи радше писемних мов) на українських землях, що в різний час належали були до різних державних утворень. На кожному історичному відтинку дослідник розгортає й особливості розвитку мовних жанрів.

4.2.1. Жанровий розподіл літературних мов за «Історичною фонологією української мови» Ю. Шевельова

Давньоукраїнська доба (988–1387 рр.) представлена пам'ятками переважно церковного й богословського спрямування (Євангелії, життя святих, казання та повчання), діловодства (грамоти, статuti) та літописами [пор. 249: 285–288]. Із мовного погляду тогочасні документи складено, як правило, церковнослов'янською

мовою болгарської редакції з мінімальними вкрапленнями місцевої говірки [249: 285, 289]. Більшим ухилом у бік говірної мови відзначається хіба Іпатський Літопис, який своєю мовою «хитається між місцевою редакцією церковнослов'янської мови та говірною давньоукраїнською мовою, причому вибір мовних засобів обумовлюється стилістичними чинниками» [249: 287].

На етапі ранньосередньоукраїнському (1387–1569 рр.) ці жанри мовно видозмінювалися. Богословські жанри, в основі своїй церковнослов'янські, майже до кінця XIV ст. зазнавали відчутних впливів із боку говірної мови [249: 498; 425: 146; 402: 218], втім із запровадженням в останні роки XIV ст. Євтимієвої редакції церковнослов'янщини таку відкритість до місцевих рис зведено практично нанівець [пор.: 249: 498–499; 425: 146; 402: 218]. Ця мода на рафіновану та зманірену мову тривала принаймні до середини XVI ст. Увібравши децицію живомовних елементів, від неї відбігає хіба лише Пересопницька Євангелія [425: 147; 402: 220; 249: 507].

Тривало й складання літописів, що їхня мова була церковнослов'янсько-білоруською мішанкою [249: 510]. До цих пам'яток додалися ще світські документи (грамоти та люстрації), становлячи пласт канцелярського жанру, котрий тяжів уже до *руської мови* [пор.: 249: 500, 511; 425: 146–147; 402: 219–220] – панівної світської мови Великого князівства Литовського. «Канцелярська мова, називана тоді руською, явно відрізнялася від церковнослов'янської у своїй основі [...]. Руська мова, як і всяка канцелярська мова, була насичена готовими формулами у фразеології, словництві та навіть деяких варіантах написання [...]. Ця мова була водночас і застиглою в одних відношеннях, і відкритою для варіювання в інших. Зокрема, вона хиталася між українськими та білоруськими рисами» [249: 501–502]. І. Огієнко сміливо твердив, що актові книги відбивали тодішню живу народну мову з різних сфер, часто фіксуючи місцеві діалектні риси: «[...] нема такої галузі життя, щоби ми не знайшли її в актових книгах разом з її термінологією. В цім і полягає величезне значення актових книг, яко найціннішого джерела для вивчення історії української мови й української історичної діалектології» [150: 125–126]. Шевельов, простудіювавши ці пам'ятки, з'ясує, що найбільше місцевих говірних рис на тлі канцелярської мови допускалося в замкових люстраціях [249: 511]. Разом із тим,

канцелярська мова XVI ст. спричинилася до великого числа польських і чеських запозик [150: 126–127].

Отож у цей період у писаних пам'ятках використовувано дві літературні мови (церковнослов'янську та руську), що виконували жанрово розрізнені функції.

За доби середньоукраїнської (1569–1709 рр.) адміністративно-ділова документація по Люблинській унії велася переважно польською мовою та латиною [249: 718–719; пор. 425: 148; 402: 220; 454: 6]. Боронячи православну традицію від наступу й ширення католицизму, церковнослов'янську обрано на протипагу польській і латинській як єдину мову православної церкви, сперту «на поважну традицію» та придатну «для наукового та богословського вжитку» [249: 720; пор. 433: 74; 281: 89; 150: 81; 58: 80–81]. Острозьке видання повного тексту Біблії церковнослов'янською мовою в 1581 р. спонукало до розроблення на її основі граматик (Лаврентія Зизанія 1596 р., Мелетія Смотрицького 1619 р.) і словників (Зизаніїв «Лексис» 1596 р., Бериндин «Лексикон славенороскій» 1627 р., «Лексикон» Славинецького 1642 р.) [249: 720; 425: 149; 402: 221]. Церковнослов'янською (Мелетієвої редакції) писано й полемічні трактати, що часом, за спостереженням Шевельова, «наближаються до публіцистичного жанру» [249: 728]. А між тим Галина Наєнко залічує трактати XVI–XVIII століть до наукового стилю, поділяючи їх на два типи: теологічні, філософські та граматичні тексти належать у її класифікації до теоретико-наукових творів; полемічний трактат, а разом із ним і літопис, і проповідь, і навіть передмову й післямову визначено як такі документи тієї доби, що «поєднують ознаки кількох стилів» (наукового, ораторського, художнього) [147: 59].

Поетичні й драматичні твори компоновано церковнослов'янщиною Мелетієвого зразка, притому вірші на воєнні й політичні сюжети «подекуди наближалися до народних пісень, а їхня мова могла мати варіації в діапазоні від церковнослов'янської до говірної» [249: 730]. Тим часом «руська мова, вживана на Україні, поступово незалежнися від білоруської, вбираючи дедалі більше суто українських рис. З того її різновиду, що використовувався в т. зв. "учительних" Євангеліях та Апостолах [...], у казаннях, листах, документах [...] витворилася така

собі *простая мова* (як її називали сучасники), тобто мова протонародна, з церковнослов'янською та польською домішкою, але майже без білоруських елементів» [249: 719]. Уже від початку XVII ст. *простою мовою* писано літописи, а від середини століття вона стала мовою діловодства Гетьманщини та всього Лівобережжя [249: 722–723, 735; 425: 150; 402: 222].

Таким чином усталилася нова диглосія у використанні літературних мов: Мелетієва церковнослов'янська (чи то пак *язик славеноросскій*) та *простая мова*, що нарізно обслуговували вже усталені функціональні стилі; утім, часто вони зближувалися й химерно поєднувалися в окремих жанрах [пор.: 249: 726; 425: 150; 402: 222] відповідно до вимог панівного під ту пору барокового стилю «в одному з провідних його проявів – сміливість, зухвалість у змішуванні мовних складників» [459: 5]. Гнучкість і відкритість до живомовних елементів церковнослов'янської в Мелетієвій редакції зробили цю мову придатною до використання в нових літературних жанрах, як-от поезія і драма. Тим часом *простая мова*, зі своїм новітнім південно-східним говірковим підложжям, заклала основу епістолярного (приватне листування, щоденники) і фольклорного (думи, пісні, оповідки) жанрів.

За пізньосередньоукраїнської доби (1709–1818) свої впливові позиції поступово втрачала церковнослов'янська мова – разом із провідними для неї жанрами. На підпольських, а від 1772 р. австро-угорських українських теренах Мелетієва редакція церковнослов'янської звелася на мішанку або з *простою мовою*, сповненою численних полонізмів, або з локальними говірковими рисами. До середини XVIII ст. сконтамінований *язик славеноросскій* уживався ще в Євангеліях, святому письмі, казаннях і літописах. Тим часом на підросійських землях він поступово сходить на російську редакцію церковнослов'янську мови. Ця тенденція поширилася ще й на шкільну драму, мода на котру теж поволі вигасала разом із занепадом традиційної барокової поезії [249: 895].

До середини XVIII ст. документи офіційно-ділової та епістолярної сфер продовжували вживати *просту мову* (в діловодстві, зокрема, традиційну канцелярську мову Гетьманщини), але вже ближче до кінця століття російська мова дедалі більше підпорядковувала собі ці жанри [249: 904–905; 159: 11]. Шевельов

пояснював ці процеси тим, що «висока мова, церковнослов'янська, понаднаціональна за своїм характером і настановою, поступилася російській мові – завдяки вагомій ролі церковнослов'янщини у структурі російської літературної мови й відбувся такий простий перехід» [425: 151; 402: 223]. Суголосну думку висловив Віталій Передрієнко: «[...] більшість церковнослов'янізмів зафіксовано протягом усього XVIII ст.; можна припустити, що в другій половині й особливо в останній третині XVIII ст. їх функціонування було активно підтримане впливом тогочасної російської літературної мови [...]» [58: 106].

Наукові тексти XVIII ст. (напр. теологічно-філософські твори Г. Сковороди) ще зберігають бароковий дух і характеристичну мовну мішанину з церковнослов'янської, російської, численних українізмів, та ще латинських і грецьких елементів [249: 895; пор. 454: 8; 285 (14): 2; 459: 2]. Пам'ятки наукового жанру писалися або латинською мовою, або польською (у Західній Україні), або мішанкою з церковнослов'янської, російської й української (на підросійських теренах) [147: 82]. Із плином часу на Лівобережжі домінантною стає російська стихія [147: 80–81]; Приміром, анонімна «Історія Русів» написана «російською мовою з домішкою українізмів» [245: 467; пор. 430: 6], що їх Шевельов уважав за «нормальний складник мови цього твору» [245: 467]. Попри поширену класицистичну ієрархію літературних мов і жанрів за трьома «штилями» [433: 75–76; 425: 152; 402: 223–224; пор. 62: 4], просочування *простомовних* і говіркових елементів до текстів середнього й високого стилів засвідчено в численних пам'ятках тієї доби [пор. 58: 94]. У цей період остаточно занепадають такі жанри, як літописи, богословське письменство (житія, казання й повчання), шкільна драма.

4.2.2. Мова Григорія Сковороди в оцінці Ю. Шевельова

Метою Шевельова було виявлення тієї функції, яку виконували церковнослов'янізми в мові Г. Сковороди та його попередників; й це врешті-решт привело дослідника до висновку про бароковий стиль писань чільного українського філософа. Натомість переважна більшість лінгвістів аналізували його мову, як правило, ізольовано, не надаючи особливої ваги контекстові епохи. Це

проглядається в статтях Петра Бузука й Олекси Синявського, які намагалися віднайти в мові Сковороди українські риси та явища на різних рівнях [12: 65–82; 183: 250–255]. П. Бузук зупинився на тому, що головною основою творів мислителя була російська писемна мова XVIII ст. [12: 62, 80], О. Синявський визначив її як доволі типову книжну українську мову [183: 255]. Схожим шляхом пішли й інші науковці, що писали про мову Г. Сковороди в 1960-х рр., як-от: Пантелеймон Моргун, Ірина Ощипко чи Павло Попов. Ширивши народницьке змалювання постаті філософа, вони прагнули підперти цю тезу наявністю українізмів у творах Г. Сковороди [141: 98–100; 163: 66–67], інколи навіть із наголошенням, що мова його «в багатьох випадках наближається до тогочасної української народної мови» [156: 56]. Шевельов, спростовуючи уявлення про «народного філософа» Г. Сковороду [412: 121–126], використав одну тільки працю П. Попова, та й то задля ілюстрації популярних під ту пору намагань виправдати мовну мішанку Г. Сковороди – на кшталт тези про те, що тодішня українська (народна) мова геть не мала розвинутого шару лексики «для висловлення складних філософських думок і поетичних почуттів» [163: 67]. Вельми сміливого висновку дійшов П. Моргун, стверджуючи, що Г. Сковорода «підготував надійний ґрунт для дальшого розвитку української літературної мови на справді народній основі» [141: 116]. Натомість Броніслав Кобилянський іронічно назвав такий висновок «святково-ювілейним» [107: 50], маючи на увазі, вочевидь, ту ж проблему, що на неї вказував і Шевельов: дискусії про мову Г. Сковороди, як правило, назрівають до його роковин і не впливають із доглибного занурення в тему [285 (14): 2]. Проте й Б. Кобилянський до певної міри піддався настанові визначити внесок Сковороди в розвиток української мови, хоч і без народницького забарвлення. Він пробував довести, що «використання термінологічної лексики у творах Г. С. Сковороди мало послужити основою для пізнішої розробки української термінології», зокрема філософської, мовознавчої, літературознавчої, природознавчої, мистецтвознавчої [107: 64].

Активне життя Г. Сковороди у трьох культурних мовах, грецькій, латинській та церковнослов'янській, органічне включення ним розмовної мови, усіх тодішніх суспільних шарів у свій мовний всесвіт утворило для того вже всю основу.

Шевельов також зважав на синтетичний характер поетової мови, яка водночас була й «найдалша від живої мови» [285 (14): 2]. Не дивно, що на початку 1920-х рр. П. Бузук і О. Синявський не могли визначитися, чи мова Г. Сковороди в основі своїй є російською, чи, врешті, українською [430: 7]. В «Історичній фонології української мови» Шевельов звертався до творів Г. Сковороди, подаючи з них приклади й ілюстрації [249: 460, 642, 832, 895, 903, 938]. Науковець, очевидно, розцінював їх як такі, що відбивають деякі процеси, притаманні українській мові Слобожанщини кінця XVIII ст. Але й відзначив її присутню неоднорідність: «в переходових світсько-релігійних жанрах уживалася мішанка церковнослов'янської та російської мов (останньої – з українізмами), характерна для цілого XVIII ст. (за приклад можуть правити теологічно забарвлені філософські твори Г. Сковороди, писані в 1758–1791 рр.)» [249: 895]. У підсумках до цієї праці Шевельов іще раз наголосив: «церковнослов'янську мову в її російській редакції, сповнену численних українізмів та деяких просторічних російських форм, уживав у своїх філософських творах (писаних у 1766–1791 рр.) Г. Сковорода» [249: 903]. Отже, мовознавець тримався думки, що мова філософа по суті була мішаною, а вже 1992 р. він назве її суржигом [285 (14): 2; 285 (15): 2].

Для того, щоб найточніше схарактеризувати мовну основу поетових писань, Шевельов запропонував вилучити й усунути з поля зору дослідника біблійні й філософські цитати й алюзії, що відволікають, на думку науковця, від дійсного об'єкта аналізу [412: 131]. На цій підставі він висунув свою «правдоподібну гіпотезу»: мова творів Г. Сковороди є зразком тієї мови (властиво перехідного її варіанту від живої народної до російської), якою користувалися слобожанські поміщики другої половини XVIII ст. [412: 129–130; 285 (14): 2]. Шевельов окреслив її формулою «слобожанський варіант російської літературної мови» [412: 131; 264: 210; 316: 412]. Сам мовознавець притому не певен, що цю думку йому вдалося довести [285 (14): 2]. У його оцінках дійсно простежується певна непослідовність. Висловивши припущення про слобожанський варіант російської мови, Шевельов ніби намагається знайти в мовній практиці Г. Сковороди віддзеркалення реального мововжитку XVIII ст. Та незабаром мовознавець обстоюватиме думку щодо

вивершеної відповідно до традицій бароко синтетичної мови в поетових текстах, яка була найдалшою від живої щоденної мови [285 (14): 2].

Ще в 1944 р. Шевельов підкреслив був виразний зв'язок творів філософа з українською бароковою поезією XVII–XVIII ст. [271: 8]. Та на початку 1950-х він цю думку змінив й у статті «L'ukrainien littéraire» зарахував писання Г. Сковороди до класицизму [433: 75–76; 281: 90; пор. 311: 368]. Насамкінець у «Пролегоменах до вивчення мови та стилю Г. Сковороди» Шевельов відносить філософа до традиції бароко [412: 101, 107, 129; 264: 184, 188, 209; 316: 374, 382, 410]. Досконало переплетені в мові Сковороди церковнослов'янізми (біблійні та російські) не виконували функції, покладеної на них у класицистичному високому стилі XVIII ст. [412: 111; 264: 193; 316: 387]. Таке мереживо з церковнослов'янізмів радше є, на думку Шевельова, вершиною українського бароко [412: 107; 264: 189; 316: 382].

Отож, наслідуючи бароко як стиль, мислитель дотримувався тенденцій свого часу: життя в складі Росії призводило до помітного впровадження елементів російської мови до писань українських книжників. Через те мова Сковороди статистично «обіймала більше елементів, спільних з російською мовою того часу [...], ніж з розмовною українською» [245: 467]. Оскільки тодішня російська літературна мова сама рясніла церковнослов'янізмами [402: 223; 425: 151; пор. 433: 81; 281: 95; 245: 467], то це, вочевидь, і спричинило співіснування в текстах Сковороди двох типів церковнослов'янізмів: з одного боку – біблійних, а з другого – тих, які засвоїла російська мова [412: 107–108; 264: 188–190; 316: 380–382]. Шевельов звернув увагу на різне співвідношення у його творах російської, української та церковнослов'янської лексики. Науковець також показав на прикладі діалогів Г. Сковороди, що навіть перевага того чи того мовного тла визначалася жанром самого діалогу: абстрактний діалог, приміром, переобтяжений церковнослов'янськими елементами [412: 118–119; 264: 199; 316: 396], у гумористичному діалозі відчутно зростає кількість українізмів [412: 119; 264: 200; 316: 396]. Саме цією жанровою багатоманітністю Г. Сковорода почасти був і виразником тенденцій XVIII ст.

4.2.3. Передумови для вироблення української літературної мови на південно-східній діалектній основі

Із занепадом *простомовних* жанрів у другій половині XVIII ст. на низькому стилістичному шаблі увиразнюються два нових напрямки: гумористично-сатиричний і лірико-епічний [пор. 249: 898]. Перший обіймав драматичні, віршовані та навіть прозові тексти на говірковій основі з розсипом жаргонізмів і церковнослов'янізмів. Наприклад, від шкільної драми залишилася й набула популярності інтермедія та її пагони – комедія, пародія, травестія, зладжувані говірною українською мовою [433: 76; 281: 90; 62: 11], що тяжіла «до поєднання різних діалектів і жаргонів, часто з пересадками» [249: 903]. Карпатські українці замість інтермедій розвинули традицію повістярства, угрунтованого на *простій мові* зі своїм локальним діалектним забарвленням [249: 904]. Побутували ще гумористичні вірші, мовне тло яких зазвичай було церковнослов'янське, але добряче забарвлене говірковою стихією (найчастіше – південно-східне наріччя), завдяки чому мова високого стилю оберталася в підсумку на елемент пародії. У цьому Шевельов добачав «специфічне сполучення високої академічної традиції та сільського фольклору» [249: 903; пор. 62: 13–14, 16].

У рецензії на етимологічний словник Ярослава Рудницького (1968) Шевельов коротенько накреслив шлях, що й привів свого часу до такого химерного синтезу: «Упродовж XVI–XVIII століть українська мова зазнала потужного напливу нових слів, що було головною заслугою двох непересічних суспільних прошарків – козаків і спудеїв (бурсаків). Стоячи на чолі нації у боротьбі проти татар, турків, ляхів, а пізніше – москалів, козаки багато в чому наслідували турків і татар у мистецтві ведення війни та в організації суспільного ладу, звідси й лексичні запозичення. Притому мова козаків, як і заведено в війську, була своєрідним сленгом, але таким, що завдяки їхнім численним походам і звитягам, а також тій ролі, яку козацтво відіграло в суспільному житті нації, – набув певного престижу й привабливості, загалом для сленгу не властивих. Тим-то й спричинено розповсюдження багатьох елементів цього сленгу серед інших соціальних верств, зокрема серед бурсаків, тогочасних інтелектуалів. У XVIII ст., коли в жанрах високого стилю панувала

російська мова, україномовна література (плекана бурсаками) зводилася фактично до гумористичного й сатиричного жанрів, що в них широко використано та доповнено цей сленг» [415: 862–863]. Із цього випливає, що твори гумористичного спрямовання поєднали в собі два традиційні складники: з одного боку козацько-бурсацький сленг, а з другого – книжні елементи, засвоєні й рясно використовувані тими ж бурсаками, особливо в ролі мандрованих дяків [423: 691].

Водночас у XVIII ст. вибуяли як осібні жанри епічна лірика й народна пісня. Мова пісенного фольклору, на переконання Шевельова, була структурно найбільш однорідною і так само найбільш синтетичною. «Хоча пісні мали багато локальних говіркових рис, їх переважно фіксовано в мовному втіленні, що його можна окреслити як фольклорне койне, наближене до південно-східного наріччя [...], вони були спрямовані не на відтворення локальних рис, а на певну мовну універсальність» [249: 904]. Інакше кажучи, «в піснях народних уже є діалектна синтеза, і мову народних пісень можна назвати "фолкльорне койне", себто загальноживана народна мова» [289: 8].

Суголосну думку про наддіалектний характер фольклорної мови та про її жанровий потенціал перегадом висловить і Федот Жилко: «Літературні мови особливо відмінні від діалектів жанрово-стилістичними можливостями. Розвиток цих особливостей виразно відрізняє типологію літературних мов від типології діалектів. [...] Діалекти мають значно менш виявлені, то того ж і нерозвинені жанрово-стилістичні засоби. Більшого розвитку набувають жанрово-стилістичні особливості в діалектно-фольклорній мові, але фольклорні мовні засоби завжди переростають діалектний рівень, вони стають міждіалектними і позначаються на окремих жанрах літературної мови» [59: 37]. Саме тому поширення фольклорних жанрів у XVIII ст. слід розцінювати як вирішальний чинник у формуванні української літературної мови.

Шевельов іще замолоду наголошував на визначній ролі двох процесів: «які створюють засновки для витворення в XIX ст. нової української літературної мови на народній основі. Першим з цих процесів було схрещення народної мови з кращими елементами старокнижної мови. Носіями цього схрещення були

мандровані дяки, т. зв. дяки-пиворізи. Вихованці (а часто недовихованці) схоластично-церковної школи, вони більшу частину свого життя провадили серед народу. Кладучи в основу своєї літературної творчості народну мову, вони не зрікалися і шкільної премудрості, а, значить, і елементів старокнижної мови. В їх творчості вже намічалось поєднання цих двох мовних стихій» [454: 8]. Другим рівнобіжним процесом дослідник називав «викристалізування» південно-східних говірок [454: 8], які найкраще придалися для пісенного фольклору, виявивши в ньому свою синтетичну природу.¹²

Не дурно до епігонів цієї традиції Шевельов зараховував і І. Котляревського, чий твори вповні відбивають мовно-стилістичні особливості кінця XVIII ст. [249: 903–904]. Досить докладно науковець простежив це в одній із перших своїх розвідок «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського» (1940), зауважуючи в текстах письменника зв'язки з творчістю дяків-пиворізів, з інтермедіями, з поезією Некрашевича, з народною піснею, а також – незаперечний вплив російського класицизму [274: 131, 133, 136, 138, 153, 169]. Ба більше, Шевельов заперечував загальноприйнятую «народницьку концепцію» про роль І. Котляревського в формуванні сучасної української літературної мови, оскільки той анітрохи не дбав про чистоту й унормування своєї мови – він радше «ставив перед собою завдання відбити усну мову навколишньої людності в усій її (мови) різнокольоровості і багатобарвності, в усій її неусталеності і неврівноваженості, ніж збирався хоч якоюсь мірою нормалізувати цю мову і очистити її від усього неоформленого, нестрункого, хаотичного, випадючого з системи» [274: 152]. Степан Смаль-Стоцький, навпаки, добачав у всій цій барвистості й широчезному мовному багатстві вихід за межі місцевої полтавської говірки, себто – вже сформовану на той час мовну одиницю [пор. 188: 5–6]. Він оцінював мову І. Котляревського як таку, що «в цілості не була отже жадною новиною. Вона нав'язує до живої традиції української літературної мови часів попередніх» [188: 6]. За якийсь час і Шевельов категорично стверджуватиме: «Котляревський [...] був

¹² До такого ж висновку дійшов і Ф. Жилко: «Середньонаддніпрянські говори стають найвпливовішими в загальнонародній українській мові того часу. Це позначається зокрема на мові українського фольклору (на думах, піснях тощо)» [63: 46].

більше продовжувач попередньої традиції, ніж новатор, тим менше – революціонер» [287: 256]. Такої позиції він твердо триматиметься і в пізніших публікаціях [433: 76; 281: 90–91], відсунувши у своїй періодизації дату зародження української літературної мови на двадцять років пізніше [425: 154; 402: 226].

4.2.4. Шевельовська періодизація історії літературних мов в Україні

Свою періодизацію панування літературних мов на українських теренах дослідник уперше представив у розвідках «Ukrainian» (1980) та «Evolution of the Ukrainian Literary Language» (1981). Ця схема віддзеркалює концепцію Шевельова про відсутність тяглості в українській історії літературних мов: кожен новий етап – це новий перерозподіл писемних мов на рівні жанрів. Назви шаблів повторюють ті, що їх Шевельов запропонував для «Історичної фонології української мови», хоча часові рамці деяких періодів не збігаються. Отже, історію літературних мов Шевельов поділив на такі етапи:

староукраїнська доба (988–1387 рр.) – церковнослов'янська мова болгарської редакції, з елементами східно-слов'янськими, зокрема й українськими;

ранньосередньоукраїнська доба (1387–1569 рр.) – співіснування церковнослов'янської в Євтимієвій редакції та *славенороської* мови;

середньоукраїнська доба (1569–1709 рр.) – церковнослов'янська мова в Мелетієвій редакції, *проста мова* та польська;

пізньосередньоукраїнська доба (1709–1818 рр.) – російська мова та *проста мова*;

новоукраїнська доба (від 1818 р.) – сучасна українська літературна мова [425: 154; 402: 226].

Межі його періодів прив'язано, як уточнив Шевельов, до переламних історичних подій. Спеціальної розвідки, що роз'яснювала б покрайні дати цієї періодизації, мовознавець не дав, хіба ще 1963 р., полемізуючи з радянськими колегами, наполягав, що кінцевою датою *середньоукраїнської* доби слід вважати 1709 рік. [399: 239]. У періодизації для «Історичної фонології» *середньоукраїнська* доба завершується в перші роки XVIII ст., – тож роздільною рисою між періодами,

є саме Полтавська битва [249: 55]. Утім у дальшому тексті з'ясовується, що «початок пізньосередньоукраїнського періоду, наче символічно, був позначений указом Петра I (від 5 жовтня 1720 р.) щодо правлення мови церковних книг, друкованих на Україні» [249: 723]. Ця неоднозначність має таке пояснення: поразка під Полтавою і справді була поворотною історичною подією, але наслідки її почали даватися взнаки й впливати на розподіл літературних мов орієнтовно з 1720 р. [249: 713]. А вже 1996 р. Шевельов готуватиме виступ «До питання періодизації історії української мови», що має до діла лише з однією датою – 1709 роком. У машинописному тексті, який зберігається в архіві мовознавця, автор назвав цей епізод в історії України й української мови «полтавською катастрофою» через те, що «ця дата визначила існування двох діб, двох Україн, дополтавської й післяполтавської. Вони були докорінно відмінні» [453: 3]. Саме після 1709 р. змінюється й мовна ситуація в Україні – звідтоді запановує «сувора цензура змісту і мови друків» [...], закриття друкарень [...], заборона всякого друку, крім богослужбових книжок, які змістом і мовно мали тільки копіювати російські друки», відбувається «вигасання українського шкільного театру» [453: 2]. Слід гадати, що сукупно всі ці заходи насамкінець і спричинили занепад староукраїнської книжної традиції, але Шевельов добачав-таки генетичний зв'язок між *простою мовою* XVII ст. і новою українською літературною мовою [425: 153; 402: 224].

Одним із ключових питань для Шевельова була дата чи подія, від якої можна виводити нову українську літературну мову. Назагал такою датою вважають рік 1798, а подією – вихід друком перших частин «Енеїди», переспіваної І. Котляревським по-малоросійськи. Відповідно, І. Котляревський постає новатором, який показав, що народна мова легко надається до творення художньої літератури. Пізніше, в XIX ст. письменники та науковці (переважно романтики) продовжили цю традицію, розширюючи сфери вживання писаної української мови.

Натомість Шевельов називав іншу дату початку літературної мови. У статті «Ukrainian» (1980) він запропонував свою періодизацію «головних етапів у розвитку літературних мов України», де останній період – сучасна літературна українська мова – розпочинається з 1818 р. [425: 154]. Попри брак авторських пояснень чи

коментарів із цього приводу, немає сумніву, що він мав на увазі появу друком «Граматики малоросійського наречія» Олексія Павловського. Відповідь на питання, чому саме О. Павловського, а не І. Котляревського Шевельов, на відміну від інших науковців, вважає зачинателем нової літературної мови, віднаходиться в кількох давніших його розвідках. Внесок І. Котляревського в розвиток української літературної мови та її норм, на його думку, не слід переоцінювати: письменник радше йшов за традицією російського класицизму [274: 160], в межах якого низький стиль передбачав мішанку церковнослов'янizmів і народної, пересипаної вульгаризмами, мови [237: 196; 274: 150, 152, 155–157]. Ба більше, Шевельов ставив під сумнів думку, що І. Котляревського, судячи з мови його творів, правомірно звеличувати як справжнього новатора [287: 256]. «Твори такого типу – висновує науковець – не підносилися до формування літературної мови, а фіксували різні говірки (півн[ічну] у Некрашевича, полтавську у Котляревського, харківську в Квітки-Основ'яненка тощо)» [251: 1362].

Тим часом О. Павловський був одним із перших, хто картав І. Котляревського за низький стиль і грубу мову [пор. 157: 111]. На відміну від Котляревського, який мав на меті радше літературний експеримент, аніж працю над мовою, він сформулював свідому програму [237: 193] розвитку письменства й української мови (малоросійського нареччя)¹³ шляхом очищення її від грубих елементів [157: 110]. Він сподівався запровадити цей оновлений тип української мови в інші літературні жанри [237: 193], крім сатиричного й бурлескного. Саме тому Шевельов переконаний, що граматика О. Павловського була «першим маніфестом українського раннього романтизму» [237: 196; пор. 249: 898], покликаним усунути типові для літератури XVIII ст. жанрові й стилістичні обмеження [237: 188]; це була ще й перша спроба описати українську мову й підкреслити її вартість як у минулому, так і на подальшу перспективу [237: 187].

Недарма початки доби романтизму Шевельов і в пізніших працях асоціюватиме з Павловським і його граматикою [282: 39; 249: 896, 898]. Щойно

¹³ Сам О. Павловський зазначав у «Граматиці», що малоросійське нареччя «являє собою майже справжню мову» [157: vi]; у відповіді на її рецензію від Миколи Цертелева він ужив і окреслення «малоросійська мова» [158: 34].

з 1820-х рр. дух романтизму, «накладаючи свої принципи на давні традиції й спричиняючи нове переосмислення поглядів на мову» [281: 91], помітно посилив ці тенденції, і «колишня літературна обробка діалектного мовлення, здійснювана з вельми обмеженою метою, піднеслася до статусу основи нової повномасштабної літературної мови, уgruntованої в діалектах» [249: 897].

Звісно, Шевельов не був першим і єдиним, хто підносив вагу романтичної ідеології для розвитку норм української мови. На цей чинник іще 1917 р. звертав увагу Олекса Синявський: «серйозне студювання мови наступило лише з часів початку нової літератури, з часів так званого романтизму, коли в освічених людей прокинулася цікавість до простого народу. Перша українська граматики вийшла 1818 року» [182: 5]. Олекса Горбач також висловлював думку, що до створення нової літературної мови спричинився саме романтизм – від 1805 р. (дата заснування університету в Харкові) [39: 10].

4.3. Діалектна основа української літературної мови в інтерпретації Ю. Шевельова

Як відомо, у ХХ ст., особливо в радянські часи, набула поширення формула про «народну основу» української літературної мови, яка виросла з т. зв. «полтавсько-київського діалекту». Натомість Шевельов критикував окреслення «народна основа» та «полтавсько-київський діалект», заявляючи, що «жодна літературна мова не буває народною» [287: 256]. Коріння цієї «фальшивої» і «народницької» теорії він убачав у наївному ототожненні мови з літературою, а літератури – з біографією письменників. Як наслідок, «полтавського походження Котляревського й київського походження Шевченка вистачило для тези про киево-полтавську основу літературної мови» [287: 256]. Щоправда, в ранніх своїх публікаціях («За українську літературну мову» 1943, «Одна чи дві літературні мови?» 1946, «Галичина в формуванні нової української літературної мови» 1949, «Нарис сучасної української літературної мови» 1951) науковець визнавав істотну роль говірок Полтавщини і Київщини у формуванні літературної мови [243 (148): 5; 297: 79–80; 300: 70; 310: 11], притому чітко усвідомлював, що «києво-полтавського

діалекту як єдності немає» [263: 313], адже цим географічним поняттям охоплено говірки двох різних діалектних груп – північної та південно-східної [287: 252, 256, 259]. «Твердження про киево-полтавську основу її (власне, південно-київську й південно-полтавську) і з цього погляду потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження» [287: 264]. У пізніших працях він уживатиме натомість ширшого окреслення «південно-східня основа» або ж «південно-східні говірки» [287: 255; 237: 181; 251: 1362; 282: 195].

Шевельов у цьому контексті перекидає місточок до О. Павловського, який у свою чергу розрізняв північні й південні малоросійські говірки [пор. 287: 254], називаючи їх «київським» і «полтавським» наріччями відповідно [158: 15–16]. Іще О. Павловський засвідчував певне зміщення, вже відчутне в його час, у бік полтавських, тобто південно-східних говірок. Шевельов пояснює таку переорієнтацію з північного наріччя на південно-східне піднесенням на початку ХІХ ст. Полтави й Харкова як культурних центрів [287: 254] й одночасним занепадом північної та західної частин України [433: 76; 281: 91; 425: 151; 402: 223]. За цих умов почало зростати і красне письменство, що на ньому найбільше позначилися саме південно-східні говірки [297: 79; 249: 896–897].

Шевельов підкреслював, що, будучи наймолодшими [431: 305; 397: 764], південно-східні говірки в сучасній українській мові «утворюють найбільше й найвпливовіше наріччя» [249: 975]. Майже всі давніші їх звукові риси «віднаходяться в південно-західному (особливо на Волині та Поділлі) чи в північному наріччі, або ж і там, і там, адже саме міграція людності з цих регіонів і призвела до постання південно-східних говірок» [249: 976; 431: 306]. Шевельов надавав значення цим міграційним процесам, бо «схрещення головних дотогочасних говірок» [310: 11] сприяло синтетичному характерові південно-східного наріччя [297: 80; 249: 896], яке притому позбулося цілої низки архаїзмів, що ускладнювали фонетичну й граматичну структуру мови [310: 11]. Отже, завдяки синтетичному характерові та значній однорідності південно-східні говірки ніби самі собою закладали підвалини літературної мови.

4.3.1. Вироблення української літературної мови в Галичині в ХІХ ст.

На західноукраїнських землях на початку ХІХ ст. умови для розвитку української (місцеві називали її руською) мови були сприятливішими, оскільки влада Австрії дозволяла і навіть заохочувала її використання в освіті, управі, судах, громадському житті й періодичній пресі [447: 298]. Основним її конкурентом була польська мова, віддавна заведена в громадському й культурному житті. За альтернативу польському культурному й мовному престижеві тут намагалися використати церковнослов'янську традицію. Поза церковним життям саме греко-католицькі священики бралися запроваджувати руську мову в інші функціональні сфери, зокрема у шкільництво та пресу [133: 35–36].

Знаковою постаттю серед таких інтелектуалів був церковний і освітній діяч Іван Могильницький. Він не лише першим обґрунтував «самостійний статус "руської" мови супроти церковнослов'янської, російської і польської», а й запровадив до свого букваря (2-ге вид., 1819) «писемну форму народноговірної мови» [138: 24]. Окрім «Букваря славеноруського язика» (вид. 1816, 1819, 1826, 1827) і «Катехізиса малого» (1817), І. Могильницький уклав також «Граматику язика славено-руського» (1823), передмова до якої – «Відомість о руськім язичі» (1829, 1837, 1848 виходила по-польськи, 1838, 1856 – в російському перекладі та 1836 – у німецькому) врешті стала найбільш званою його працею, будучи першим закликом від галичан до визнання повноправності української мови [445: 60]. Тим часом М. Мозер, підкреслюючи внесок І. Могильницького в розроблення й нормалізування бодай почасті української «народноговірної» мови «в її галицькому різновиді», також звертає увагу на ті труднощі, зокрема в словництві, що їх І. Могильницький не завжди успішно долав [138: 24–25]. Після І. Могильницького новий етап у праці над творенням термінології почався в Галичині з 1848–1849 рр., коли революція в Австрії стала потужним рушієм упровадження української мови в різні сфери діяльності – політику, освіту, культуру, пресу [138: 34–35]. Однак потреба розробити термінологічний апарат далеко не одразу потягла за собою орієнтацію на живомовну практику.

У південно-західній частині України зародження літературної мови традиційно датують 1837 р., коли вийшов літературний альманах «Русалка Дністровая» [39: 10–11] – тоді й «започатковується західноукраїнський варіант нової літературної мови» [133: 40]. До середини XIX ст. у Галичині спостерігалось відставання корпусного планування від статусного. Однією з причин цього був порівняно слабкий вплив романтичної ідеології. Як зауважив Шевельов, за вияв романтичного підходу до мови в Галичині можна вважати саму-одну «Русалку Дністровую» [300: 3]. Через це й не могли галичани, на відміну від східних українців, похвалитися значними здобутками красномовства [447: 298]; як наслідок, місцеві говіркові елементи входили до літературної мови обмежено й випадково.

Із часом на передній план вийшли говірки наддністрянські. Чи не першим, хто виокремив наддністрянський діалект як основу західноукраїнського різновиду літературної мови, був Ф. Жилко. Перше видання його «Нарисів з діалектології української мови» (1955) містить хіба тільки натяк (виходячи з тогочасних ідеологічних обмежень) на західноукраїнський варіант, але принаймні в мові «Русалки Дністрової» автор назвав провідними саме наддністрянські говірки [63: 51]. Але вже в тезовому викладі «Діалектні основи сучасної української літературної мови» (1958), у спеціальній розвідці «Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови» (1959), а згодом – і в другому виданні своїх «Нарисів...» (1966) діалектолог навпростець писатиме, що західноукраїнський або галицький варіант літературної мови постав переважно на основі наддністрянських говірок [60: 16; 61: 17; 64: 24].

Шевельову свого часу явно бракувало потрібних відомостей із діалектології, адже взявшись, приміром, 1943 р. за питання галицьких впливів на літературну мову, він іще вдовольнявся таким радше загальним окресленням, як «галицькі» говірки [297: 83; 300: 8, 12, 39], ба навіть «галицький діалект»¹⁴ [300: 72], на що

¹⁴ Між іншим, той таки Ф. Жилко – фаховий діалектолог – теж оперував цим терміном, правда, на позначення давнішого етапу наддністрянського діалекту: «Південно-західні діалекти найбільше виявляються в тодішніх писаних пам'ятках, починаючи з XIII ст. Загалом можна встановити три масиви тодішніх південно-західних діалектів: 1) галицький (наддністрянський), 2) буковинський, 3) карпатський» [66: 18].

отримав різке зауваження від Чапленка: «чи такий діялект є?» [212: 20]. У пізнішій своїй монографії про літературну мову в ХХ ст. Шевельов, змальовуючи мовну ситуацію вві Львові близько 1900 р., напише, що «у місті витворювалося галицьке чи галицько-буковинське койне, в основі якого лежав наддністрянський діялект» [282: 27]. Супроти відносно молодого і синтетичного південно-східного наріччя діялект наддністрянський, як характеризував його Шевельов, є серед українських одним із найдавніших: його існування простежується з кінця ХІІІ ст. [249: 970].

Отож, старожитній наддністрянський діялект ліг в основу західноукраїнського варіанта, а найпізніше утворене південно-східне наріччя започаткувало східноукраїнський різновид літературної мови. Ці два варіанти досить довго зберігали свою окремішність. У 1996 р. Шевельов наголошував, що «в обох відламах української мови плекано саме місцеву традицію і боронено її, часом пристрасно і запекло, і то протягом мало не сторіччя» [235: 7].

4.3.2. Міркування Ю. Шевельова про західноукраїнський мовний варіант і його полеміка з В. Чапленком

Науковець неодноразово мав нагоду особисто пересвідчитися в мовних розбіжностях по обидва боки Збруча [291: 298]. Приїхавши до Львова 1940 р., Шевельов, попри добру лінгвістичну школу, неабияк дивувався то наголосам польського, здавалося б, штибу, то незвичним для нього словам. «Місцеві українці використовували *тра́мвай*, входили на *перестанку* до *одинки*, *чвірки* або *сімки*, і так у всьому. Коли я сидів раз на лавці в садочку, по-тутешньому – *городчику*, зі мною заговорив хлопець, видно, побігало в якійсь крамниці, він говорив про свого *власителя*, – досі я тільки читав це слово в творах Франка [...]» [291: 262].

Проживши понад рік у Львові під час війни, Шевельов остаточно переконався в тому, що українська мова Західної України дуже відмінна від тієї, що її він знав [235: 7]. Притому відмінність варіантів полягала не в якихось місцевих діалектних рисах, це була «інакша традиція літературної мови, зокрема плеканої в пресі, літературі, школі, мові інтелігенції на щодень» [235: 7]. Шевельов швидко збагнув, що в цьому випадку тема для наукової роботи «буквально лежала на бруку вулиці,

і треба було за неї братися. Вона-бо мала перед тим і обіцяла мати далі вирішальний вплив на весь дальший розвиток української літературної мови. Тема чекала й чекала на дослідника» [235: 7]. І вже 3 березня 1943 р. він заходжується довкола питань відмінностей і взаємодії двох варіантів літературної мови [300: 72].

Щойно почавши роботу над своєю «Галичиною», Шевельов уміщує в газеті «Краківські Вісті» статтю «За українську літературну мову» [243]. Попри полемічно-публіцистичний характер цього тексту, в ньому наведено низку засадничих тез, що їх автор переоголом розвине і довершить. То була реакція на статтю Василя Чапленка «Під знаком української мови (вражіння й думки наддніпрянця про українську мову Львова)», що з'явилася була в цій газеті кількома номерами раніше [216]. До міркувань свого колеги-східняка про особливості «львівської» мови Шевельов поставився критично, назвавши його підхід «спрощено-"впливологічним"» [243 (148): 4], бо той на різних мовних рівнях (фонетичному, морфологічному, синтаксичному й лексичному) добачав лише згубний слід українсько-польської двомовності [216 (124): 4].

Принагідно харківський лінгвіст висловив сумнів щодо існування усталених остаточно норм літературної мови для всієї України, гадаючи, що українська мова різниться не лише на сході та на заході країни, неоднакова вона й по різних містах: «Покажіть мовознавцеві статті з якоїнебудь газети, і він з мови визначить вам, яка це газета: київська, львівська, харківська чи чернігівська» [243 (147): 3]. Шевельову не подобалося й те, що В. Чапленко зводив усі місцеві особливості до зовнішніх впливів: на заході з боку польської мови, на сході – з боку російської [243 (147): 4]. Здебільшого це відбилося хіба лише в лексиці, через відмінності в культурно-політичних умовах упродовж попередніх двох століть [243 (148): 5]; натомість для фонетики визначальними були чинники радше внутрішні, говіркові [243 (147): 5; 243 (148): 4]. Узагалі «в засуджуванні місцевих особливостей мови потрібна велика продуманість та обережність. Треба виходити з літературної мови як цілоти, що має свої внутрішні тенденції розвитку, і з характеристики місцевої говірки, теж як цілоти» [243 (147): 4; пор. 263: 314]. Застосовуючи такий системний підхід, мовознавець легко уникнув би легковажного й суб'єктивного розвішування

наличок, не накидав би «поправних» еквівалентів замість «непотрібних» запозичень. Коли В. Чапленко, приміром, відкинув галицьке дієслово *мельдуватися* («реєструватися»; пор. пол. *meldować się*, нім. *sich anmelden*), як «цілком непотрібний» етранжизм [216 (124): 3], на користь східноукраїнського *прописуватися*, в цьому можна було б додати пуристичну настанову, якби не походження другого слова з російського канцеляриту. Навпаки, супроти західноукраїнського слова *двірець* («залізнична станція»; пор. пол. *dworzec*) В. Чапленко обстоював літературність звичного для себе *вокзалу* (російського покруча з французької вимови англійської власної назви *Vauxhall*) [243 (147): 4]. Крім сили полонізмів він звернув увагу й на несподівані в мові львів'ян русизми, як от *приют, пестрий, визов, мужчина*.

А втім, попри свою упередженість до галицьких мовних звичаїв, опонент Шевельова згодився визнати, що, скажімо, серед галицьких новотворів «є і багато вдалих, таких, що їх повинна засвоїти всеукраїнська мова. Це переважно безнаросткові слова, як от: *дорука*, *запозика*¹⁵, *змаг*, *змагун*, можливо, *першун* тощо» [216 (124): 4]. Усі ці, корисні як на східного українця, неологізми зафіксовано в «Українсько-німецькому словнику» Зенона Кузелі та Ярослава Рудницького, виданого того ж таки 1943 р. Але В. Чапленко, судячи з його викладу, назбирав ці одиниці зі свого повсякденного львівського побуту та з місцевих газет [пор. 216 (124): 4]. І дійсно галицька періодика 1941–1943 рр. (газети «Краківські Вісті», «Львівські Вісті», журнал «Наші Дні») рясніла цими й іншими, засвідченими в словнику Кузелі–Рудницького, власнеукраїнськими лексемами, зокрема й безафіксними утворами [пор. 30: 142–146].

Рівночасно такі одиниці потрапляють на сторінки діаспорних газет, як-то берлінські «Голос» і «Український Вісник», редаговані галичанами. Як у галицьких, так і в берлінських тогочасних часописах подибуємо, наприклад, зворот з *доруки* (кого/чого) замість *за дорученням*; *першун* часто заступає *переможця* в галицькій пресі 1930–1940-х рр.; лексеми *змаг* (змагання, прагнення, боротьба) і *змагун*

¹⁵ Слово *запозика* вживав був ще Іван Франко [207: 147, 155, 166, 194], потім – і В. Сімович, і той-таки Я. Рудницький і В. Чапленко теж.

(учасник змагань) були звичними ще з 1920-х рр. у львівському «Ділі», а в період німецької окупації слово *змаг* хутко поширилося заходами преси аж до Харкова. У своїй студії про вплив Галичини на літературну мову Шевельов також спостеріг проникнення західноукраїнських новотворів і запозик у східному напрямку: «Тон задають такі газети, як київське "Українське Слово", харківська "Нова Україна". Вони, поперше, повертаються до норм літературної мови двадцятих років, подруге, з них читачі сприймають і деякі нові галицизми, яких досі не знали або знали хіба в поетичній мові. Маю на увазі такі слова, як *інвазія*, *змаг*, *чин*, *урухомити*, *зголоситися*, *вояк* та ін.» [300: 52; 235: 114; 401: 121–122].

Зі своїх тодішніх спостережень Шевельов наважився стверджувати, що під ту пору українська літературна мова мала «майже зовсім усталену морфологію, більш-менш усталену синтаксу, [...] основи виробленого словника і дещо з ортоєпії» [243 (147): 4]. Та процес усталення всеукраїнської літературної мови тоді, в 1943 р., на його думку, ще тривав, «а далше й остаточне виформування літературної мови відбувається у взаємовпливах усіх українських земель і всіх українських говірок» [243 (147): 4]. Ба більше, він не виключав можливості пересунення центру тяжіння української літературної мови ближче до заходу країни [243 (148): 5].

4.3.3. Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського мовних варіантів у студіях Ю. Шевельова

Побіжний огляд проблеми у полемічній статті «За українську літературну мову», хоч він і не вирізняється глибиною емпіричного аналізу, дозволив Шевельову наскізувати деякі причини різнобіжного розвитку мовних варіантів, що їх він докладніше розгляне в монографії «Галичина в формуванні української літературної мови». Завдяки роботі в книгозбірні Наукового Товариства імені Шевченка вві Львові харківський мовознавець доступився до автентичних галицьких джерел, більшість із яких годі було шукати інде, тим більше в часи війни [235: 9–10]. Однак він не мав на меті простудіювати всю історію літературної мови в Галичині. Йому більше залежало на виявленні й дослідженні взаємодії двох варіантів української мови. Саме через те Шевельов майже не зважив у цій праці на

давніші періоди – адже «до шістдесятих років [XIX ст.] не можна говорити про якісь помітні взаємовпливи Галичини і решти українських земель» [300: 4; 235: 19; 401: 31]. За висловом Івана Огієнка, до 1860-х рр. «поміж Україною і Галичиною цілими віками творився штучний неперехідний мур» [151: 207].

Ситуація в Галичині помітно змінилася, щойно туди потрапив Шевченків «Кобзар», хоча то було не перше його видання (1840), а пізніше, за редакцією Пантелеймона Куліша (1860). Поширення цієї книжки серед галичан не тільки дало поштовх рухові народовців, але й спонукало галичан «писати вже не по-галицькому, а так, як писав "Великий Кобзар"» [138: 82–83]. Шевченкова мова легко сприймалася галичанами, бо була від початку синтетичною: місцина, де народився і зростав поет, розташована на перетині трьох основних українських наріч (північного, південно-західного і південно-східного), тому він добирав до своєї мови «переважно те, що спільне всім цим діалектам»¹⁶, додаючи до цього «певні елементи книжного походження» [297: 79; пор. 310: 11], але галицьких елементів у мові Шевченка було обмаль [300: 3; 235: 19; 401: 31]. Та все ж саме полідіалектність мови поета була, на думку Шевельова, визначальною для витворення мовного стандарту: «Шевченко перший піднісся до розуміння синтетичности й соборности л[ітературної] м[ови], як у розрізі іст[оричному] (використання архаїзмів, слов'янізмів тощо), так і в геогр[афічному] (використання приступних і відомих Шевченкові говірок)» [251: 1362]. Але це стосується до мови поетичної; для оповідної та історичної прози такий мовний взірць виробив був П. Куліш [433: 68; 281: 84], сполучаючи ті само елементи «у відмінних пропорціях» [251: 1362].

Тож у період 1860-х – 1880-х рр. Галичина, відходячи від свого язичія [297: 80; пор. 300: 6; 235: 25; 401: 38], поволі засвоювала вироблену романтиками в підросійській Україні літературну мову [433: 79; 281: 93–94; 425: 153; 402: 225; пор. 297: 80]. Цей процес мовного допасування мав із-поміж позитивних наслідків, зокрема, й той, що галичани невдовзі долучилися до творення спільного

¹⁶ Шевельов тут розвинув думку О. Синявського [180: 100] про місце народження Шевченка в самому осередді українських земель.

українського мовного стандарту. Як підсумував Шевельов, «Галичина змогла впливати на загально-українську літературну мову тільки тому, що перед тим наблизила свою літературну мову до великоукраїнської» [300: 5; 235: 23; 401: 36]. Додатковим поштовхом до співпраці українців з обох боків австрійсько-російського кордону були заходи Російської імперії, спрямовані на заборону друку й поширення видань українською мовою – Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. [282: 11–12]: утративши змогу видавати свої твори на підросійських теренах, письменники й науковці все частіше зверталися до видавців Галичини, яка швидко перетворилася на центр української культури [433: 79; 281: 94; 425: 153; 402: 225; пор. 218: 137]. А це в свою чергу призвело до фактичного зудару двох писемних традицій – галицькі редактори раз у раз правили мову й стиль того чи того східноукраїнського письменника згідно зі своїми місцевими мовними звичками, що часом обурювало самих авторів [218: 139]. «Звичайно, цих розбіжностей не треба перебільшувати, вони не перешкоджали загалом комунікативній функції мови, але до повної стандартизації всіх деталей було ще дуже далеко» [263: 313]. Тож ситуація конче потребувала компромісного розв'язання проблеми.

Державно-правовий та соціальний статус української мови, відмінний на підросійських та підавстрійських землях, призвів до того, що впродовж кількох десятиріч на сторінках галицьких періодичних видань відбулася низка дискусій із питань мовної нормалізації між провідними діячами з обох частин України [198: 78]. Шевельов у своїх працях розглянув три такі дискусії: першу – 1873 року [300: 5; 235: 21–22; 401: 34–36], другу 1891–1892 рр. [309; 300: 18–24; 235: 50–60; 401: 61–70; 282: 25–27] і третю 1907–1912 рр. [300: 31–35; 235: 74–83; 401: 84–92; 282: 73–78]. Найбільше уваги він приділив подіям 1891–1892 рр., присвятивши їм спочатку окрему статтю «Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка» (1946), а згодом виклав деталі та наслідки цієї дискусії й у трьох своїх монографіях (1949, 1966, 1987). Він хоч і визнавав вагу цієї полеміки між «галичанами» та «антигаличанами» для вироблення засад спільного мовного внормування, та насамкінець дійшов висновку, що «суті ж і напряду розвитку літературної мови дискусія не змінила, як не може його змінити жадна дискусія, коли бракує для цього

потрібних суспільно-політичних умов» [309: 79]. Яких саме умов потребує мова, щоб держатися одного стандарту, Шевельов пояснив у статті «Мова української еміграції в Німеччині (1945–1948)»: «Єдність і розмірна однаковість мови може існувати в тих суспільствах, де є безперервний зв'язок між усіма частинами і членами даного суспільства» [308: 38]. Із цього ж приводу І. Борщак у своїй рецензії на перше видання монографії про вплив Галичини зауважив: «Для історика ідей в Україні сторінки Шереха, що їх він присвятив так званій "мовній полеміці", вельми повчальні, й де в чому й сьогодні ще актуальні» [9: 303].

У ХХ ст. обидва варіанти літературної мови поволі зближувалися й узаємовпливи між ними міцнішали. Особливо помітним це стало після зняття заборони на українську мову в підросійській Україні 1905 р. Галицька лексика, а почасти й синтаксис, що ввійшли були в обіг за попередні тридцять років, масово зацепилися у новозаснованих на сході газетах [297: 81]. У період між світовими війнами Україну вчергове розкраяно кордонами кількох держав – Радянського Союзу, Польщі, Румунії та Чехословаччини, – й це гальмувало подальшу спільну працю над літературною мовою. За такої непевної ситуації годі було сподіватися на остаточне водностаєння мовних норм. Тож не дивно, що 1927 р. питання про дві мовні традиції знову набуває актуальності (у зв'язку з обговоренням соборного правопису), й Агатангел Кримський безапеляційно заявляє: «Як ми – на жаль – знаємо із щоденного досвіду, українських літературних мов все-ще є фактично дві: одна – наша, яку колись можна було назвати українсько-російська, а по теперішньому можна назвати мовою Великої України; друга літературна мова – то галицька, по давнішому українсько-австрійська» [114: 342].

Шевельов, розглядаючи цей період у першій версії монографії про роль Галичини, твердив, що такий стан тривав до 1939 р., а остаточно мур між Галичиною і рештою українських земель повалено аж із початком війни [300: 3]. Утім, його оцінка подій 1939 р. як поворотного пункту в мовній історії України ще зазнає корекції. Якщо в 1940-х рр. Шевельов говорив у цьому зв'язку про здобуту «можливість ширшого, ніж будь-коли досі, спілкування галичан з рештою українців» [300: 3], то по впливі двох десятиріч акценти в нього розставлено вже

зовсім інакше: «приєднання Галичини в 1939 і повторно в 1944 році поклали край тій ситуації, коли Галичина, територіяльно заледве одна восьма частина України, потужно просочувала духове та культурне життя всієї країни» [401: 162].

4.3.4. «Діалектна многоосновність» у концепції Ю. Шевельова про основу української літературної мови

Коли поставала його праця про роль Галичини впродовж 1943–1944 рр., ті події не були для Шевельова настільки віддаленими в часі, щоб можна було дати їм об'єктивну оцінку. Його думка, як свідка й учасника тих процесів, що проходили в 1940-х, іще не набула на ту пору цілковитої визначеності. У 1943 р. Шевельов писав, що літературна мова ще не завершила свого формування і потребує «синтези» та «свідомого, по змозі несуб'єктивного добору» [243 (148): 5]. Але за три роки його позиція обертається мало не навспак: автор доходить висновку, що вже є «одна-єдина українська літературна мова» [297: 85]. У висліді й постала та синтетична, «і не східньоукраїнська, і не західньоукраїнська» [297: 85], – або ж, за термінологією О. Синявського, – «єдина міжговіркова й надговіркова» [181: 100; пор. 282: 163] літературна мова, що її остаточне утвердження припадає аж на повоєнні часи. Щоб її схарактеризувати, Шевельов навіть «викував» спеціальний термін *діалектна многоосновність*, який посідає чільне місце в його теорії про діалектну основу української літературної мови [299: 31, 34, 37; 300: 18, 20, 23, 30, 32, 34–36, 46, 70; 235: 48, 53, 59, 72, 76, 83–84, 102, 146–147; 282: 79].

Затятий опонент Шевельова [95: 108–109] і палкий прибічник південно-східної діалектної основи, – В. Чапленко у двох далеко не однакових своїм змістом публікаціях під заголовком «Діалектна основа української літературної мови» (1950, 1951) знов узявся сперечатися й шевельовську «діалектну многоосновність» ущипливо назвав «теорією злиття говорів» [211: 237; 212: 19]. По-перше, він зауважив недоладність таких окреслень у монографії Шевельова, як «мішана» діалектна основа та «діалектна многоосновність», добачивши в них внутрішню суперечність: «"мішана основа" і "многоосновність" – не те саме (мішана – це була

б жаргонізована основа, а багатоосновність – наявність різного мовного матеріалу для різних жанрів, мовостилів)» [212: 20].

По-друге, В. Чапленко, провівши свій аналіз щодо питомої ваги фонетичних, граматичних і лексичних елементів кожного з українських наріч у складі літературного стандарту, дійшов, як не дивно, того ж висновку, що й Шевельов: українська літературна мова склалася з сукупності рис, спільних для всіх трьох діалектних груп [211: 239–240; 213: 23–24]. Звісно, за Чапленковими підрахунками південно-східне наріччя кількісно веде перед [211: 240–241; 213: 24], як територіально найширше, найодноманітніше та найменш «занечищене» [212: 21], проте дослідник не враховує при цьому синтетичного характеру цієї наймолодшої діалектної групи [пор. 249: 711, 975; 397: 764]. У плані лексики він визнав перевагу за південно-західними впливами кінця XIX ст.: «[...] це лексика переважно не діалектного походження. Це – або 1) новотвори, що виникли на "західньому" ґрунті (зміст, розвиток, напрямок, звіт, передплата тощо), або 2) запозики з інших мов передані через галицьку мову: а) з польської (вплив, виконання, рух, повітря, гасло, вибух, замах і ін.), б) з чеської (злочин, злочинець, часопис, читанка, влада [...]), в) з німецької (страйк, ґатунок, рахунок, – передані через польську). [...]. Це, як бачимо, лексика термінологічного й абстрактного характеру. Вона виникла чи засвоєна була в Галичині тоді, коли треба було творити шкільно-наукову мову і коли на Наддніпрянщині [...] ця ділянка мовотворення якраз була під заборонаю» [211: 241; 213: 25].

В. Чапленко вперто не приймав численних аргументів Шевельова і надалі наполягав на тому, що автор усе-таки не зміг довести тези про «діалектну багатоосновність» сучасної української літературної мови [214: 13]. Разом із тим, студію Шевельова про галицький чинник у літературній українській мові рецензент оцінив як «першу фахову спробу подати в систематичному викладі історію тих складників нашої літературної мови, що хоч у переважній кількості й були лише її частковим набутком, але якоюсь мірою ввійшли до неї назавжди» [214: 11].

У 1966 р. виходить друком монографічна студія Шевельова «Українська літературна мова 1798–1965. Її розвиток під впливом діалектів» (= «Die Ukrainische

Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte»), що на ділі є перекладом, правда, з деякими доповненнями, його праці про внесок Галичини у формування української літературної мови (розділи 3–7) [401: 25–161] та розвідки «Чернігівщина в формуванні української літературної мови» (розділ 2) [401: 10–24]. Появу цієї книги Шевельов прокоментував так: «Німецька книжка моя – в основі стара праця про вплив Галичини на літературну мову, але доповнена двома зовсім новими розділами і з певними відсвідженнями старих. Доведена теж до 1965 року» [118: 95]. Цими «зовсім новими» є розділ вступний [401: 1–9] та заключний – «Структурні й типологічні наслідки історичного розвитку» [401: 162–167].

Звівши під спільною обкладинкою дві свої праці про чернігівський і галицький чинники в становленні української літературної мови, Шевельов дав струнке розуміння про історію й розвиток української літературної мови, діалектно спертої на південно-східне наріччя з відчутною домішкою північного та південно-західного наріч. Ярослав Рудницький достойно оцінив книгу Шевельова, погоджуючись із її наскрізною лінією щодо полідіалектної структури української літературної мови. Не досить вичерпно, як на рецензента, висвітлено питання наголосу. Натомість новим словом у славистиці він називає останній розділ, що висвітлює «структурні й типологічні висновки щодо історичного (діахронічного) розвитку української та сербохорватської мов», а це підводить нас до розв'язання «історично важливих питань порівняльного мовознавства» [388: 102].

У цій заключній частині Шевельов довів свою працю до 1965 року та стисло схарактеризував радянську повоєнну мовну політику щодо української мови [401: 162–163, 165–66]. Заволодівши Галичиною в 1939 р., радянська влада тоді вже мала кількарічний досвід інтенсивної русифікаторської політики в Україні, до провідних рис якої належали «ворожнеча до всього галицького» [282: 195], «боротьба з "польонізмами" і відновлення єдності з російською мовою» [315 (47): 3]. На схожих засадах мовна політика будувалася і в другій половині ХХ ст., що призвело до «успішного мовного "перевиховання" Галичини, застосованого, починаючи від 1939–1945 рр.» [266: 6], інакше кажучи – до «розгаличанення» української літературної мови [235: 148; пор. 401: 162]. Така лінія в радянському корпусному

плануванні дійсно була однією з провідних щодо галицької лексики, яку часто то вилучали з текстів, то «замінювали на очевидні росіянізми, а в лексикографічних працях подавали з різними обмежувальними позначками» [161: 377]. Проте чимало західноукраїнських рис на рівні фонетико-граматичному, як показав Ф. Жилко, міцно вкоренилися свого часу в системі літературної мови і становили незаперечну норму [60: 19–22]. Я. Рудницький також зауважував, що в українській мові й надалі вживаються незаступні елементи, засвоєні з західноукраїнського варіанту [388: 102].

Упродовж тривалого часу галицький варіант був (і дотепер є) в ужитку української діаспори [378: 317], особливо в Північній і Південній Америці. З 1990-х рр. наукові праці та художні твори, створені на еміграції, зробилися приступними в Україні – в мовному оформленні, відмінному від чинних українотеренних норм. Їхня фактична присутність дала привід Людмилі Ткач виокремити поряд із варіантом «радянської української літературної мови» (зі східноукраїнського різновиду), ще й «літературну мову української діаспори» (на засадах західноукраїнського різновиду) [195: 43]. Зрештою, й сам Шевельов, будиши східняком, свідомо залучав до своєї мови чимало галицьких елементів, – і в такий спосіб узяв участь у збереженні та поширенні літературної мови діаспори.

У монографії «Галичина в формуванні нової української літературної мови» (та в пізніших працях) Шевельов узявся довести, що ця мова, крім очевидних і панівних полтавських і київських елементів, ввібрала в себе багато чого з інших українських говірок, як-от із північних, а ще більше – з південно-західних. Вагу свого дослідження для науки сам автор пізніше пов'язуватиме насамперед із позанауковими чинниками: «В умовах радянської України проблематика книжки взагалі була під суворим табу. Як правило, співжиття двох варіантів української літературної мови і змагання між ними замовчувалося або перекручувалося» [235: 10]. А той, хто це питання зачіпав, потрапляв до категорії «українських буржуазних націоналістів» [5: 66; пор. 198: 93]. Коли в 1990-х рр. заборони впали, праці Шевельова на цю тему швидко набули популярності й почали правити за найвищий науковий стандарт.

4.4. Українська літературна мова в типологічній теорії Ю. Шевельова

У 1966 році Юрій Шевельов виступив в Америці й Канаді з двома темами: 20 березня на конференції з нагоди 20-ліття Української Вільної Академії Наук він виголосив доповідь «Новітня українська літературна мова з типологічного погляду» [451: 281], а 29 березня в Альбертському університеті (Едмонтон) була його публічна лекція «Шевченкові традиції в українській мові» [257: 3; 172: 3; 289: 8]. Правлячи про шляхи формування української літературної мови, він зауважив, що упродовж XV–XVII ст. рівночасно з формуванням південно-східного наріччя творилася на його основі й українська народна творчість. Ця тенденція позначилася передусім на мові народних дум, «хоча, звичайно, на думах воно не обмежується, а охоплює і інші жанри фолкльору». Певну роль у цьому процесі відіграв і козацький рух XVI–XVII ст. зі своїм сленгом [пор. 415: 862–863; 210: 156]. Отож, Шевельов підводить до думки, що «до кінця XVIII сторіччя, південно-східні говірки українські відігравали в історії літературної мови дуже підрядну, підпорядковану ролью. Одначе в цей час уже готувалася їхня поява на кону історії, готувалася тим, що, мабуть, не без зв'язку з Запоріжжям і козацтвом, витворювалося те, що я назвав фолкльорним койне. Це фолкльорне койне напевно почало витворюватися в XVI–XVII ст.ст. і відбилося воно найвиразніше в народніх думах, хоча, звичайно, на думах воно не обмежується, а охоплює і інші жанри фолкльору» [257: 2].

У доповіді про Шевченкову мовну практику науковець укотре наголосив на значенні фольклорної традиції. Цим разом він зосередив увагу на народних піснях, котрі, на його переконання, були продуктом «діялектної синтези». Шевченкові ранні твори, що «були значною мірою наслідуванням української народної пісні», Шевельов уважав «першим кроком до мовної синтези» [289: 8]. Позаяк у мові народних пісень «уже є діялектна синтеза», то мову їхню «можна назвати "фолкльорне койне"» [289: 8], яке в свою чергу спонукало до розвитку української поезії на початку XIX ст. На підставі цих доповідей складається враження, ніби Шевельов, удавшись до вислову «те, що я назвав фолкльорним койне», самостійно викував цей термін.

4.4.1. Генеза поняття фольклорне койне в історії слов'янських літературних мов

Поняття *койне* походить від давньогрецької назви спільного аттичного діалекту (*κοινή διάλεκτος*), поширеного в Греції у IV ст. до н.е. Сьогодні вона позначає спільну мову взагалі чи загальноживану форму мови/діалекту й часто ототожнюється з т. зв. *lingua franca*. Застосування *койне* в різноманітних контекстах настільки розширилося, що й саме значення його почало розмиватися. Приміром, англійську мову, вживану на міжнародній арені, часом називають *a koine language*, себто «койнізована мова». У мовознавстві термін *койне* достосовують до будь-якого мовного варіанту, утвореного з діалектів однієї мови або, в поодиноких випадках, із генетично чи типологічно споріднених мов. У теорії літературних мов *койне* виступає однією з засадничих тьмок. Зокрема славісти, котрі працюють у цій галузі, вдаються до неї, правлячи про формування певної національної літературної мови.

У 1899 році російський філолог Александр Веселовський у розвідці «Три розділи з історичної поетики» запровадив термін «народно-поетичне койне» («народно-поэтическое κοινή») або ж «поетичне койне» («поэтическое κοινή»). Щоправда, обидва ці словосполучення він використовував двоїсто: у плані літературознавчому «народно-поетичне койне» позначало набір спільних фольклорних образів, символів, формул; а з погляду лінгвістичного цей різновид койне позначав певну діалектну одність, що може розвинутися в літературну мову [пор. 20: 358–361]. Хоча цю працю А. Веселовського й перевидано 1940 р., його увага до ролі фольклору в мовному поступі залишилася непоміченою.

По-справжньому вивчення історії слов'янських мов та теорії літературних мов розгорнулося наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. На IV Міжнародному з'їзді славістів (Москва 1958) розгорнулася дискусія щодо виокремлення переходової ланки на шляху від діалектної форми побутування мови до її літературної форми. Зосібна, російський славіст Самуїл Бернштейн, покликаючись на Александра Брюкнера, правив про міждіалектну «культурну мову» або вдавався до словосполучень, на кшталт, «розмовне койне» чи «міждіалектне койне»: «Не можна безпосередньо підводити літературну мову до діалектної основи. Брюкнер назвав

перехідну стадію "культурною" мовою. Я не говоритиму про те, наскільки вдалим є цей термін. Річ не в терміні. Але безперечно те, що в ході дуже тривалого формування писемності, причому часто чужомовної писемності, утворюється якесь розмовне койне, часто міждіалектне, котре в подальшому відіграє посутню роль у формуванні літературної мови» [222: 63]. Після виступу Станіслава Урбанчика про виникнення польської літературної мови чеський мовознавець Богуслав Гавранек висловився на підтримку деяких почутих тез: «Я поділяю його думку про культурні мови чи койне [...] Слід усвідомити, що до виникнення писемних літературних мов існувало койне, яке задовольняло культурні потреби тієї чи тієї доби» [222: 65]. У своїй доповіді Б. Гавранек оперував лише словосполученням «культурна мова» [222: 25]. Хорватський учасник Людевіт Йонке натомість уживав у цьому ж таки значенні окреслення «інтердіалект» – «[...] щодо словацької літературної мови можна говорити не про діалектну основу, а радше про наддіалектну основу – середньословацький інтердіалект» [222: 74].

Подальше й глибше теоретичне опрацювання цих проблем здійснено на черговому, п'ятому Міжнародному з'їзді славістів (Софія 1963 р.). Перед початком форуму Міжнародний комітет славістів уклав анкету наукових запитань для учасників усіх секцій. Секція слов'янських літературних мов отримала 10 запитань і термін до червня 1962 р. для подачі відповідей, що їх мали оприлюднити в конференційному збірнику матеріалів. Дев'яте питання з цього переліку сформульовано так: «Створення койне в слов'янських мовах і його вплив на літературні мови» [155: 148]. Його теоретичне обґрунтування дав російський дослідник Нікіта Толстой. Зокрема він запропонував терміни «міське койне», «поетичне койне» та «міждіалектне койне» [200: 45]. Останнє окреслення – це власне взагальнене поняття, що підкреслює міждіалектний характер вироблюваної спільної мови. Тоді як двійко попередніх позначають два різні шляхи в витворенні літературної мови: чи то на основі народної мови, поширеної в крупних культурно-економічних центрах, роль яких міцнішала «зі зростанням державності» – «міське койне»; чи то на основі міждіалектної форми, відбитої в усній народній творчості – «поетичне койне» [200: 45].

Двома роками пізніше хорватський мовознавець Далібор Брозовіч оприлюднить розвідку «Вук [Караджич] і новоштокавське фольклорне койне», в якій висунув свою типологічну класифікацію слов'янських літературних мов. Ця класифікація охоплює 8 критеріїв:

- 1) автономія мови;
- 2) перериваний чи безперервний розвиток мовної структури;
- 3) однорідна монодіалектна чи полідіалектна основа;
- 4) вплив інших мов;
- 5) запозичення з інших мов;
- 6) співіснування літературної мови та її варіанту(ів);
- 7) наявність зон із відмінними дублетними формами;
- 8) широка чи вузька сфера функціонування літ. мови [337: 4; 336: 89].

Третій критерій у класифікації Д. Брозовіча стосується до діалектної основи, що витворює проміжний, долітературний наддіалектний варіант. На цьому етапі дослідник виокремлює «фольклорний інтердіалект» (властивий південним і східним слов'янським мовам) та «культурний інтердіалект» (властивий деяким західнослов'янським мовам). До окреслення «фольклорний інтердіалект» Д. Брозовіч прийшов через визначення «новоштокавського фольклорного койне», з якого розвинулася була сербохорватська літературна мова. Також фольклорні інтердіалекти, на його думку, відіграли значну роль у витворенні македонської та української літературних мов [337: 8; 336: 95].

4.4.2. Типологічна класифікація літературних мов за Ю. Шевельовим

У книзі «Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965» Шевельов, розгортаючи типологічний огляд слов'янських літературних мов, подає, між іншим, і посилання на цю статтю Д. Брозовіча [401: 6]. Правда, ця класифікація помітно відрізняється від Брозовічевої типології літературних мов. Український мовознавець запропонував лише чотири критерії для визначення типу літературної мови у межах слов'янської групи:

I. Закрита (монолінгвальна) чи відкрита (ділінгвальна) структура. Мови із закритою структурою витворюються на власній діалектній основі – з одного або з декількох своїх діалектів. У розвитку такої структури Шевельов підкреслив зокрема роль розмовної та фольклорної мови. До цього типу належить, скажімо, сербохорватська літературна мова. Ділінгвальний тип охоплює літературні мови, що постали внаслідок схрещення двох мов (напр., російська, яка є сильно перемішана з церковнослов'янською).

II. Безперервна чи переривана традиція у розвитку мовної структури.

III. Постійний чи зміщений центр. Наявність постійного місця функціонування койне пришвидшує формування літературної мови та її послідовний розвиток (приміром, чеська мова). Пересування культурного центру або призводить до ускладнення мовної системи, або гальмує розвиток мови взагалі. Польська та болгарська – мови з кількома зміщуваними центрами.

IV. Уплив літературної-філософської течії на витворення національної мови. Приміром, польська мова розвинулася за доби Відродження, російська – була продуктом класицизму, словацька літературна мова постала під впливом романтизму [401: 5; 257: 4; 289: 8–9].

Перші два критерії з класифікації Шевельова перегукуються із другим і третім пунктами у типологічній класифікації Д. Брозовіча, але решта критеріїв у них різна. Своєю типологією літературних мов Шевельов скористався лише в книзі «Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965», не повторюючи її у пізніших україномовних передруках своєї «Галичини» (1975, 1996). В інакшій послідовності, але ці ж самі критерії своєї типологічної схеми Шевельов виклав у доповіді «Новітня українська літературна мова, з типологічного погляду». У першій із них читаємо: «Характер літературної мови, її тип, її структуру можна розглядати в залежності від таких факторів. Поперше, чи вона виросла – ця літературна мова – на основі безперервної чи перериваної традиції. Далі – чи літературна мова даного народу, даної нації весь час ґрунтувалася як на своїй основі на тій самій території, чи ця територія пересувалася. [...] Нарешті має велике значення, коли ця літературна мова виросла, в період панування якої ідеології, якого стилю» [257: 4; 256: 509]. Те саме, нехай

стисліше, він переказав і в другій березневій доповіді 1966 р. про Шевченкові традиції в українській мові: «Є мови, які мають постійну традицію (напр., польська), і є мови, в яких традиція обривалась; є мови з постійним центром (напр., чеська), і є мови, центр яких мінявся (напр., польська); є мови, які кристалізувались у добу ренесансу (польська); є інші, які формувались пізніш у час романтизму; є мови, відкриті для впливів інших слов'янських мов (російська), є мови закриті (монолінгвальні), як, напр., сербохорватська» [289: 8–9]. Незабаром текст першої доповіді оприлюднила на своїх сторінках газета «Українські Вісті», а другої – часопис «Слово на сторожі». Схоже, що обидві публікації пройшли повз увагу самого доповідача, тим-то бібліографії його доробку цих матеріалів не фіксують.

У деяких своїх розвідках кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Шевельов не раз спиратиметься на свою типологію. У доповіді 1977 р. на тему мовного внормування в Радянській Україні науковець принагідно з'ясує типологічну й структурну відмінність української мови супроти російської [406: 261–262; 253: 531–532]. Висновок про структурні особливості української літературної мови за своєю класифікацією він повторить у статті, оприлюдненій двічі під різними назвами і з деякими стилістичними відмінностями: «Ukrainian» (1980) та «Evolution of the Ukrainian Literary Language» (1981) [425: 154–155; 402: 225–226]. Щоправда, ця його типологія дещо хибує на термінологічну невпорядкованість (яка, втім, притаманна й багатьом іншим його колегам-славістам, котрі пробували в цій темі працювати).

Концепція про одно- / двокореневу структуру літературної мови присутня в працях Шевельова іще від середини 1950-х рр. Чи не вперше її наświetлено в статті «Українська літературна мова», що з'явилася 1956 р. по-французьки [433]. «Як і багато інших літературних мов, українська літературна мова являє собою суміш – як під оглядом історичним, так і під діалектним. Щоправда, історичні елементи мають у ній лише другорядну вагу й уживаються передовсім задля жанрового урозмаїчення. Натомість діалектний внесок (із західних говірок насамперед) є, безперечно, дуже значним, та попри це не становить якогось особливого стилістичного шару, окремого від решти. Він зілявся в одне ціле з основою літературної мови» [433: 81; 281: 95]. Порівнюючи в цьому плані українську мову

з російською, Шевельов окреслює першу як «однорідну» («langue homogène») за своїм складом і структурою, на відміну від російської, котра з походження є «неоднорідною» («langue hétérogène») та має в своїй основі з одного боку складник власне російський, а з другого – церковнослов'янський. Цим зумовлюється дотеперішнє тяжіння російської мови до «закріплення різних елементів, що лежать в її основі [...] за різними жанрами» [433: 81; 281: 95].

Щоправда, мовознавець мав помітну невизначеність у своїй термінології: оперуючи спочатку окресленнями «langue homogène» / «langue hétérogène», що їх в українському перекладі Сергій Вакуленко подав відповідно «однорідна» / «неоднорідна» мова [пор. 433: 81; 281: 95], у 1960–1970-х рр. Шевельов уже хитатиметься між позначеннями «одномовна», «монолінгвальна», «з полідіалектним характером», «закрита» / «відкрита» (до чужих впливів), [пор. 257: 4; 289: 8–9]. У книзі «Die Ukrainische Schriftsprache» фігурують розрізнення «дводіалектного» («zweidialektlichen») типу літературних мов та «двомовного» («zweisprachlichen») типу [401: 164–165]. Студіюючи мовну політику в УРСР, мовознавець доходить цікавого висновку про вислід радянського планування щодо української мови: починаючи з 1930-х рр. українську літературну мову змінювалося докорінно з «мішано-діалектною» («didialectal») структури на «мішано-мовну» («dilingual»), аби вона стала врешті-решт «відкритою» до російських запозичень [406: 261–263; 253: 531–532]. У книзі «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» Шевельов у тому ж контексті вживав окреслення «monolinguality» та «bilinguality» в англійському виданні [241: 174], перекладені відповідно «монолінгвальна» та «білінгвальна» мови [282: 209]. Протиставлення «дводіалектних» та «двомовних мов» подибуємо в його статті «Українська мова в себе вдома сьогодні і завтра» [284: 44].

Очевидно, науковцеві муляла незграбність вислову і він упродовж десятиліть усе дошукував доладного нетавтологічного поняття, адже «монолінгвальна» та «ді- / білінгвальна» мова – нітрохи не кращий варіант, аніж «одномовна» / «двомовна» мова / структура мови. Насамкінець, на зламі 1980–90-х рр. автор прийшов до протиставлення «мішано-діалектною» та «мішано-мовною» структур [278: 78]. Але

в англомовних публікаціях він так і не досягнув термінологічної однотайності, вживаючи раз у раз то «a "one-language" or a "two-language" structure», то «a "one-layer" or "several-layer" language» [403: 115], або ще «one-layer language» та «multilayered language» [413: 617], або зринав іще варіант «a bidialectal basis of standard Ukrainian» [426: 947].

Відлік часу, від якого Шевельов заходився коло вивчення історії української літературної мови, слід вести напевно ще від 1940-х рр. Уже звідтоді він підносив роль фольклорної мови для традиції ХІХ ст. Зокрема він добачав, що в Шевченковій поетичній практиці «мітологічні вирази співіснують з формулами фольклорної мови», а пізніші його твори взагалі зближаються з народною піснею [290: 99, 105]. Ця подібність і стала запорукою швидкого й невимушеного зацеплення Шевченкової творчості. Очевидно, стилізація поезії під народну пісню та епічні твори зародилася в добу романтизму, коли в 1840-х рр. розквітнула діяльність зі збирання й друкування фольклорних матеріалів [231: 3]. Як загальну тенденцію, притаманну романтизмові, Шевельов уважав помітне поширення мови фольклору в ХІХ ст.: «[...] добі романтизму властиві зв'язки між мовою літератури та мовою філософії чи народнопісенної творчості, та аж ніяк не з мовою говірною чи діловою» [252: 152; 424: 50].

На інші типологічні аспекти української літературної мови Шевельов звернув увагу іще в статті «L'ukrainien littéraire» (1956), що в ній чи не вперше він підніс питання про тяглість / перерваність традиції: «[...] історія літературної мови відзначається раптовими перервами, несподіваними відновленнями, руйнуванням того, що начебто мало всі потрібні сили для росту, й крахом спроб поновити згаслу традицію» [433: 69; 281: 84]. Незабаром російський славіст Ніколай Кондрашов також висуватиме цей критерій для визначення характеру слов'янських літературних мов. Зокрема він визначав, що такі мови, як польська, російська, зберігши зв'язки з попередньою традицією, пристосовували свою структуру до нових умов епохи; тоді як сербохорватська, українська, болгарська, словацька й білоруська літературні мови свої зв'язки з попередньою традицією втрачають

і створюються на цілковито нових засадах [111: 27]. Примітно, що мови з перерваною традицією постали у своїй літературній формі за романтичної доби.

Про вирішальне значення романтизму для вироблення української мови на південно-східній діалектній основі Шевельов писав тоді ж таки, в середині 1950-х рр. [433: 68, 76; 281: 83, 91]. Суголосну з ним думку про чинник романтизму висловлював і його колега Дмитро Чижевський у доповіді на спеціальній сесії УВАН «Значіння Харківського Університету в українському духовому житті» (20 травня 1955 р.), що її напевно прослухав і Шевельов. Ба більше, Д. Чижевський наголосив іще й на ролі Харкова як потенційно впливового центру гуртування творчих постатей і інтелектуальних потуг: «Харківська романтика 1830-х років не утворила сталого центру в Харкові, [...], але відіграла видатну роль у розвитку української літератури та літературної мови. Замість вузької мови старшого покоління, що надавалась майже лише до трагедій, романтики хочуть виробити мову, що була б придатна для широкої літератури, яка могла б задовольнити інтереси усіх шарів суспільства» [224: 8]. Статтю «L'ukrainien littéraire» Шевельов писав саме впродовж травня-червня 1955 р. [433: 83]. Цілком імовірно він міг піддатися впливові свого колеги, зазначаючи, що на зламі XVIII – XIX століть Київ, Полтава «й особливо Харків – після відкриття в ньому університету» стали провідними культурними осередками [433: 76; 281: 91; пор. 287: 254–255; 249: 896; 425: 151; 402: 223], та все ж «усупереч звичним уявленням про утвердження літературної мови як щось похідне від існування культурних осередків, вибудованих завдяки економічному та політичному поступові, українська літературна мова була витвором окремої групи освічених людей» [433: 81; 281: 95]. Із останньої третини XIX ст. і до 1905 р. осередком для дальшого розвитку української мови стає Львів. [300: 6]. Отже, українська літературна мова за типологією Шевельова належить до групи мов зі зміщуваним осередком.

Цього аспекту побіжно торкався і Ф. Жилко: «слов'янські літературні мови виникали різними шляхами. Одні з них утворились на основі якогось територіального говору або групи споріднених говорів [...], інші зазнали змін своєї діалектної основи, маючи за основне джерело говір певного центра (ці центри могли

мінятись, як наприклад, для польської літературної мови), ще інші витворились шляхом довготривалих змін давньої літературної мови (з іншомовною слов'янською основою) на базі говору певного центру» [59: 38].

4.4.3. Поняття *койне* в студіях Ю. Шевельова

Найпримітнішим у ранніх писаннях Шевельова, стосованих до цієї проблематики, було його власне визначення поняття *койне*, сформульоване ще 1940 року в одній із лекцій з історії української літературної мови, читаних у Харківському державному університеті. Рукопис цієї лекції зберігається в архіві Шевельова. Поняття *койне* мовознавець уживав для двох історичних періодів: першому випадку молодий науковець повторив шахматовську гіпотезу про певний мовний варіант, що здогадно міг уживатися у Києві в XI–XII ст.: «Чимсь компромісним між народною мовою і цією книжною могло бути міжміське койне» [454: 2–3]. Удруге *койне* зринає на позначення мови ділових і торгових зносин у Великому князівстві Литовському: «На цьому білорусько-українському койне Литовської держави найдужче позначилися білоруські елементи, але чималий був, особливо спочатку, і український вплив [...] Вбираючи в себе ряд лексичних позичень з заходу (германізми, чехізми, полонізми, латинізми), койне не обмежувало сфери свого впливу тільки діловою мовою. [...] Демократична стихія літературної мови, спираючися передусім на койне, але включаючи в нього чимало елементів живої української мови, головне лексичних, кінець-кінцем проникає навіть у основну цитадель церковнослов'янської мови — в канонізовані церковно-культові тексти» [454: 4–5]. На окремому аркуші (власне, на клаптику паперу, який із часом почасти пошкодився) автор подав у вигляді примітки таку дефініцію: «1) Койне (від грецького *κοινός* – спільний, [...] – спільна мова) літературних і ділових зносин на [основі ... го]вірок, мова, що стоїть, так би мовити, над [гові]рками, даючи змогу спілкування представникам різних говірок» [454: 10].

Трохи перегадом, у розвідці «Польська мова в Україні в XVI–XVII ст.» (1949) Шевельов у дуже схожій манері знову писатиме про койне цих двох держав, наполягаючи саме на цьому терміні: «[...] канцелярійно-книжна мова Литовсько-

Руської держави, з одного боку, становила собою щось стале, традиційне, утримуване понад говірковими і навіть національними (українці й білоруси) розбіжностями. [...] це, звичайно, була літературна мова. [...] Правда, є в цій мові інша риса, що схиляє і нас назвати цю мову не літературною мовою, а радше "койне". Це – її понаднаціональний характер. [...] Але чи не мала характеру "койне" і книжна мова Київської Руси [...]? Безперечно мала» [313: 101]. І хоча науковець не правив поки що про койне фольклорне, уведення загальної дефініції койне в курс історії української літературної мови та подальше використання з тим самим значенням можна вважати першим кроком у його теорії про основу української літературної мови, зрослої під впливом романтичної моди наслідувати народнопісенну фразеологію, котра вже сформувалася була в оброблену й культивовану версію діалектної форми, себто – в койне. Це бачення наближало Шевельова до створення свого терміна на позначення проміжного надговіркового, синтезованого фольклорною традицією типу спільної мови. Тимчасом Д. Брозовіч, осмисливши теоретично схожі процесі в історії сербохорватської мови, такий термін – «фольклорна койне» – допіру запропонував. І Шевельов зараз же його й підхопив, увів до своєї теорії, презентуючи його подеколи як власний новотвір [257: 2].

У своїй монументальній «Історичній фонології української мови» (1979) український мовознавець, говорячи про джерела й чинники вироблення української літературної мови, зокрема про роль і вплив українських народних пісень у XVIII–XIX ст., вдається до словосполучення «фольклорне койне» без жодних коментарів чи посилань, як цілком прозорий або загальновідомий термін: «Хоча пісні мали багато локальних говіркових рис, їх переважно фіксовано в мовному втіленні, що його можна окреслити як фольклорне койне, наближене до південно-східного наріччя. На відміну від інтермедій, а також – частково – від сатиричних і розважальних пісень, вони були спрямовані не на відтворення локальних рис, а на певну мовну універсальність» [249: 904]. Отже, в концепції Шевельова, східноукраїнський варіант літературної мови постав із фольклорного койне, витвореного на південно-східній говірковій основі.

У книзі «Галичина у формуванні нової української літературної мови» Шевельов визначив західноукраїнський міського типу міжговірковий варіант кінця XIX – початку XX ст. як «інтелігентське койне» [300: 6]. Іншим разом, у монографії «Українська мова в першій половині» той самий варіант автор називатиме «галицьким» або «галицько-буковинським койне», сформованим на основі наддністрянських говірок [282: 86, 88, 196, 210, 215; 421: 19, 22, 216, 221], або ще «львівським койне» [282: 86, 120, 141, 185–187, 196; 421: 19, 59, 135, 186, 188–189]. У доречності застосування поняття «койне» в цій ситуації цілком погоджується з Шевельовим, зосібна, Л. Ткач, «адже койне, – уточнює дослідниця, – це функціональний тип мови, що використовується як основний засіб повсякденного спілкування з широким діапазоном комунікативних сфер і в умовах регулярних соціальних контактів між носіями різних діалектів чи мов» [197: 37].

Такий різновид койне у типології стандартних мов називають «міським койне». Цей термін відомий був і Шевельову. Іще в 1944 р. на монографію Я. Рудницького «Львівська українська міська говірка» (1943) Шевельова написав відгук «Перша спроба дослідити українську міську говірку», у якому зачепив і теоретичний бік дослідження: «Діалект чи міжговіркове койне з специфічними літературномовними, чужомовними й жаргонними нашаруваннями – так стоїть питання. Коли Я. Рудницький каже про такі глибокі впливи літературної мови, які порушують навіть закономірності акцентуаційних співвідношень [...], цієї найконсервативнішої основи всякої мовної системи, то ми чекали б твердження, що ми маємо справу з койне або принаймні з діалектом, що перероджується в койне. Але вся методологія роботи – це методологія дослідження говірки, а не койне. За це, правда, не можна обвинувачувати автора: методологія діалектологічного дослідження міських койне ще зовсім не вироблена. А як дослідження діалекту робота його добра й корисна» [262: 8]. Пізніше з'явиться й німецькомовна версія шевельовської рецензії, де ще раз висловлено цю його ідею про міське койне [393: 221]. Як показала Галина Сікора, терміном «львівське койне» за прикладом Шевельова часто користувався О. Горбач [185: 71]. Дослідниця, вподобавши й собі цей термін, головно ним і оперує в своїх розвідках [185: 72].

4.4.4. Теоретичне осмислення поняття *койне* в історії формування слов'янських літературних мов

Коли Шевельов облишив ці питання на користь історичної фонології у 1970-х роках, деякі славісти заходилися коло розроблення термінологічного апарату для теорії літературних мов. Приміром, російська дослідниця Агнія Десніцкая у книзі «Наддіалектні форми усного мовлення та їх роль в історії мови» (1970) зосередилася на питаннях про становлення албанської літературної мови. На її погляд, уживані сучасниками окреслення, на кшталт «койне», «інтердіалект», «культурний діалект» чи «напівдіалект», мають «дефект невизначеності», очевидно, через не досить чіткі межі самого об'єкта дослідження.

Найбільш нейтральним і загальним на її думку є термін «койне», що його дослідниця й пропонує використовувати [51: 5]. Бувши знайомою з працями Д. Брозовіча, в яких той запровадив термін «фольклорне койне» [51: 4], вона вподобала собі варіант «епічне койне», хоча в її книзі йдеться передусім про впливи фольклору на становлення літературної албанської мови [51: 40, 46, 79, 82, 84, 86]. Авторка пояснює, що «жанрові особливості фольклору співвідносяться з мовними особливостями. Казки, оповідання про чортів, відьом, побутові анекдоти ширяться на діалекті. Мовою епічної поезії [...] є так зване епічне койне з притаманними йому певними наддіалектними рисами» [51: 40]. В описі спільної наддіалектної форми албанської мови вживаються як синоніми такі означення: «інтердіалектне койне» та «наддіалектне койне» [51: 27], «епічне койне» [51: 35] та «поетичне койне» [51: 88] – останнє запозичено від А. Веселовського [51: 29, 35]. Крім того, А. Десніцкая протиставила два типи койне: «міське» та «епічне» [51: 27, 94]. Вона припускала, що більшість літературних мов постали з місцевого міського койне, та іноді літературні мови витворювалися на основі наддіалекту, пов'язаного з народно-поетичними традиціями, за приклад може правити сербська мова [51: 27]. Таке розрізнення наводить на міркування про «міське койне», утворене навколо розвинутого й до певної міри сталого культурно-економічного центру, на відміну від «фольклорного койне», яке виникає в умовах відсутності цього центру.

Наприкінці 1980-х рр. українська дослідниця Світлана Єрмоленко запропонувала власний погляд на основу української літературної мови в книжці «Фольклор і літературна мова» (1987). Покликаючись на публікації Д. Брозовіча, вона спробувала провести паралелі між сербохорватським фольклорним койне та Шевченковою лірикою: «Слова Д. Брозовича про Вука Караджича, з творчості якого починалася сербохорватська народна мова в розумінні широкому, текстологічному, тематичному, стилістичному, етнографічному і який здійснив інтелектуальну стилізацію фольклорного койне, справедливі і щодо мовної творчості Т. Шевченка» [57: 34]. Авторка не наважилася застосувати термін Д. Брозовіча на позначення основи української літературної мови, хоча й наголошувала, що «мова усної народної творчості розглядається звичайно як джерело формування літературної мови». Натомість вона використовує вираз «народнопісенна мова» [57: 11]. Замість уваги до діалектного синтезу, притаманного мові фольклору, дослідниця перенесла акцент на «тенденцію до стирання діалектних відмінностей» [57: 12] – одну з провідних ліній у радянському мовному плануванні повоєнної доби, особливо в роки 1950–1970-ті [90: 225–226]. Так само, як і А. Десніцкая, С. Єрмоленко добачає взаємозалежність між фольклорними жанрами та діалектним впливом: «Найбільше територіальних відмінностей мають, як правило, казки, в пісенному жанрі – дитячі й обрядові пісні, найменше діалектизмів у народній епічній поезії» [57: 13]. Натомість Павло Гриценко наполягає, що фольклорна мова України «через територіальне подрібнення не піднялася до рівня спільноукраїнського інтердіалекту», хоча й «набула рис "локальних інтердіалектів"» [40: 286–287].

У 1990-х – на початку 2000 рр. поняття «фольклорне койне» дедалі частіше зринає в дослідженнях інших слов'янських літературних мов. Скажімо, російський лінгвіст Костянтин Ліфанов, заходившись коло питань про історію словацької літературної мови, вдався до терміна «фольклорно-поетичне койне» [123: 47]. Він також висловив думку, що наддіалектний варіант словацької мови, чи то пак «фольклорно-поетичне койне» [123: 53] або «центральнословацьке фольклорне койне» [367: 267] витворилося було під кінець XVIII ст. [122: 108]. К. Ліфанов доводить, що завдяки своєму впливові на тогочасну поезію центральнословацьке

фольклорне койне вже у 30–40-х рр. XIX ст. переросло в поетичне койне [366: 26; 122: 108]. Поняття «фольклорне койне» та «поетичне койне» науковець вживає без жодного їх теоретичного осмислення, як терміни загальноприйняті й широковідомі.

Рівночасно білоруська колега Вікторія Ляшук дає порівняльний огляд історії словацької та білоруської літературних мов. Вона віднайшла чимало паралелей у формування обох цих слов'янських мов і показала, що білоруська літературна мова зазнала була істотного впливу фольклорної традиції. Важливим в історії становлення цієї мови був період збирання та друку фольклорних матеріалів. Письмова фіксація казок і легенд розглядається як елемент кодифікації мови фольклору [124: 75]. В. Ляшук вважає, що «фольклорне койне як усталена структура наддіалектного характеру співвідноситься з ідеєю синтезування й концентрації мовних ресурсів, які закладають основи мовної стандартизації» [364: 17].

Виводячи зачатки сербської, хорватської та чорногорської мов із новоштокавського фольклорного койне, українська лінгвістка Людмила Васильєва формулює власне визначення терміна «фольклорне койне»: «Терміном "койне" позначається наддіалектна форма мови, що розвинулася на базі одного чи декількох діалектів/говірок (зокрема, міське чи фольклорне койне), яка є важливою передумовою формування літературної (загальнолітературної) мови» [19: 7]. У своїх працях поруч із «фольклорним койне», запозиченим в Н. Толстого, вона вдається ще й до синонімічних окреслень, на кшталт «літературномовне койне» [18: 13, 16] та «народно-поетичне койне» [19: 15, 116].

Поняття «фольклорне койне», запропоноване Н. Толстим у 1963, а в 1965 р. сконцептуалізована Д. Брозовічем для теорії літературних мов, вживається чи не найчастіше, дарма, що деякі автори використовують і рівнозначники, як-от «фольклорний інтердіалект», «усно-поетичне койне», «народно-поетичне койне», «поетичне койне» тощо. Послідовники Н. Толстого і Д. Брозовіча розвинули термінологічний апарат і з'ясували вирішальну роль фольклорного койне у формуванні словацької, білоруської, чорногорської, а також албанської мов. Д. Брозовіч і С. Єрмоленко наполягали на важливості фольклорного койне й у становленні української літературної мови.

Шевельов оперував термінами «койне», «міське койне», «міжговіркове койне» іще від 1940-х років. Поняття «львівське койне», «галицьке» або «галицько-буковинське» койне він достосував до західноукраїнського варіанту літературної мови. Згодом, у 1960-х роках, зваживши на теоретичні розумування колег-славистів, український славист розвинув концепцію про формування східноукраїнського варіанту літературної мови на основі «фольклорного койне». Про певні типологічні особливості слов'янських літературних мов Шевельов розмірковував у середині 1950-х рр., а остаточну класифікацію він сформулював і оприлюднив у 1966 р. За цією концепцією українська літературна мова є мішано-діалектною, позаяк спирається, хай неоднаковою мірою, на всі три свої діалектні масиви; перехідною ланкою між діалектною роздрібненістю і літературною мовою були два койне: з одного боку – фольклорне, зросло на південно-східній діалектній основі з деякими домішками північного наріччя, а з другого боку – міське галицьке (галицько-буковинське) койне, що розвинулося на тлі діалектної строкатості навколо двох важливих центрів, Львова й Чернівців, синтезуючи головно наддністрянські говірки та чужомовні впливи (польські, німецькі). Фольклорне койне за романтичної доби породило східноукраїнський варіант літературної мови, за своєю суттю – безцентровий. Цим зумовлюється й жанрова структура: поезія, драма, мала й велика проза, публіцистика, прикладна література. Водночас західноукраїнський варіант постав із галицького міського койне за моди на позитивізм, а відтак і провідні жанри, що виникли на цій основі, – велика проза, публіцистика, наука, адміністративно-правові документи. Взаєпроникнення цих двох койне (ширше беручи – мовних варіантів), що відбулося на зламі ХІХ–ХХ століть, витворило в підсумку літературну українську мову. Такі узагальнені висновки випливають із теоретичних міркувань самого Шевельова, розпорошених у різних його працях і синтезованих зі здобутками згаданих вище славистів.

Висновки до четвертого розділу

У засадничій розвідці «До історичної діалектології: її відокремлення від історії літературної мови» Шевельов зосередив свою увагу на визначенні особного

предмета дослідження для кожної з цих галузей історії мови. Цим зумовлюється й відмінна методологія обох дисциплін. Історик літературної мови, на думку науковця, має заходжуватися коло вивчення мовних явищ і їх видозмін на рівні окремих жанрів, притаманних тому чи тому історичному стилеві. Під *стилем* Шевельов розумів ідеологічно-філософську добу, як-то ренесанс, бароко, класицизм, модерн тощо. У межах кожної такої доби функціонували притаманні їй мовні *жанри*, що корелюють із «функціональними стилями» в теперішній термінології. Фокус на організації мовних елементів кожного жанру в межах історично мінливих стилів є, на переконання Шевельова, методологічним ключем у вивченні історії літературної мови. Ця ж дисципліна розглядає питання позамовних чинників, паралельних варіантів, причини їх виникнення й роль у мовній системі.

Таких настанов і методологічних засад дослідник тримався у своїх студіях з історії української літературної мови. Окремого курсу з цього предмета він не дав, але в декількох спеціальних розвідках «L'ukrainien littéraire», «Ukrainian», «Evolution of Literary Ukrainian» викладено стислий огляд історії літературних мов на українських теренах від часів Київської Русі до вироблення української літературної мови на своїй діалектній основі в добу романтизму. Докладніше еволюцію літературних мов і їх жанровий розподіл Шевельов відстежив у своїй «Історичній фонології української мови».

Характеристичною рисою цієї еволюції, за спостереженням Шевельова, був кількарізний занепад усталюваної традиції, на відміну від тяглого й безперервного розвитку українських діалектів. Поширене в давньоукраїнську добу домішування місцевих говірних елементів до церковнослов'янської писемної мови звелось нанівець наприкінці XIV ст. Із церковнослов'янською співіснувала *руська мова*, яка поволі вироблялася з появою нових жанрів у Литовському Князівстві. Перерозподіл літературних мов відбувся після Люблинської унії (1569): *руська мова* перетворюється на українських теренах на *просту мову*, паралельно ширяться церковнослов'янська в Мелетієвій редакції (*язик славенороскій*) та польська мова. Доба бароко сприяла розширенню жанрового тла як для *простой мови*, так і для

славеноросского языка, який після 1709 р., витіснено церковнослов'янською в російській редакції. Звідтоді домінантною стає російська мова, що з нею кволо конкурує проста мова. Яскравим представником барокової традиції вважається Григорій Сковорода, чю мовну практику Шевельов пробував дослідити наприкінці 1970-х рр. і на початку 1990-х рр. Спростовуючи популярну тезу попередників і сучасників про суто українське мовне тло в текстах Г. Сковорода, мовознавець висунув свою версію: мова філософа у своїй основі є слобожанським варіантом російської літературної мови.

Упродовж XVIII ст. церковнослов'янська мова помітно послаблює свої позиції, тоді як проста мова, черпаючи й убираючи говіркові елементи головно південно-східного наріччя, розвивається в новітніх фольклорних і драматичних жанрах і торує шлях до вироблення української літературної мови. Шевельов добачав у мові пісенного фольклору, з одного боку, найбільш однорідний характер, а з другого боку, вияв діалектного синтезу. Рівночасно драматичні й гумористичні жанри демонстрували схрещення говіркового елементу та старокнижної мови. Виразником і продовжувачем цієї традиції був І. Котляревський. Третім чинником і процесом, що зумовив формування української літературної мови, Шевельов називав викристалізування південно-східних говірок, які були синтезували в собі певні риси південно-західного та північного наріч.

У загальних термінах ці три передумови до вироблення української літературної мови Шевельов окреслив іще 1940 р. у рукописній лекції; у розвідці «Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського» науковець висвітлив одну з цих передумов, що намітилася в гумористичних і драматичних жанрах. У ході дальших студій дослідник запропонує свою періодизацію до історії літературних мов, яка внаочнює його тезу про перерозподіл мовних жанрів у кожній новій добі через заломлення попередньої традиції. Не погоджуючись із веденням відліку сучасного етапу літературної мови від 1798 р., мовознавець наполягатиме на даті 1818 р. – вихід друком «Граматики малороссийского наречия» Олексія Павловського, яку Шевельов пов'язував із романтизмом (тоді як «Енеїда» І. Котляревського – данина класицистичній традиції).

Важливими здобутками Шевельова в дослідженні історії української літературної мови є обґрунтування полідіалектної основи та визначення типологічних характеристик української літературної мови. У монографії «Галичина в формуванні нової української літературної мови» автор зачепив проблему ще недавнього існування двох мовних варіантів української літературної мови (наддніпрянського та галицького) та обстоював позицію про компромісне поєднання і взаємодію цих варіантів у єдиній літературній мові, що відбувалося в кілька етапів із кінця XIX ст. і до 40-х рр. XX ст.

Оскільки наддніпрянський варіант постав на основі південно-східного наріччя, а західноукраїнський – на основі наддністрянських говірок південно-західного, то взаємовплив обох варіантів можна розглядати як «діалектну багатоосновність». Це ключовий термін у концепції Шевельова про діалектну основу, у студії про вплив Галичини його рясно вжито. Перегодом мовознавець покаже й роль чернігівських говірок, а ширше беручи – північного наріччя у виробленні мовного стандарту і тим утвердить свою концепцію про полідіалектну основу української літературної мови. Не випадково, подальші перевидання його праці про вплив Галичини міститимуть у доважку й розвідку «Чернігівщина в формуванні української літературної мови».

Уперше ці дві праці об'єднано спільною обкладинкою у книжці «Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965», яку доповнено ще й невеликим новим матеріалом. У німецькому варіанті автор доопрацював ідею про «діалектну багатоосновність» і розгорнув іще одну нову концепцію, визначивши провідні типологічні риси української літературної мови з огляду на час і умови її формування. Ця типологічна концепція характеризує літературну мову за чотирма ознаками: 1) закрита (мішанодіалектна) / відкрита (мішаномовна) структура; 2) безперервна / переривана традиція; 3) постійний / зміщений центр; 4) вплив літературно-філософського стилю доби. Українська літературна мова належить до мішанодіалектних, із перерivanoю писемною традицією, зі зміщеним культурно-економічним центром, сформованих у добу романтизму. Шевельов у подальших своїх доповідях і публікаціях з історії української мови та з мовної політики часом робитиме притиск на цих типологічних рисах. Найчастіше він оперуватиме

критерієм «закритої / відкритої структури», порівнюючи українську мову з російською та застерігаючи про реальну небезпеку радянського корпусного планування, метою якого була перебудова структури української мови з мішанодіалектної на мішаномовну, відкриту до російського мовного складника.

Шевельов у численних публікаціях заходжувався коло з'ясування специфіки українського «фольклорного койне», яке формувалося за відсутності культурно-економічного центру на широкому просторі південно-східного й північного діалектів упродовж XVIII ст. Головним складником цього койне Шевельов уважав пісенний фольклор, у якому відбулося вдале діалектне синтезування, що знайшло своє продовження в ліричних жанрах романтичної доби. Саме «фольклорне койне» й заклало підмурок наддніпрянського варіанту української літературної мови.

У книзі «Галичина в формуванні нової української літературної мови» він сформулював поняття «інтелігентське койне», що побутувало вві Львові з кінця XIX ст., – отже, з природи своєї є міським. Уживав він і термін «міське койне», застосований 1944 р. У пізнішій студії «Українська мова в першій половині двадцятого століття», науковець уживатиме синонімічні окреслення, як-от: «галицьке койне» / «львівське койне» / «галицько-буковинське койне», однак питання про значення й характер львівського міського койне в західноукраїнському мовному варіанті Шевельов так і не розвине. Але майже впритул він підійшов до протиставлення обох варіантів української літературної мови на підставі різного характеру базового койне: в основі наддніпрянського варіанту, зростлого на хвилі романтизму, лежить фольклорне койне, синтезоване з південно-східного й північного наріч; в основі західноукраїнського варіанту, породженого позитивізмом, лежить міське койне, синтезоване переважно з наддністрянських говірок і значних чужомовних домішок. Тим-то обидва варіанти мали й відмінну жанрову структуру. Сучасна українська літературна мова є продуктом взаємодії та взаємопроникнення цих двох варіантів.

ВИСНОВКИ

Юрій Шевельов (1908–2002) – український мовознавець, славіст, літературний критик, театрознавець – один із найпомітніших представників української філології ХХ ст. Із 1944 р. наукове самоствердження лінгвіста відбувалося за межами України, його праці звідтоді залишалися неприступними й забороненими на батьківщині. Як фахівець широкого профілю, він мав розмаїте коло наукових зацікавлень, працюючи в ділянках лінгвостилістики, мовного планування, історії української літературної мови, історичної діалектології, історії слов'янських мов, історії мовознавства. Із 1990 р. розпочинається реабілітація Ю. Шевельова в українській науці шляхом передруків і перекладів його численних розвідок і книг. За останнє десятиліття істотно поживилася справа з оприлюдненням в Україні оригінальних праць мовознавця, значна кількість яких уприступнюється в мережі Інтернет. У перекладі українською мовою донині з'явилися одинадцять розвідок та одна монографія.

Певного часу потребувало опанування й опрацювання лінгвістичного доробку українського науковця. Вітчизняні фахівці досить жваво сприйняли й засвоїли розроблені Ю. Шевельовим проблеми радянської мовної політики та історії українського мовознавства. Історики української мови також зважають на доробок Ю. Шевельова в ділянці історичної фонології, однак ґрунтовне вивчення та повноцінне впровадження його концепцій і здобутків у всеукраїнський науковий контекст відбувається дуже неквапно. Вітчизняні дослідники, як правило, дуже поверхово й епізодично висвітлюють теоретичні й методологічні засновки Ю. Шевельова, особливо в ділянці історії української літературної мови й історичної діалектології.

Дисертація є прикладом лінгвоісторіографічного дослідження персоналії – Юрія Шевельова та його мовознавчого доробку. Дослідження є хронологізованою, реконструйованою та почасти контекстуалізованою історіографічною оповіддю, яка висвітлює етапи формування, пошуку, самовдосконалення та поступування Ю. Шевельова як фахового мовознавця.

Дослідження іще на етапі пошуку, добирання й упорядкування джерел дозволило доповнити наявну бібліографію мовознавця і значно розширити корпус його публікацій, а також уточнити деякі моменти в його біографії та науковій діяльності. Зокрема, знайдено 21 публікацію Ю. Шевельова мовознавчої тематики, два досі не засвідчені передруки та чотири інтерв'ю (Додаток В). Частина з цих публікацій використано й у самій дисертаційній студії.

На підставі біобібліографічних відомостей про Ю. Шевельова складено періодизацію його наукової діяльності. Вона містить п'ять послідовних фаз: етап наукового учнівства (1934–1941), етап невизначеності (1941–1949), етап самовдосконалення (1950–1952), етап зрілості (1953–1981), етап підбиття підсумків (1982–2002). Дальший аналіз мовознавчих праць Ю. Шевельова на рівні реконструкції та інтерпретації здійснюється з урахуванням цієї періодизації.

Як мовознавець Ю. Шевельов починав зі студій над сучасною українською літературною мовою. Він заявив про себе як про здібного дослідника лінгвостилістики. Замолоду він простудіював мову П. Тичини, І. Котляревського, далеко пізніше – Т. Шевченка й Г. Сковороди. У своїх лінгвостилістичних розвідках науковець відстежував авторову еволюцію, вдосконалення й ускладнення його стилю. До уваги він брав і співгру різномовних елементів, що пізніше знайде місце в його концепції щодо вивчення історії літературної мови. У подальшій роботі питання лінгвостилістики завжди залишалися в полі зору науковця.

У галузі дескриптивної граматики української мови Ю. Шевельов починав працювати, укладаючи шкільні підручники та лекції для заочників. Майстерно сполучивши досвід лінгвостиліста й граматиکارя, він видає 1951 р. «Нарис сучасної української літературної мови». У цій праці автор зумів накопичити й узагальнити масу фактів і власних спостережень у граматиці й стилістиці української мови. Під впливом В. Сімовича молодий науковець засвоїв засади структурної лінгвістики та побудував цей курс української мови, принципово додержуючись саме цієї теоретичної течії. У «Нарисі» автор уперше висловлює оцінки мовних явищ не з позиції нормалізатора, а з позиції спостерігача, який відстежує й фіксує наявні в мові тенденції. Його підхід радше дескриптивний, аніж прескриптивний. Такий же

підхід він застосовував і в студії про синтаксис простого речення, оприлюдненій 1963 р. У своєму «Нарисі» Ю. Шевельов уперше спробував відійти від тлумачень психологічного плану, зосереджуючись на розумінні мови як самодостатньої динамічної системи. Важливим у його «Нарисі сучасної української літературної мови» є авторове визначення терміна *фонема*, яким він послуговуватиметься у подальших студіях із історичної фонології. Під фонемою він розумів звукові типи, використовувані для розрізнення значень.

Синтезом структурного підходу із психологічним були синтаксичні праці Ю. Шевельова, зокрема дві книжки: «До генези називного речення» (1947) і «Syntax of Modern Literary Ukrainian: Simple Sentence» (1963). Обидві праці написані ще в Харкові 1940–1941 рр. Перша з них є синхронічною студією про виникнення називного речення як синтаксичної одиниці в мові. Ця праця й дотепер править за взірцеву й актуальну. Друга книга є посутньо доповненою і розширеною версією того тексту, що вийшов 1951 р. у другому томі «Курсу сучасної української літературної мови» в Києві. У ній зреалізовано ті ж настанови щодо нормативності, які перед тим автор застосував був у своєму «Нарисі сучасної української літературної мови». Студія про просте речення, на відміну від київського першовзору, має зразки не лише радянського варіанта української літературної мови з його наддніпрянською основою, а також західноукраїнського та діаспорного.

Коло дослідження проблем радянської мовної політики Ю. Шевельов заходжувався ще від початку 1940-х рр. Він ретельно відстежував і намагався збагнути внутрішній механізм і цілі радянського мовного планування в Україні. У своїх розвідках із питань мовної політики в УРСР науковець окреслив дві цілковито нові проблеми: 1) про зміну діалектної бази української літературної мови з центрально-наддніпрянських говірок із домішкою південно-західних на східні масиви південно-східного наріччя; 2) про зміну типологічної структури української мови шляхом корпусного її перепланування. Перегодом дослідник підтвердить свої спостереження на іншому матеріалі, зокрема в розвідці «Мовне внормування в Україні та його введіснення» (1977), яка спирається на теоретичні засади мовного планування. У цій статті Ю. Шевельов розглянув хід мовної політики в Радянській

Україні на двох стратегічних напрямках – у статусному та корпусному плануванні. Цих-таки засад він дотримався і в монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття» (1987). Автор ретельно простудіював стан і статус української мови з кінця XIX ст. і до 1940-го р. Залучивши фактичні дані зі статистики й історії, дослідник змалював умови й обставини, в яких українська літературна мова мала розвиватися чи виживати. Щодо корпусного планування він повторить свої давніше висловлені тези, сперті на маловідомі доти документи.

У 1954 р. Ю. Шевельов висловив принципову потребу й вимогу розглядати історію мови в межах двох осібних дисциплін – історії літературної мови та історичної діалектології. Він спростував рацію існування історичної граматики як науки, котра не має свого предмета дослідження та послуговується несистемною методологією. Власний предмет, свої спеціальні джерела та свою чітку методологію мають, на його переконання, історія літературної мови й історична діалектологія. Предметом історичної діалектології є звукові, морфологічні, синтаксичні, лексичні та семантичні зміни в межах одиниці, названої діалектом. Джерелами історичної діалектології слід вважати дані діалектів, писані пам'ятки, дані котериторіальних мов, етимологічні й ономастичні дані. Історія літературної мови вивчає мову письменства, що співвідноситься з літературними стилями й жанрами різних епох; вироблення, впорядкування і структурування мовних жанрів у межах історично видозмінюваних стилів, а також динаміку переходу одного стилю в інший; зовнішні й позамові впливи. До компетенції цієї ж науки належать і питання про проникнення й функціонування фонетичних і морфологічних варіантів, про причини домінування котрогось із них у літературній мові. Таке принципове розмежування історичної діалектології та історії літературної мови виникла в Ю. Шевельова під впливом праць українського діалектолога В. Ганцова.

Студії Ю. Шевельова з історичної фонології належать переважно до царини історичної діалектології. Чимало практичних і методологічних знахідок він почерпнув зі спадщини вітчизняних діалектологів К. Михальчука, В. Ганцова та О. Курило. Спираючись на їхній досвід і синтезуючи його з власним баченням, Ю. Шевельов прийшов до свідомого синтезування синхронії з діахронією. У цих

попередників науковець дошукувався прийняттого для себе тлумачення фонемі. Поняття *фонема* він сам сприймав суто функційно, структурно, відкидаючи будь-які натяки на психологічний складник, не без впливу Д. Чижевського. Утім Ю. Шевельов знаходив для себе чимало плідних рішень у працях діалектолога К. Михальчука, чиє розуміння фонемі як історично мінливого елемента мовної системи, вельми йому імпонувало. У своїй фундаментальній книзі «Історична фонологія української мови» (1979) дослідник цілеспрямовано намагався оминати психологічний аспект у застосуванні терміна *фонема*, втім робота з писемними пам'ятками спонукала його до численних мимовільних психологічних окреслень аналізованих звукозмін. У студіях з історичної фонології поняття *фонема* зазнає деякої корекції й набуває трохи відмінного значення супроти авторової дефініції, запропонованої ще 1951 р. Отже, *фонема*, в підсумку, є звуковим типом, здатним розрізняти значення й одночасно вона є потенційно мінливим елементом мовної (діалектної) динамічної системи, що існує у свідомості мовця.

У концепції Ю. Шевельова історія літературної мови вивчає мовні явища та їх видозміни на рівні окремих жанрів, притаманних тому чи тому історичному стилеві. Під *стилем* мовознавець розумів ідеологічно-філософську добу, як-то бароко, класицизм, романтизм тощо. У межах кожної такої доби функціонували притаманні їй мовні *жанри*. У фокусі дослідника має бути організація мовних елементів кожного жанру в межах історично мінливих стилів. Такий виклад історії української літературної мови з увагою на жанровий розподіл від часів Київської Русі до вироблення української літературної мови на своїй діалектній основі в добу романтизму науковець запропонував у декількох розвідках і в книзі «Історична фонологія української мови».

Ю. Шевельов у 1980 р. дав свою періодизацію історії літературних мов на українських теренах. У ній він звернув увагу на періодичний занепад утвердженої традиції, з чого зробив висновок про відмінний характер історії української літературної мови та історії діалектів. Ця відмінність, на його переконання, полягає в тому, що діалекти мають тяглу й безперервну історію, тоді як літературні мови чергувалися й перерозподілялися, а заведені традиції занепадали й обривалися.

За його періодизації важливим пунктом є початкова дата сучасного етапу української літературної мови. Дослідник вважає, що відлік цього етапу слід вести не від 1798 р., а від 1818 р. (вихід друком граматики О. Павловського). Свою позицію він обґрунтовує у декількох розвідках.

Ю. Шевельов іще від початку 1940-х рр. розробляв концепцію полідіалектного характеру української літературної мови. Спочатку він показав вплив західноукраїнського варіанту на всеукраїнський мовний стандарт. Дещо згодом дослідник доводитиме й роль північного наріччя в виробленні літературної мови, не без участі О. Павловського. Свою ідею полідіалектності літературної мови Ю. Шевельов окреслив словосполученням «діалектна багатоосновність».

У 1966 р. мовознавець запропонував типологічну класифікацію літературних мов за чотирма критеріями: 1) закрита (мішанодіалектна) / відкрита (мішаномовна) структура; 2) безперервна / переривана традиція; 3) постійний / зміщений центр; 4) вплив літературно-філософського стилю доби. Українська літературна мова класифікується як мішанодіалектна, з переривною писемною традицією, зі зміщеним культурно-економічним центром, сформована в добу романтизму. Тоді ж таки науковець висунув теорію про «фольклорне койне», з якого виформувалася українська літературна мова. Головним складником цього койне Ю. Шевельов уважав пісенний фольклор, у якому відбулося вдале діалектне синтезування, що знайшло своє продовження в ліричних жанрах романтичної доби. Саме «фольклорне койне», формоване впродовж XVIII ст., й заклало підмурок наддніпрянського мовного варіанту в умовах відсутності культурно-економічного центру на широкому просторі південно-східного й північного діалектів.

Із 1944 р. науковець уживав термін «міське койне» на позначення львівської говірки. У своїй пізнішій студії «Українська мова в першій половині двадцятого століття» (1987), він удаватиметься до синонімічних окреслення, на кшталт, «галицьке койне», «львівське койне», «галицько-буковинське койне». Питання про значення й характер львівського міського койне в західноукраїнському мовному варіанті Ю. Шевельов не розв'язав, зате підійшов упритул до виявлення в обох варіантах української літературної мови двох відмінних за характером базових

койне. В основі наддніпрянського варіанту, що зародився в добу романтизму, лежить фольклорне койне, синтезоване з південно-східного й північного наріч. В основу західноукраїнського варіанту, породженого за панування ідеології позитивізму, лягло міське койне, синтезоване переважно з наддністрянських говірок і значних чужомовних домішок. Сучасна українська літературна мова, як впливає зі студій і теорій Ю. Шевельова, є продуктом взаємодії та взаємопроникнення цих двох варіантів.

Мовознавчі праці Ю. Шевельова, як правило, діставали високу оцінку від його сучасників за кордоном. Дослідники з Радянської України не мали навіть можливості до тих публікацій доступитися. Виносити свої присуди й давати оцінки доводиться дуже спізнено. Для початку слід його доробок увести в науковий обіг і контекст. Це поступово робиться: поширення й популяризації серед вітчизняних мовознавців набуло шевельовське розвінчання міфу про спільну колиску східнослов'янських мов; користуються попитом його розвідки з мовної політики.

Здобуті в цій дисертації результати модифікують дотеперішнє знання про Ю. Шевельова як мовознавця й дослідника української мови, зокрема в ділянці історії мови. У студії висвітлено головні методологічні засади, яких тримався науковець, узагальнено й вияскравлено його концепції в історії української літературної мови, простежено еволюцію його поглядів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерш Й. Юрій Шевельов – визначний учений-мовознавець. *Мовознавство*. 1992. № 2. С. 66–67.
2. Бевзенко С. Діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 247 с.
3. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Київ : Наукова думка, 1991. 232 с.
3. Безкровний О., Губаржевський І., Лисенко П. До проекту змін в українському правопису [В порядку обговорення]. *Комуністична освіта*. 1938. № 5. С. 46–63.
4. Белей Л. У пошуках третього виміру: Західноєвропейський період творчості Юрія Шереха – мовознавця (1947–1953). *Шевельов Юрій. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947–1953 рр.)* / Упоряд. Л. Белей, Л. Нуждак. Київ : Темпора, 2012. С. 13–28.
5. Бичко З. Опільський діалект – основа галицького (західноукраїнського) варіанта української літературної мови. *Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 66–69.
6. Білодід І. К. Вивчення історії української літературної мови в радянський час. *Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років*. Київ: Видавництво АН УРСР, 1957. С. 3–46.
7. Бодуэн-де-Кутренэ И. Некоторые отделы сравнительной фонетики славянских языков. *Русский филологический вестник*. 1881. Т. V. Стр. 319–344.
8. Бойко Ю. Визначний вклад в українське мовознавство. [Рец. :] Юрій Шерех. Нарис сучасної української літературної мови. Наук. Т-во ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, ч. 3. Вид-во «Молоде Життя», Мюнхен, 1951, 402 стор. *Київ. Журнал літератури і мистецтва*. 1952. Ч. 5–6. С. 302–308.
9. [Борщак І. Рец. :] Д-р Юрій Шерех, професор Українського Вільного Університету. «Галичина в формуванні [нової] української літературної мови». УВУ. Мюнхен, 1949. стор. 93. Цикльостиль. *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1950. Ч. 4. С. 303.

10. Борщак І. Сучасна українська літературна мова. *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1953. Ч. 9. С. 726–729.
11. Боярова Л. Г. Юрій Шевельов про мовну політику в радянській Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 843 : Серія Філологія. Вип. 55. С. 15–19.
12. Бузук П. Мова і правопис в творах Г. С. Сковороди. *Пам'яті Г. С. Сковороди (1722–1922). Збірка статтів*. Одеса, 1923. С. 62–84.
13. Вакуленко С. Дмитро Чижевський як член Празького лінгвістичного гуртка. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2009. Т. 13. С. 247–260.
14. Вакуленко С. Загальні тенденції в унормуванні української мови (1920–2015 рр.). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015) / Ред. С. Вакуленко, за участі К. Каруник*. Харків : ХІФТ, 2018. С. 7–258.
15. Вакуленко С. Переклад наукового доробку Юрія Шевельова: здобутки та перспективи. *Юрій Шевельов – учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* Харків : Майдан, 2014. С. 113–129.
16. Вакуленко С. Співвідношення історії та теорії мовознавства в концепції Валерія Акуленка. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2015. Серія : Філологія. Вип. 73. С. 93–99.
17. Вакуленко С. Теоретична постава Юрія Шевельова в питаннях методології мовознавства. *Українська діаспора: проблеми дослідження. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острого*. Острого, 2016. С. 118–119.
18. Васильєва Л. П. Становлення і розвиток літературних мов штокавської діасистеми : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.03. (слов'янські мови). Київ, 2003. 36 с.
19. Васильєва Л. Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2002. 339 с.
20. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Ленинград : Гослитиздат, 1940. 649 с.

21. Видатний філолог сучасності (Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова). Харків : Око, 1996. 92 с.
22. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2009. № 843 : Серія Філологія. Вип. 55. 206 с.
23. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2009. № 854 : Серія Філологія. Вип. 57. 234 с.
24. В. К. З Наукових Конференцій УВАН у ЗДА. *Свобода. Український щоденник*. 1953. Ч. 168 (8 серпня). С. 3.
25. В. К. Доповідь проф. Ю. Шевельова-Шереха «До методології історії літературної мови». *Українські Вісті*. 1953. Ч. 66 (16 серпня). С. 4.
26. Волосова О. І. Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик : автореф. дис.... канд. філол. наук : 10.01.01 (укр. література). Харків, 2002. 18 с.
27. Ганцов В. [Рец. :] П. О. Бузук, Коротка історія української мови, І, Одеса, 1924. *Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. 1925. Т. 5. С. 252–267.
28. Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*. 1923. Кн. 2–3. С. 116–144.
29. Ганцов В. Чергові завдання української діалектології. *Записки етнографічного товариства*. 1925. Кн. 1. С. 37–41.
30. Гапон Л. А. Лінгвістична спадщина Ярослава-Богдана Рудницького : дис.... канд. філол. наук (д-ра філософії): 10.02.01 (укр. мова). 035 (філологія). Луцьк, 2017. 303 с.
31. Герасимчук Л. Класика і що з нею робити. [Рец. :] Ю. Шевельов. Історична фонологія української мови. Сер. «Класика української науки». – Х. : Акта, 1054 с. За підтримки МФ «Відродження». *Український Best. Книжка року 2003*. Київ: Книжник-review Радуга, 2004. С. 239–242.
32. Геращенко О. Юрій Шевельов про періодизацію історії української літературної мови. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 843 : Серія Філологія. Вип. 55. С. 26–29.

33. Глібчук Н. М. Мовознавчі погляди Олени Курило : автореф. дис..... канд. філол. наук : 10.02.15 (загальне мовознавство). Львів, 1994. 23 с.
34. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. ХІХ ст. – 20-і рр. ХХ ст.). Донецьк, 1998. 222 с.
35. Глущенко В. А., Рябініна І. М. Джерела вивчення історії української мови в студіях Ю. Шевельова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 843: Серія Філологія. Вип. 55. С. 29–33.
36. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті : автореф. дис..... канд. філол. наук: 10.02.15 (загальне мовознавство). Слов'янськ, 2006. 20 с.
37. Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Українська мова: бібліографічний покажчик (1918–1961). Київ: Видавництво АН УРСР, 1963. 300 с.
38. Горбач О. Василь Сімович і його «Грамматика української мови» (1921). *Сімович Василь. Праці в двох томах* / Упоряд. Л. Ткач. Чернівці: Книги ХХІ, 2005. Т. 1: Мовознавство. С. 440–450.
39. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення: Мовознавство*. Львів, 1993. С. 7–12.
40. Гриценко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка. *Philologia Slavica: К 70-летию академика Н. И. Толстого*. Москва: Наука, 1993. Стр. 284–294.
41. Гриценко П. Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця). *Київська старовина*. 1998. № 6. С. 146–158.
42. Гриценко П. Ю. Діалектологія. *Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України 1930–2005. Матеріали до історії* / Редкол. В. Г. Складенко, Т. Б. Лукінова, П. О. Селігей. Київ : Довіра, 2005. С. 216–242.
43. Грицютенко І. Є. [Рец.:] М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Складенко. Історія української мови. Фонетика. Київ, Наукова думка, 1979, 367 с. *Вісник Академії Наук Української РСР*. 1981. № 3. С. 102–104.

44. Грунський М. О. О. Потебня та сучасна синтакса. *Записки Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*. 1929. Кн. XXI–XXII. С. 161–172.
45. Гуйванюк Н. Теоретичні засади синтаксису в «Нарисі сучасної української літературної мови» Юрія Шереха. *Вісник Харківського університету*. 1999. № 426 : Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. С. 9–15.
46. Г. Мовошкідництво. *Іновець*. Двохтижнева газета осередків КП(б)У, ЛКСМУ, профкому «Робос» та місцевому Харківського Інституту Народньої Освіти. 1929. № 3 (26 лист.). С. 3.
47. Даниленко А., Вакуленко С. [Рец. :] В обороні здорового глузду. Shevelov George Y. In and Around Kiev. Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology. Heidelberg: Winter, 1991, 412 p. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 1993. Т. 1. С. 165–183.
48. Даниленко А. Юрій Шевельов у просторі національного мовознавства. *Прикарпатський вісник НТШ*. Слово. 2011. № 2. С. 47–50.
49. Даниленко А. Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов. *Записки НТШ*. 2000. Т. 239 : Праці Філологічної секції. С. 270–288.
50. Даниленко А. Юрій Шевельов у просторі національного мовознавства (Відзначаємо 100-річчя від народження). *Вісник НТШ*. 2009. Вип. 41. С. 17–19.
51. Десницкая А. В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Ленинград : Наука, 1970. 100 стр.
52. Дзензелівська Н., Дзензелівський Й. Листування професора Юрія Шевельова з професором Йосипом Дзензелівським. *Записки НТШ*. 2003. Т. 246 : Праці філологічної секції. С. 653–686.
53. Дзензелівський Й. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Вступні розділи. Ужгород, 1966. 96 с.
54. Догадько Л., Шевельов Ю. Українська мова для заочного навчання редакторів стінних газет. Завдання друге. Київ : Комуніст, 1940. 48 с.
55. Догадько Л. Ю., Шевельов Ю. В. Заочні курси редакторів колгоспних і бригадних стінгазет. Українська мова. Завдання 3-є / За заг. ред. А. І. Брауде. Київ;

Харків : Держ. вид-во колгоспної і радгоспної літератури У.С.Р.Р., 1935. Вид. друге, перероблене. 42 с.

56. Доповідь проф. Юрія Шевельова в Едмонтоні. *Свобода. Український щоденник*. 1966. Ч. 50 (17 бер.). С. 3.

57. Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. Київ : Наукова думка, 1987. 246 с.

58. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. 285 с.

59. Жилко Ф. Т. В какво се състои типологическата разлика между съвременните славянски литературни езици? Отличават ли се проблемите на типологията на славянските литературни езици от проблемите на типологията на славянските диалекти? Какво е съотношението между славянските литературни езици и диалектите им? *Славянска филология. Материали за V международен конгрес на славистите*. София: Издателство НА БАН, 1963. Т. 1.: Отговори на въпросите за научната анкета по езикознание. С. 37–38.

60. Жилко Ф. Т. Деякі особливості діалектної основи сучасної української літературної мови. *Українська мова в школі*. 1959. № 2. С. 15–23.

61. Жилко Ф. Т. Діалектні основи сучасної української літературної мови. *Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету*. 1958. Вип. 3 : Серія філологічна. С. 17–20.

62. [Жилко Ф. Т.] Літературна мова XVIII ст. Лекція для студентів-заочників мовно-літературних факультетів педагогічних і вчительських інститутів. Київ; Львів : Радянська школа, 1948. 23 с.

63. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Радянська школа, 1955. 316 с.

64. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Радянська школа, 1966. 2-ге вид., перероблене. 307 с.

65. Жилко Ф. Т. Про умови формування полтавсько-київського діалекту – основи української національної мови. *Полтавсько-київський діалект – основа*

української національної мови: *Збірник статей* / Відп. ред. Л. Булаховський. Київ : Видавництво АН УРСР, 1954. С. 3–19.

66. Жилко Ф. Т. Формування і розвиток української мови в світлі даних історичної діалектології. *Тези доповідей, виголошених на Львівській міжобласній діалектологічній нараді, (25–27 квітня 1957 р.)*. Львів, 1958. С. 17–19.

67. Життя – не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946–1996) / Редкол. А.-Г. Горбач, У. Єдлінська, М. Чікало. Львів, 2003. 940 с.

68. Жовтобрюх М. Історична граматики української мови. Київ : Вища школа, 1980. 320 с.

69. Жовтобрюх М. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941). Київ : Наукова думка, 1991. 260 с.

70. Жовтобрюх М. Нові підручники української мови. *Комуністична освіта*. 1939. № 1. С. 136–142.

71. Жовтобрюх М. Приголосні в усному українському мовленні. *Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення*. Київ : АН УРСР, 1965. С. 55–85.

72. Жовтобрюх М. Про вимову зубних приголосних перед і в українській літературній мові. *Мовознавство. Наукові записки*. 1961. Т. XVI. С. 68–75.

73. Жовтобрюх М. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти. *Мовознавство*. 1979. № 5. С. 3–12.

74. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наукова думка, 1979. 368 с.

75. Журавлев В. [Рец. :] G. Shevelov. *The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status*. Cambridge, Massachusetts, 1989. 242 p. *Советское славяноведение*. 1991. № 5. Стр. 96–100.

76. Збірник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. – *Symbolae in honorem Georgii Y. Shevelov* / Ред. В. Гаркінз, О. Горбач, Я. Гурський. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1971. 508 с.

77. Зубченко В. М. Оцінка історії української мови Ю. Шевельова українськими радянськими та сучасними мовознавцями. *Вісник Харківського*

національного університету імені В. Н. Каразіна. 2009. № 854 : Серія Філологія. Вип. 57. С. 53–55.

78. -ич. З відчитової залі. Проф. О. Шевелів: до питання генези називних речень. *Краківські Вісті*. 1943. Ч. 108 (23 трав.). С. 4.

79. Інститут Заочного Навчання при Українському Вільному Університеті. *Свобода. Український щоденник*. 1949. Ч. 104 (6 трав.). С. 4.

80. Каганович Н., Шевельов Г. Граматика української мови. Підручник для V–VI класів середньої школи. Харків : Радянська школа, 1935. Ч. I : Морфологія. 115 с.

81. Каганович Н., Шевельов Г. Граматика української мови. Підручник для V–VI класів середньої школи. Харків : Радянська школа, 1936. Ч. I : Морфологія. Вид. 2-е. 115 с.

82. Каганович Н., Шевельов Г. Граматика української мови. Підручник для V–VI класів середньої школи. Київ; Харків : Радянська школа, 1937. Ч. I : Морфологія. Вид. 3-є. 114 с.

83. Каганович Н., Шевельов Г. Граматика української мови. Підручник для VI–VII класів середньої школи. Київ : Радянська школа, 1935. Ч. II : Синтакса. 160 с.

84. Каганович Н., Шевельов Г. Граматика української мови. Підручник для VI–VII класів середньої школи. Київ : Радянська школа, 1936. Ч. II : Синтакса. 160 с.

85. Каганович Н., Шевельов Г. Граматика української мови. Підручник для VI–VII класів середньої школи. Київ; Харків : Радянська школа, 1937. Ч. II : Синтакса. 160 с.

86. Калашник В. С. Науково-педагогічна діяльність Олекси Синявського в оцінці Юрія Шевельова. *Наукові записки НАУКМА*. 2012. Т. 137 : Філологічні науки. С. 122–125.

87. Калашник В. С., Філон М. І. Українська поезія ХХ століття в наукових студіях Ю. Шевельова: від Тичини – до Стуса. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 843 : Серія Філологія. Вип. 55. С. 3–7.

88. Карікова Н. Українська літературна мова за радянської доби (1920–1990) : від нормалізації до рознормалізації та перенормалізації. *Українська мова* :

унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015) / Ред. С. Вакуленко, за участі К. Каруник. Харків : ХІФТ, 2018. С. 429–465.

89. Карнаушенко Г. Юрій Шевельов про мову Слобожанщини. *Вісник Харківського університету*. 1999. № 426 : Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. С. 86–94.

90. Каруник К. Боротьба з діалектизмами як складник мовної політики в радянській Україні (1945–1991). *Ukrainistika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk. – Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Мова.* / Editoři Н. Myronova a další. Brno : Galium, 2015. S. 225–232.

91. Каруник К. “Діалектна багатоосновність” української літературної мови за Юрієм Шевельовим. *Юрій Шевельов : учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури* / Упоряд. С. В. Вакуленко, П. О. Редін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 84–103.

92. Каруник К. Методологічні позиції Юрія Шевельова в студіях над історією українського мовознавства. *Лінгвістичні дослідження*. 2013. № 35. С. 263–271.

93. Каруник К. Між Харковом і Мюнхеном: “переходова” наукова праця Юрія Шевельова. *Шевельов Ю. До питання про генезу та природу називних речень* / Підготувала К. Каруник за участі С. Вакуленка. Харків : ХІФТ, 2012. С. 3–18.

94. Каруник К. Мова Григорія Сковороди в оцінці Юрія Шевельова : кристалізація поглядів. *Слов’янський збірник*. 2013. Вип. 17. С. 119–135.

95. Каруник К. Новознайдені публікації Юрія Шевельова за 1941–1944 рр. *Юрій Шевельов : учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* / Редкол. С. Вакуленко, В. Калашник, Р. Трифонов. Харків : Майдан, 2014. С. 98–112.

96. Каруник К. Поетична мови П. Тичини в оцінці Ю. Шевельова. *Лінгвістичні дослідження*. 2017. № 46. С. 206–213.

97. Каруник К. Полеміка київських академічних мовознавців з діаспорними науковцями навколо питань корпусного планування української мови (1960-і – 1980-і рр. *Українська мова : унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / Ред. С. Вакуленко, за участі К. Каруник. Харків : ХІФТ, 2018. С. 466–500.

98. Каруник К. Потебніана шевельовська на тлі Потебніани української / *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 275–290.

99. Каруник К. Українство альтернативою радянству (творчий доробок Юрія Шевельова 1941–1943 рр.) / *Шевельов Юрій. Дорогою відрадянщення. Публіцистичні та наукові тексти 1941–1943 рр. (харківський період)* / Упор. С. Вакуленко, К. Каруник. Харків : ХІФТ, 2014. С. 3–37.

100. Каруник К. Юрій Шевельов про статус і завдання історичної діалектології. *Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea*. 2014. Anul. III. Nr. 1. С. 173–182.

101. Каруник К. Шкільні граматики Юрія Шевельова. *Лінгвістичні дослідження*. 2011. № 31. С. 80–88.

102. Каталог диссертаций, захищених в Харьковском университете в 1935–1960 гг. / Сост. Л. И. Гуревич. Харьков, 1963. 76 с.

103. Кедрин І. Мова і політичні обставини. [Рец.:] Юрій Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941), Стан і статус, В-во «Сучасність», 1987, ст. 296. *Свобода. Український щоденник*. 1988. № 78 (27 квіт.). С. 2.

104. Кислиця Д. Граматика української мови. Торонто : Нові дні, 1963. Ч. 2 : Синтакса. 2-ге вид. 88 с.

105. Кислиця Д. Світе ясний. Спогади: Від р. Вовчі з Наддніпрянщини до р. Св. Лаврентія на Оттавщині. Оттава : Нові дні, 1987. 454 с.

106. Клід Б. Перше українське видання «Історичної фонології української мови» Юрія Шевельова. *Політика і час*. 2003. № 6. С. 95–96.

107. Кобилянський Б. На грані двох епох. Мова творів Г. С. Сковороди (1722–1794) в історії української літературної мови. *Лекції з курсу «Історія української літературної мови»*. Для студентів філологічного факультету українського відділу заочного і вечірнього навчання. Львів, 1965. С. 35–64.

108. Ковалів П. Нова праця з праслов'янської фонології. *Сучасність*. 1966. Ч. 6. С. 118–119.

109. Ковалів П. Українська мова в світлі сучасної науки. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина* / Відп. ред. В. Омельченко. Нью-Йорк : УВАН, 1977. С. 268–278.

110. Коляструк О. А. Преса в умовах «наступу соціалізму» (кінець 20-х – початок 30-х рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету*. 2001. Вип. 3. Серія : Історія. С. 113–117.

111. Кондрашов Н. А. Какви са били общите закономерности и основите различия в процеса на възникването на славянските национални литературни езици? *Славянска филология. Материали за V международен конгрес на славистите*. София: Издателство НА БАН, 1963. Т. 1.: Отговори на въпросите за научната анкета по езикознание. С. 27.

112. Кошелівець І. [Рец.:] Шевельов, Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Видавництво «Сучасність», 1987, 295 стор. *Сучасність*. 1987. Ч. 10. С. 117–118.

113. Кошмідер Е. [Рец.:] Проф. Ю. Шерех. До генези називного речення. Мюнхен 1947. Ст. 50*16 ст., резюме німецькою мовою. (На правах рукопису. Циклостиль). *Сьогочасне й минуле*. 1949. Ч. 1–2. С. 102–104.

114. Кримський А. [Рец.:] Д-р Смаль-Стоцький. Правописна справа («Україна», 1926, Кн. IV, ст. 180–191). *Записки історично-філологічного відділу*. 1927. Т. 12. С. 342–364.

115. Курило О. [Рец.:] Die Grundlage der Phonetik. Ein Versuch, die phonetische Wissenschaft auf fester, sprachphysiologischer Grundlage aufzubauen, von Jörgen Forchhammer, Lehrer der Stimm- und Sprachphysiologie und Phonetik an der Universität München. Heidelberg 1924. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, st. 212. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*. 1926. Кн. 7–8. С. 530–553.

116. Курило О. До поняття «фонема». *Збірник секції граматики української мови Науково-Дослідного Інституту Мовознавства при Всеукраїнській Академії Наук*. 1930. № 1. С. 217–234.

117. Лисиченко Л. А., Лисиченко Т. Ю. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції. Харків : Вид-во «НТМТ», 2015. 232 с.
118. Листи Юрія Шевельова до Олекси Ізарського / Упоряд. М. Степаненко. Полтава, 2014. 387 с.
119. Листування між подружжям Муромцевих і Юрієм Шевельовим (1990–2000 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 321–404.
120. Листування проф. Ю. Бойко-Блохина і проф. Ю. Шевельова. *Українці в світі і німецька діаспора в Україні – Ukrainer in Welt und deutsche Diaspora in der Ukraine* / Ред. Д. Блохин. Полтава : Асмі, 2009. С. 192–227.
121. Листування Ростислава Доценка з Юрієм Шевельовим (1992–1999 рр.). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 417–448.
122. Лифанов К. Кодифікація Л. Штура в контексте мовних процесів. *Stephanos*. 2015. No. 4. P. 105–112.
123. Лифанов К. «Национальные песни» Я. Коллара как источник изучения среднесловацкого фольклорно-поэтического койне. *Советское славяноведение*. 1990. № 5. Стр. 47–53.
124. Ляшук В. М. Фольклорнае кайнэ ў фармаванні славянскіх літаратурных моў. *XIII Міжнародны з'езд славістаў. Мовознаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка*. Мінск, 2003. С. 70–86.
125. Макаев Э. А. Проблема индоиранского языкового единства. *Вопросы языкознания*. 1971. № 3. Стр. 7–20.
126. Маленко О. Літературна критика Юрія Шевельова як студіювання українського лінгвопоетичного досвіду. *Юрій Шевельов: учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури: збірник статей* / Ред. С. Вакуленко, П. Редін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 75–83.
127. Мамчич І. П. Мовознавча спадщина Василя Чапленка: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 (укр. мова). Дніпропетровськ, 2002. 22 с.
128. Масенко Л. «Коло Шевельова» розширюється. Про внесок вченого в українське мовознавство ХХ століття. *День*. 2013. № 209–210 (15 лист.). С. 22.

129. Масенко Л. Мовна політика в УРСР.: історія лінгвоциду. *Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду. Документи і матеріали* / Ред. Л. Масенко. Київ : Києво-Могилянська Академія, 2005. С. 5–36.

130. Масенко Л. Свято мовознавства в Україні. *Українська мова та література*. 2003. Ч. 18. С. 3–4.

131. Масенко Л. «Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови». *Шевельов Ю. Вибрані праці у двох книгах*. Київ : Києво-Могилянська Академія, 2008. Кн. 1 : Мовознавство. С. 4–25.

132. Масенко Л. Юрій Шевельов в українському мовознавстві ХХ сторіччя. *Юрій Шевельов – учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* Харків : Майдан, 2014. С. 12–22.

133. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. 162 с.

134. Михайло Андрійович Жовтобрюх (до 70-річчя з дня народження). *Мовознавство*. 1975. № 5. С. 83–85.

135. Михальчук К. К Южнорусской Диалектологии. [Рец.:] Проф. А. И. Соболевский «Очерки русской диалектологии. III. Малорусское наречие». Живая старина. Вып. IV. 1892 г. Стр. 3–61. *Киевская старина*. 1893. Кн. IX. Стр. 453–487.

136. Михальчук К. [Рец.:] Статистика в области диалектологии (А. А. Дикарев. Воронежский этнографический сборник. Воронеж 1891 г.). *Киевская старина*. 1893. Кн. V. Стр. 334–353.

137. Михальчук К. Филологическое недоразумение (О форме им. п. мн. ч. прилагательных в малорусском яз. на -ое и т. п.). *Киевская старина*. 1896. Т. 53. С. 102–125.

138. Мозер М. Український П'ємонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови. Львів; Київ : Смолоскип, 2011. 160 с.

139. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя. Підручник. Київ : Академія, 2016. 284 с.

140. Мойсієнко В. Питання історичної діалектології східнослов'янських мов у лінгвістичній спадщині Ю. Шевельова. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 843 : Серія Філологія. Вип. 55. С. 33–38.

141. Моргун П. А. Місце Г. С. Сковороди в історії розвитку української літературної мови. *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики. Матеріали III республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О. О. Потебні (23–27 грудня 1960 р.)*. Харків : ХДУ, 1962. С. 98–116.

142. Москаленко А. А. Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої революції. *Діалектологічний бюлетень*. 1949. Вип. I. С. 32–43.

143. Мошинский Л. К развитию праславянских сонантов / Перев. с польского А. Б. Пеньковский. *Вопросы языкознания*. 1969. № 5. Стр. 3–10.

144. Муромцев І. Юрій Шевельов – видатний учений сучасності. *Видатний філолог сучасності. Наукові виклади на честь 85-ліття Ю. Шевельова*. Харків : Око, 1996. С. 13–21.

145. Муромцев І. В. Ю. Шевельов – історик українського і світового мовознавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 843 : Серія Філологія. Вип. 55. С. 10–15.

146. Наєнко Г. Концепція історії української мови Юрія Шевельова : подолання міфів. *Юрій Шевельов – виклик часу і відповідь науковця / Піскун В. М. та ін.* Київ : МП Леся, 2010. С. 97–105.

147. Наєнко Г. Науковий текст середньоукраїнського періоду в лінгвостилістичному, текстолінгвістичному й комунікативно-функціональному висвітленні: монографія. Київ : Освіта України, 2013. 404 с.

148. Німчук В. До проблеми про об'єкт і зміст курсу «Історія української літературної мови». *Українська мова*. 2014. № 3. С. 161–173.

149. Німчук В. Ю. Шевельов і проблеми нашого правопису (До 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова). *Українська мова*. 2009. № 2. С. 95–101.

150. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол. Варшава, 1930. Т. 1. 520 с.

151. Огієнко І. Історія української літературної мови. Вінніпег.: Наша культура, 1950. 381 с.
152. Огієнко І. Складня української мови. Жовква, 1935. Ч. 1.: Вступ до вивчення складні. 196 с.
153. О. П. Харківський університет відновив наукову роботу. *Нова Україна*. 1942. Ч. 238 (22 жов.). С. 2.
154. Основні проблеми розвитку мовознавства в Українській РСР на 1959–1965 рр. [Для службового користування] / Ред. кол. О. С. Короїд та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. 80 с.
155. От Советского Комитета славистов. *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка*. 1962. Т. XXI. Вып. 2. С. 147–156.
156. Ощипко І. Й. Спостереження над мовностилістичними особливостями художніх творів Г. С. Сковороди. *Вісник Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів. Франка*. 1966. Вип. 4 : Серія філологічна. С. 51–56.
157. Павловскій Ал. Грамматика малороссійскаго наречія. Санктпетербург, 1818. 116 с.
158. Павловскій Ал. Прибавление к грамматике малороссійскаго наречія. Или, ответ на рецензію, зделанную на оную грамматику. Санктпетербург, 1822. 36 с.
159. Передрієнко В. А. Передмова. *Приватні листи XVIII ст.* / Підгот. до видання В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1987. С. 5–16.
160. Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. Москва, 1938. 452 стр.
161. Підкуймуха Л. Лексика міжвоєнного Львова в історичному й соціокультурному аспектах (На матеріалі художніх текстів). *Українська мова : унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / Ред. С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків : ХІФТ, 2018. С. 365–396.
162. Полтава Л. Проф. Ю. Шевельов пише «Історію української мови», одержав нагороду. *Свобода. Український щоденник*. 1967. Ч. 75 (26 квіт.). С. 1, 8.
163. Попов П. Григорій Сковорода. Київ : Дніпро, 1969. 173 с.

164. Потебня А. А. Из записок по теории словесности / Издание М. В. Потебни. Харьков, 1905. 650 с.
165. Потебня А. К истории звуков русского языка. *Филологические записки*. 1876. Вып. 1. С. 1–54.
166. Приступа П. І. Тверді і м'які приголосні перед *i* в українській мові. *Діалектологічний бюлетень*. 1955. Вип. V. С. 3–8.
167. Присяжний М. Спроба прилюдної реабілітації. [Рец.:] Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Сучасність, 1987. – 295 с. *Дзвін*. 1990. № 9. С. 147–149.
168. Програма третьої конференції Мовознавчої групи У.В.А.Н. *Бюлетень [Української Вільної Академії Наук]*. 1946. Ч. 5 (трав.). С. 6–7.
169. Програми і підручники для шкіл. *Нова Україна*. 1942. Ч. 5 (16 січ.). С. 4.
170. Радченко О. Горизонты нарративной лингвистической истории в новом столетии. *Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки*. 2018. Вып. 9. Стр. 25–39.
171. Риженко Г. Наукова бібліотека. *Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України 1930–2005. Матеріали до історії* / Редкол. В. Г. Склярєнко, Т. Б. Лукінова, П. О. Селігей. Київ : Довіра, 2005. С. 343–358.
172. Розвиток українських студій в Альбертському університеті. *Свобода. Український щоденник*. 1966. Ч. 45 (10 бер.). С. 3.
173. Ромашко С. А. Методология изучения истории языкознания. Москва : ИНИОН, 1985. 46 с.
174. Рудницький Я. Важлива праця про українську літературну мову (З приводу появи «Нарису сучасної української літературної мови» Ю. Шереха). *Нові Дні*. 1952. Ч. 31. С. 25–26.
175. Сварог В. Наша мова в перипетіях нашої історії. *Українські Вісті*. 1987. Ч. 28 (12 лип.). С. 3.
176. С-вей Дм. Шкільне життя Харкова. *Нова Україна*. 1942. Ч. 158 (19 лип.). С. 3.

177. Селігей П. Юрій Шевельов – майстер наукового стилю. *Українська мова*. 2010. № 4. С. 3–21.
178. Семереньи О. Славянская этимология на индоевропейском фоне / Перевела с англ. В. А. Меркулова. *Вопросы языкознания*. 1967. № 4. Стр. 3–25.
179. Синиця І. Життєвий і творчий шлях Г.П. Їжакевич. *Галина Прокопівна Їжакевич. Біобібліографія*. Київ, 2009. С. 3–15.
180. Синявський О. Дещо про Шевченкову мову: Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови. *Україна*. 1925. Кн. 1–2. С. 100–114.
181. Синявський О. Коротка історія «Українського правопису». *Культура українського слова*. Харків; Київ : Література і мистецтво, 1931. Зб. 1. С. 93–112.
182. Синявський О. Короткий нарис української мови. З лекцій читаних на учительських курсах у Харкові 1917 року. Харків : Союз, 1918. 55 с.
183. Синявський О. Мова творів Гр. Сковороди. *Червоний шлях*. 1924. Ч. 4–5. С. 248–255.
184. Синявський О. Норми української літературної мови. Харків; Київ : Література й мистецтво, 1931. 368 с.
185. Сікора Г. В. Львівське мовлення в термінах та визначеннях. *Термінологічний вісник*. 2015. Вип. 3. С. 62–80.
186. Сімович В. Фонологія і правопис. *Сімович В. Вибрані праці в двох томах* / Упор. Л. Ткач. Чернівці : Книги ХХ, 2005. Т. 1.: Мовознавство. С. 206–210.
187. Скопненко О. І. Юрій Шевельов і вивчення білоруської мови. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*. 2011. Вип. 14. С. 143–151.
188. Смаль-Стоцький Ст. Українська літературна мова. *Україна. Науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 4. С. 3–13.
189. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Перекл. з франц. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ : Основи, 1998. 324 с.
190. Степаненко М. Нова книга проф. Ю. Шевельова. *Українські Вісті*. 1964. Ч. 14 (5 квіт.). С. 5.
191. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Київ, 1969. 436 с.

192. Тарасюк М. Їхні ідеологічні позиції (буржуазно-націоналістична преса про українську мову і мовознавство). *Мовознавство*. 1970. № 4. С. 39–49.
193. Тарасюк М. Мовна дійсність в УРСР і злісні вигадки. *Мовознавство*. 1971. № 2. С. 42–49.
194. Тарасюк М. Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови. Київ, 1973. 60 с.
195. Тарновецька Л. Багатомовне середовище як чинник розвитку української літературної мови. *Про український правопис і проблеми мови* / Ред. Л. Онишкевич. Нью-Йорк; Львів : НТШ, 1997. С. 40–50.
196. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 (укр. мова). Донецьк, 2006. 23 с.
197. Ткач Л. Роль праць Ю. Шевельова в подоланні негативних стереотипних уявлень про стан, статус і розвиток української літературної мови в ХІХ – першій половині ХХ ст. *Юрій Шевельов – учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р.* Харків : Майдан, 2014. С. 23–49.
198. Ткач Л. Українська літературна мова на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Чернівці : Книги-ХХІ, 2007. Ч. 2 : Джерела і соціокультурні чинники розвитку. 704 с.
199. Толстой Н. И. История и культура славянских литературных языков. Москва : Наука, 1988. 240 стр.
200. Толстой Н. И. Създаване на койне в славянските езици и неговото влияние върху литературните езици. *Славянска филология: Материали за V Международен конгрес на славистите*. София, 1963. Т. 1.: Отговори на въпросите за научнати анкета по езикознание. Стр. 44–46.
201. Тоцкая Н. И. [Рец.:] М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Склярєнко. Історія української мови. Фонетика. Київ, «Наукова думка», 1979. 368 с. *Вопросы языкознания*. 1980. № 4. Стр. 133–136.

202. Трифонов Р. Грані вивчення мовної дискусії 1906–1913 рр. : Ю. Шевельов та його сучасники з України та діаспори. *Вісник Харківського університету*. 1999. № 426 : Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. С. 30–35.

203. Трубочев О. Н. Работа над этимологическим словарем славянских языков. *Вопросы языкознания*. 1967. № 4. Стр. 34–45.

204. Український правопис. Київ : Радянська школа, 1940. 150 с.

205. Український правопис. Київ : Наукова думка, 1990. 3-тє вид., випр. і допов. 240 с.

206. Український правопис (проект видання четвертого). Київ : Радянська школа, 1938. 124 с.

207. Франко І. Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і єго літературна історія (кінець). *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*. 1897. Т. XX. С. 135–202.

208. Француженко М. Інтерв'ю у зв'язку з появою книги Ю. Шевельова : «Передісторія праслов'янської мови». *Українські Вісті*. 1966. Ч. 35–36 (28 серп. – 4 вер.). С. 2.

209. Харківський державний університет ім. О. М. Горького. Оголошення про публічний захист дисертацій. *Соціалістична Харківщина*. 1939. № 110 (16 трав.). С. 4.

210. Худаш М. Л. Українські козацькі особові назви (композиції і словосполучення) середини XVII ст. *Дослідження і матеріали з української мови*. 1964. Т. VI. С. 146–157.

211. Чапленко В. Діалектна основа української літературної мови. *Україна. українознавство і французьке культурне життя*. 1950. Ч. 4. С. 235–241.

212. Чапленко В. Діалектна основа української літературної мови. I. *Самостійна Україна*. 1951. Ч. 3. С. 17–22.

213. Чапленко В. Діалектна основа української літературної мови. II. *Самостійна Україна*. 1951. Ч. 4. С. 23–25.

214. Чапленко В. «Діалектна основа української літературної мови» (Замість рецензії на нову книжку). *Самостійна Україна*. 1951. Ч. 7. С. 11–13.

215. Чапленко В. Новий «словник-довідник» української мови. *Свобода. Український щоденник*. 1974. Ч. 22 (2 лют.). С. 4.
216. Чапленко В. Під знаком української мови (вражіння й думки наддніпрянця про українську мову Львова). *Краківські Вісті*. 1943. Ч. 124 (11 черв.). С. 3–4; Ч. 126 (16 черв.). С. 3–4.
217. Чапленко В. Сподіваний відгук бюрократів. *Свобода. Український щоденник*. 1970. Ч. 17 (27 січ.). С. 2.
218. Чапленко В. Українська літературна мова : її виникнення й розвиток (XVII ст. – 1917 р.). Нью-Йорк, 1955. 328 с.
219. Чапленко В. Ще про Шерехів «Нарис». *Свобода. Недільне видання*. 1952. Ч. 41 (7 груд.). С. 4–5; Ч. 42 (14 груд.). С. 4; Ч. 43 (21 груд.). С. 4.
220. Чередниченко І. [Рец.:] Курс сучасної української літературної мови. Т. II. Синтаксис (1. Просте речення, 2. Складне речення, 3. Пунктуація). За редакцією дійсного члена Академії наук УРСР Л. А. Булаховського, «Радянська школа», К., 1951, 408 стор. *Українська мова в школі*. 1952. № 1. С. 76–79.
221. Черемська О. Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2009. № 854 : Серія Філологія. Вип. 57. С. 44–48.
222. IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. Москва : АН СССР, 1962. Т. 2 : Проблемы славянского языкознания. 532 с.
223. Чижевський Д. До проблеми фонологічної та структурної своєрідності слов'янських мов (Конспект). *Бюлетень [Української Вільної Академії Наук]*. 1946. Ч. 6 (черв.). С. 7–12.
224. Чижевський Д. Значіння Харківського Університету в українському духовому житті. *Молода Україна*. 1956. Ч. 29. С. 7–8.
225. Чижевський Д. Фонологія та психологія / Переклав з нім. С. Вакуленко. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2009. Т. 13. С. 261–278.
226. Чикут В. Наукові досягнення І. А. Панькевича і їх вплив на розвиток українознавчих лінгвістичних галузей. Пряшів, 2009. 242 с.

227. Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. Петроград, 1916. Ч. 1.: Исторический процесс образования русских племен и наречий. 146 с.
228. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Ленинград, 1925. Вып. 1.: Учение о предложении и о словосочетаниях. XVIII + 441 с.
229. Шевелев Ю. Языкотворец. *Красное знамя*. 1941. № 22 (28 янв.). С. 3.
230. Шевельов Г. Мова «Диктатури» Ів. Микитенка. *За якість художньої мови. Збірник статей* / Ред. Н. Каганович. Харків: Радянська література, 1934. С. 5–29.
231. Шевельов Гр. «Молодик». *Нова Україна*. 1942. Ч. 56 (19 бер.). С. 3.
232. Шевельов Ю. Василь Сімович як мовознавець. *Краківські Вісті*. 1944. Ч. 140 (29 черв.). С. 2–3; Ч. 141 (30 черв.). С. 3.
233. Шевельов Ю. Вибрані праці у двох книгах. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2008. Кн. 1: Мовознавство. 584 с.
234. Шевельов Ю. Відкритий лист у відповідь на закритий лист. *Нові Дні*. 1983. Ч. 401–402. С. 3–6.
235. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк: НТШ, 1996. 192 с.
236. Шевельов Ю. Галичина у формуванні нової української літературної мови. Edmonton: The University of Alberta, 1975. 164 с.
237. Шевельов Ю. «Грамматика», що належить до історії літератури: («Грамматика малоросійського нареччя» Павловського та її автор). *Слово*. 1964. Зб. 2. С. 177–197.
238. Шевельов Ю. До питання про генезу та природу називних речень / До друку підгот. К. Каруник за участі С. Вакуленка. Харків: ХІФТ, 2012. 135 с.
239. Шевельов Ю. До проблеми українського правопису. Лист Президентів Академії наук України Б. Є. Патону. *Літературна Україна*. 1993. № 11 (18 бер.). С. 1.
240. Шевельов Ю. Дорогою відрядження: публіцистичні та наукові тексти 1941–1943 рр. (харківський період) / Упоряд. С. Вакуленко, К. Каруник. Харків: ХІФТ, 2014. 190 с.

241. Шевельов Ю. Епізод з історії українського словництва. *Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева*. – *Symbolae in Honorem Volodymyr Janiv*. München, 1983. С. 885–889.

242. Шевельов Ю. Життя і праця Василя Сімовича / Перекл. з англ. Р. Дяченко. *Слово*. 1991. Ч. 23. С. 6–7; 1992. Ч. 1. С. 6–7; Ч. 2. С. 6–7.

243. Шевельов Ю. За українську літературну мову. *Краківські Вісті*. 1943. Ч. 147 (10 лип.). С. 3–5; Ч. 148 (11 лип.). С. 4–5.

244. Шевельов Ю. Зустрічі з Романом Якобсоном. *Сучасність*. 1994. Ч. 12. С. 93–128.

245. Шевельов Ю. «История Русов» очима мовознавця. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина* / Ред. В. Омельченко. Нью-Йорк : УВАН у США, 1977. С. 465–482.

246. Шевельов Ю. Із історії винищування української мови [Українська мова (1900–1941). Стан і статус]. *Золоті Ворота*. 1990. Ч. 1. С. 7–10; Ч. 2. С. 8–10.

247. Шевельов Ю. Із спостережень над мовою сучасної поезії. Ораторський жанр у політичній ліриці П. Г. Тичини. *Наукові записки Українського комуністичного інституту журналістики*. 1940. Кн. 1. С. 127–142.

248. Шевельов Ю. Із спостережень над мовою сучасної поезії. Про мову поезій П. Г. Тичини. *Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького*. 1940. № 20.: Збірник праць Кафедри мовознавства № 1. С. 41–99.

249. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.

250. Шевельов Ю. Кірова, 4. Кілька уваг про мову, мовознавство і «Мовознавство», про перерубану навпіл дитину, про грачів на флейті і лицарів ерижки, про себе і своїх колег і “колег”, та інші речі. *Сучасність*. 1971. Ч. 6. С. 38–55.

251. Шевельов Ю. Літературна мова. *Енциклопедія українознавства*. Париж; Нью-Йорк, 1962. Т. 4. С. 1361–1363.

252. Шевельов Ю. Міркування про історію літературної мови, історичну діалектологію та історичну граматику / Переклад з англ. Ю. Волошиної. *Українська мова*. 2014. № 3. С. 146–160.

253. Шевельов Ю. Мовне внормування на Україні та його введіснення / З англ. переклали С. Вакуленко, К. Каруник. *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / Ред. С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків : ХІФТ, 2018. С. 515–535.

254. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії / Упор. Л. Белей, Л. Нуждак. Київ : Темпора, 2012. 664 с.

255. Шевельов Ю. Незаступна втрата: Василь Сімович – мовознавець. *Наші Дні*. 1944. Ч. 4–5. С. 2–3.

256. Шевельов Ю. Новітня українська літературна мова з типологічного погляду. *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* / Ред. С. Вакуленко, за участі К. Каруник. Харків : ХІФТ, 2018. С. 503–514.

257. Шевельов Ю. Новітня українська літературна мова, з типологічного погляду. *Українські Вісті*. 1966. Ч. 26 (26 лип.), С. 2–5.

258. Шевельов Ю. Нотатки про етимологію. *Український Засів*. 1942. Ч. 3. С. 96–104.

259. Шевельов Ю. Олександр Потебня як мовознавець / Переклад з англ. К. Каруник. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 2014. Т. 15. С. 295–306.

260. Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови. *Мовознавство*. 1992. Ч. 2. С. 67–74; Ч. 3. С. 57–68.

261. Шевельов Ю. О. О. Потебня і українське питання. Спроба реконструкції цілісного образу науковця. *Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти* / Упор. Ю. Шевельов. Нью-Йорк : УВАН у США, 1992. С. 7–46.

262. Шевельов Ю. Перша спроба дослідити міську говірку [Рец.: Jaroslau Rudnyckuj Lemberger Ukrainische Stadtmundart (Znesinnia). 1943]. *Український Вісник* [Берлін]. 1944. Ч. 10 (18 черв.). С. 7–8.

263. Шевельов Ю. Покоління двадцятих років в українському мовознавстві. *Записки НТШ*. 1962. Т. 173 : Праці історично-філологічної секції. С. 309–332.

264. Шевельов Ю. Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди / Перекл. М. Габлевич. *Записки НТШ*. 2000. № 239 : Праці філологічної секції. С. 177–211.

265. Шевельов Ю. Про генетизм у діалектологічній концепції К. Михальчука. *Проблеми сучасної ареалогії* / Ред. П. Гриценко. Київ : Наукова думка, 1994. С. 11–19.

266. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Мовознавство*. 1995. № 2–3. С. 3–9.

267. [Шевельов Ю.] Просте речення // Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис (1. Просте речення, 2. Складне речення, 3. Пунктуація) / За ред. Л. А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. С. 5–141.

268. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові. *Українські Вісті*. 1966. Ч. 23 (5 черв.). С. 2–3.

269. Шевельов Ю. [Рец.:] Г. П. Їжакевич. Питання російсько-українських мовних зв'язків. Київ 1954. Стор. 104. *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1953 [ipso facto 1954]. Ч. 10. С. 902–904.

270. Шевельов Ю. «Рік видання другий». *Сучасність*. 1969. Ч. 8. С. 58–70.

271. Шевельов Ю. Сковорода – поет. *Український Вісник*. 1944. Ч. 29–30 (25 лист.). С. 8.

272. Шевельов Ю. Спірантизація *g / Переклав з англ. С. Єрмоленко. *Мовознавство*. 1994. №1. С. 3–14.

273. Шевельов Ю. Стиль політичної лірики П. Г. Тичини. *Наукові записки Інституту мовознавства*. 1941. Т. 1. С. 3–51.

274. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського. *Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького*. 1940. № 20 : Збірник праць Кафедри українського мовознавства № 1. С. 131–170.

275. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського / Упоряд. Л. О. Тарновецької. Чернівці : Рута, 1998. 80 с.

276. Шевельов Ю. Тридцять років життя у науці (Академік Л. А. Булаховський). *Соціалістична Харківщина*. 1941. № 8 (10 січ.). С. 3.

277. Шевельов Ю. Три профілі. (До перевидання праць наддніпрянських мовознавців у Львові). *Наші Дні*. 1943. Ч. 4. С. 6–7.

278. Шевельов Ю. У довгій черзі. Проблеми реабілітацій. *Сучасність*. 1990. Ч. 12. С. 69–79.

279. Шевельов Ю. У кого з українських письменників багатша мова. *Земля*. 1944. № 6 (22 жовт.). С. 6; № 7 (29 жовт.). С. 5–6.

280. Шевельов Ю. Українізація : Радянська політика 1925–1932 років. *Сучасність*. 1983. Ч. 5. С. 36–57.

281. Шевельов Ю. Українська літературна мова / Переклав з франц. С. Вакуленко. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. 1999. Т. 8. С. 83–100.

282. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині дев'ятнадцятого століття (1900–1940) : Стан і статус. Б.м. : Сучасність, 1987. 296 с.

283. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині дев'ятнадцятого століття (1900–1940) : Стан і статус / Ред. Л. Тарновецька; вступне слово Л. Масенко. Чернівці : Рута, 1998. 208 с.

284. Шевельов Ю. Українська мова в себе вдома сьогодні і завтра. *Сучасність*. 1986. Ч. 10. С. 28–46.

285. Шевельов Ю. Українське мовне барокко : від Г. С. Сковороди до Т. Г. Шевченка. *Одеський університет*. 1992. Ч. 14. С. 2; Ч. 15. С. 2.

286. Шевельов Ю. Уярмлена мова. *Дивослово*. 2008. Ч. 12. С. 31–32.

287. Шевельов Ю. Чернігівщина в формуванні української літературної мови. *Записки НТШ*. 1961. Т. 169. С. 252–264.

288. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? (З проблем східнослов'янської глотогонії). Київ : Academia, 1994. 32 с.

289. Шевельов Ю. Шевченкові традиції в українській мові (конспект лекції, виголошеної в Едмонтоні 29.3.1966). *Слово на сторожі*. 1967. Ч. 4. С. 8–10.

290. Шевельов Ю. Шевченко – клясик? *Український Засів*, 1943. Ч. 4. С. 94–107.

291. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль», Видавництво М. П. Коць, 2001. Т. 1: В Україні. 431 с.

292. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). Спогади. Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль», Видавництво М. П. Коць, 2001. Т. 2: В Європі. 304 с.

293. Шевельов Ю. «Я ніколи нікого не зрадив...» [Інтерв'ю взяла К. Кіндрась]. *Свобода. Український щоденник*. 2002. Ч. 5 (1 лют.). С. 9.

294. Шевчук Г., Нетай В. Уярмлена мова. *Нова Україна*. 1941. Ч. 3 (11 груд.). С. 2–3.

295. Шевчук Гр. Без покvapливости. *Краківські Вісті*. 1943. Ч. 275 (7 груд.). С. 3–4.

296. Шевчук Гр. Визначний український діяч: До роковин смерті О. Потебні (11.XII.1891). *Нова Україна*. 1941. Ч. 13 (25-26 грудня). С. 3–4.

297. Шевчук Гр. Одна чи дві літературні мови? *Рідне Слово*. 1946. Ч. 3–4. С. 78–85.

298. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило. Вінніпег: УВАН, 1954. 78 с.

299. Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови (Розділ з розвідки). *Літературно-науковий збірник*. Ганновер, 1946. [Ч. 1]. С. 17–44.

300. Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови. Мюнхен: УВУ, 1949. 93 с.

301. Шерех Ю. Глибока провінція. *Літературно-науковий збірник I*. Нью-Йорк: УВАН, 1952. С. 269–271.

302. Шерех Ю. Головні правила українського правопису. [Ной Ульм]: Прометей, 1946. 65 с.

303. Шерех Ю. До генези називного речення. Мюнхен, 1947. 50 + 16 с.

304. Шерех Ю. Думки проти течії. Публіцистика. Б. м. : Україна, 1949. 100 с.
305. Шерех Ю. Кость Михальчук: 21.12.1840 – 7.4.1914. Вінніпег : УВАН, 1952. 39 с.
306. Шерех Ю. Микола Грунський (1879–1951). *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1951. Ч. 6. С. 476.
307. Шерех Ю. Минуле, що лишається живим (Про діяльність київських мовознавців 20-их років). *Свобода. Український щоденник*. 1952. Ч. 330 (11 груд.). С. 3; Ч. 331 (12 груд.). С. 3.
308. Шерех Ю. Мова української еміграції в Німеччині (1945–1948). *Сьогочасне й минуле*. 1949. Т. 1–2. С. 38–45.
309. Шерех Ю. Мовна дискусія 1891–1893 років і участь у ній Івана Франка. *Рідне Слово*. 1946. Ч. 6. С. 73–79.
310. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951. 402 с.
311. Шерех Ю. На рiштованнях історії літератури. *Шерех Юрій. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*. Харків : Фоліо, 1998. Т. 1. С. 361–378.
312. Шерех Ю. Невіддільна спадщина (Кілька слів про українські церковнослов'янiзми). *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1950. Ч. 3. С. 155–157.
313. Шерех Ю. Польська мова в Україні в XVI–XVII ст. (Пам'яті Антуана Мартеля). *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1949. Ч. 2. С. 99–107.
314. Шерех Ю. Принципи й етапи большевицької мовної політики на Україні. *Сучасна Україна*. 1952. Ч. 14 (29 черв.). С. 9–10; Ч. 15 (15 лип.). С. 5–6; Ч. 16 (27 лип.). С. 7–8.
315. Шерех Ю. Принципи й етапи большевицької політики щодо слов'янських мов в СРСР (крім російської). *Свобода. Український щоденник*. 1947. Ч. 270 (19 лист.). С. 3; Ч. 271 (20 лист.). С. 3; Ч. 272 (21 лист.). С. 3; Ч. 273 (22 лист.). С. 3; Ч. 275 (25 лист.). С. 3; Ч. 277 (28 лист.). С. 3–4; Ч. 278 (29 лист.). С. 3.

316. Шерех Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди / перекл. Р. Доценка. *Шерех Юрій. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*. Харків : Фоліо, 1998. Т. 3. С. 364–413.

317. Шерех Ю. Українські мовознавці : Всеволод Ганцов (1892–?). *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1952. Ч. 8. С. 600–604.

318. Шерех Ю. Українські мовознавці : Кость Михальчук (1840–1914). *Україна. Українознавство і французьке культурне життя*. 1952. Ч. 7. С. 502–507.

319. Шерех Ю. Юрій Шерех (1941–1956): (Матеріали для біографії) // *Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології*. Харків : Фоліо, 1998. Т. 1. С. 19–41.

320. Шерех Ю., Кислиця Д. Граматика української мови. Посібник для гімназії. Частина II: Синтакса. Мюнхен : Українська трибуна, 1947. 86 с.

321. Шэрах Ю. Проблемы фармаванья беларускай мовы / Перекл. з ангельскай А. Кузьміч. *Arche. Пачатак*. 2012. № 6. С. 5–125.

322. Щерба Л. Русские гласные в качественном отношении. Санкт-Петербург, 1912. XII + 155 стр.

323. Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріали до бібліографії / Упор. А. Даниленко, Л. Чабан. Нью-Йорк : УВАН, 1998. 200 с.

324. Юрій Шевельов : учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури: збірник статей / Ред. С. Вакуленко, П. Редін. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 116 с.

325. Юрій Шевельов – учора, сьогодні завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р. / Редкол. С. Вакуленко, В. Калашник, Р. Трифонов. Харків : Майдан, 2014. 184 с.

326. Юсікова О. Питання історичного розвитку українських дифтонгічних вокалів та його місце в українській діалектній фонології. *Лінгвістичні студії*. 2010. Вип. 21. С. 237–240.

327. Adamska-Sałaciak A. Jan Baudouin de Courtenay's contribution to linguistic theory. *Historiographia Linguistica*. 1998. Vol. 25. No. 1–2. P. 25–60.

328. A. K. Ukrajinská syntax. *Jazykovědné aktuality. Zpravodaj Jazykovědného sdružení při Československé akademii věd.* 1964. Vol. 1. P. 9–10.

329. Bajerowa I. Językoznawstwo polonistyczne. *Historia nauki polskiej wiek XX. Nauki Filologiczne* / Red. A. Śródki. Warszawa : Wydawnictwo IHN PAN, 1999. S. 201–228.

330. Barry W. J. Phoneme. *Encyclopedia of Language and Linguistics* / Ed. by K. Brown et al. S.l. : Elsevier, 2006. 2nd ed. P. 345–350.

331. Baudouin de Courtenay J. N. Dzieła wybrane / Ed. by A. Heinz. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1990. T. IV. 639 S.

332. Beebe J. F. [Rev. :] Shevelov, George Y. The Syntax of Modern Literary Ukrainian : The Simple Sentence. (Slavistic Printings and Reprintings, 38). The Hague : Mouton and Co., 1963. 319 pp. *The Slavic and East European Journal.* 1965. Vol. 9. No. 1. P. 81–82.

333. Berkhoff K. [Rev. :] Taal en nationaal bewustzijn. George Y. Shevelov, The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941) : Its state and status. Harvard Ukrainian Research Institute. (Harvard U. P., Cambridge Mass. 1989) viii + 242 blz. *Tijdschrift voor geschiedenis.* 1990. Jg. 103. Afl. 4. P. 722.

334. Bethin Ch. Y. [Rev. :] Shevelov, George Y. The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941) : Its state and status. Cambridge, MA : Harvard Ukrainian Research Institute, 1989. 242 pp. *The Modern Language Journal.* 1992. Vol. 76. No. 1. P. 126–127.

335. Bilas L. [Rev. :] George Y. Shevelov. The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941) : Its state and status. Harvard University Press. Cambridge, Mass., 1989. 242 S. \$20. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* 1991. Bd. 39. H. 1. S. 115–117.

336. Brozović D. Standardni Jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja. Zagreb : Matica hrvatska, 1970. 180 s.

337. Brozović D. Vuk i novoštokavska folklorna Koine (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika). *Slavia.* 1965. Roč. XXXIV. Seš. 1. S. 1–27.

338. Christmann H. H. Quelques remarques sur l'histoire de la linguistique. *Historiographia Linguistica*. 1987. Vol. 14. No. 3. P. 235–241.
339. Chronicle. *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. 1953. Vol. 3. No. 1. P. 598–602.
340. Colloquia Epistolaria. Юрій Шевельов і Юрій Луцький. Листування (1950–2000) / Упоряд., передмова і коментарі О. Лучук. Харків: Акта, 2018. Кн. 1: 1950–1984 pp. 638 с.
341. Comtet R. [Rev. :] Ševel'ov Jurij, Istoryčna fonolohija ukrajins'koji movy, traduit de l'anglais, Xarkiv, Akta, 2002, 1054 pages, 4 cartes couleurs hors texte. *Revue des études slaves*. 2005. Vol. 66. No. 2/3. P. 391–393.
342. Cram D. Shelf Life and Time Horizons in the Historiography of Linguistics. *Historiographia Linguistica*. 2007. Vol. 34. No. 2/3. P. 189–212.
343. «Current Trends in Linguistics», ed. by T. A. Sebeok, I – Soviet and East European Linguistics. – The Hague, Mouton and Co, 1963. 606 стр. *Вопросы языкознания*. 1965. № 3. С. 147–165.
344. Čyževskýj D. Phonologie und Psychologie. *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*. 1931. T. 4.: Réunion phonologique internationale tenue á Prague (18–21.XII 1930). P. 3–22.
345. Danylenko A. George Y. Shevelov as a Linguist. *The Ukrainian Quarterly*. 2000. Vol. 56. No. 2. P. 199–211.
346. De Clercq J., Swiggers P. L'histoire de la linguistique: “L'autre histoire” et l'histoire d'une histoire. *Neue Fragen der Linguistik* / Hrsg. E. Feldbusch, R. Pogarell, C. Weiß. Tübingen : Niemeyer, 1991. Bd. 1. S. 15–22.
347. Elffers-van Ketel E. The Historiography of Grammatical Concepts. 19th and 20th-century changes in the subject-prdicate concaption and the problem of thier historical reconstruction. Amsterdam : Rodopi, 1991. 360 p.
348. Gregorovich A. [Rev. :] The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Its state and status, by George Y. Shevelov. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1989. 242 p. *Forum. A Ukrainian Review*. 1991. No. 83. P. 32.

349. Hursky J. Foreword. *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* 1985. Vol. 15. No. 39–40.: Studies in Ukrainian Linguistics in Honor of George Y. Shevelov. P. 9–12.

350. Hursky J. P. Linguistic Studies of Prof. George Y. Shevelov. *The Ukrainian Quarterly*. 1969. Vol. 25. No. 2. P. 156–164.

351. Jakobson R. Selected Writings. The Hague: Mouton, 1962. Vol. I: Phonological Studies. 678 pp.

352. Jakobson R. 1971. Selected Writings. The Hague; Paris: Mouton, 1971. Vol. II: Word and Language. 754 pp.

353. Jones D. The History and the Meaning of the Term “Phoneme”. London: International Phonetic Association, 1964. 22 pp.

354. Jones D. The Phoneme: Its Nature and Use. Cambridge: W. Heffer & Sons Ltd., 1950. 268 pp.

355. Joseph J. E. Dufriche-Desgenettes and the Birth of the Phoneme. *The Emergence of the Modern Language Sciences. Studies on the Transition from Historical-Comparative to Structural Linguistics in Honor of E. F. K. Koerner* / Ed. by S. Embleton, J. E. Joseph, H.-J. Niederehe. Philadelphia; Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1999. Vol. 1.: Historiographical Perspectives. P. 55–75.

356. Karunyk K. Addendum to the Bibliography of George Y. Shevelov (1937–1944). *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov* / Hrsg. A. Danylenko, S. Vakulenko. München; Berlin: Verlag Otto Sagner, 2012. P. xvii–xviii.

357. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov. *Tradition and innovation in the History of Linguistics* / Ed. by C. Assunção, G. Fernandes, R. Kemmler. Münster: Nodus Publikationen, 2016. P. 173–183.

358. Karunyk K. Opposition of Languages or Integration of Dialects? George Y. Shevelov on the Sources of Standard Ukrainian. *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*. 2013. Vol. 23. No. 2. P. 275–294.

359. Karunyk K. The Ukrainian Spelling Reforms, Half-reforms, Non-reforms and Anti-reforms as Manifestation of the Soviet Language Policy. *Studi Slavistici*. 2017. Vol. XIV. P. 91–110.
360. Kloss H. Research Possibilities on Group Bilingualism : A Report. Quebec : International Center for Research on Bilingualism, 1969. 94 p.
361. Koerner K. E. F. A Minor Figure in 19th-Century French Linguistics : A. Dufriche-Desgenettes. *Phonetica*. Vol. 33. No. 3. P. 222–231.
362. Koerner K. E. F. Purpose and Scope of *Historiographia Linguistica*. Editorial. *Historiographia Linguistica*. 1974. Vol. I. No. 1. P. 1–10.
363. Koerner K. E. F. The Importance of Linguistic Historiography and the Place of History in Linguistic Science. *Foundation of Language*. Vol. 14. No. 4. P. 541–547.
364. Ľašuková V. Folklórny vektor v kodifikácii bieloruského a slovenského jazyka. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej university, 2009. 309 s.
365. Leeming H. [Rev.:] Shevelov, George Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Historical Phonology of the Slavic Languages, IV. Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies by Carl Winter, Universitätsverlag, Heidelberg, 1979. vi + 809 pp. Maps. Bibliography. Indexes. *The Slavonic and East European Review*. 1982. Vol. 60. No. 3. P. 441–443.
366. Lifanov K. Rekatolizácia ako Najdôležitejší Medzník v Dejinách Spisovnej Slovenčiny. *Jazykovedný časopis*. 1999. Vol. 50. No. 1. P. 17–26.
367. Lifanov K. Stredoslovenské básnické koiné pred L'. Štúrom. *Sloveská reč*. 1995. No. 5-6. S. 264–281.
368. Lightner T. M. On Descriptions of Common Slavic Phonology. [Rev.:] George Y. Shevelov, A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. New York: Columbia University Press, 1965. Pages xx, 662. \$18.50. *Slavic Review*. 1966. Vol. 25. No. 4. P. 679–686.
369. Luckyj G. S. N. [Rev.:] The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Its state and status. By George Y. Shevelov. Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1989. 242 pp. Tables. \$28.00. *Slavic Review*. 1991. Vol. 50. No. 1. P. 214.

370. Lunt H. G. [Rev.:] George Y. Shevelov. A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. New York : Columbia Univ. Press, 1965. xx, 662, \$18.50. *The Slavic and East European Journal*. 1966. Vol. 10. No. 1. P. 85–92.

371. Mackert M. Interpretation, Authorial Intention, and Representation : Reflections on the Historiography of Linguistics. *Language Sciences*. 1993. Vol. 15. No. 1. P. 39–52.

372. Manning C. A. Ukraine Under the Soviets. New York : Bookman Associates, 1953. 224 p.

373. Matthews W. K. [Rev.:] Narys suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy. (Outline of Contemporary Literary Ukrainian.) By Jurij Šerech. Biblioteka Ukrayinoznavstva 3. Naukove Tovarystvo im. Shevchenka. Vydavnytstvo ‘Molode Zhyttya’, Munich, 1951. 402 pages. *The Slavonic and East European Review*. 1952. Vol. 31. No. 76. P. 270–273.

374. Matthews W. K. [Rev.:] Problems in the Formation of Belorussian. By Yury Serech. Supplement to Word IX. Monograph No. 2. Linguistic Circle of New York, New York, 1953. 109 pages. *The Slavonic and East European Review*. 1955. Vol. 34. No. 82. P. 244–245.

375. Milivojevic D. [Rev.:] George Y. Shevelov. The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Its state and status. Cambridge: Harvard University Press, 1989. 242 p. *Rocky Mountain Review of Language and Literature*. 1991. Vol. 45. No. 1-2. P. 115–117.

376. Moser M. [Buchanzeige] Юрій Шевельов. Історична фонологія української мови, переклад з англійської С. Вакуленко, А. Даниленко, Харків (Наукове видавництво “АКТА”) 2002, 1054 S. + 4 Karten. *Wiener slawistisches Jahrbuch*. 2003. Bd. 49. S. 295–296.

377. Moser M. George Y. Shevelov’s Personal “History of the Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century”. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2016. Vol. 3. No. 1. P. 75–88.

378. Moser M. The Galician Variant of the Ukrainian Language and Anti-Ukrainian Discourse in Contemporary Internet Sources. *Contemporary Ukraine on the Cultural Map*

of Europe / Ed. by L. Onyshkevych, M. Rewakowicz. New York, London : M. E. Sharpe, 2009. P. 316–335.

379. Mugdan J. The Origins of the Term Phoneme. *Historiographia Linguistica*. 2011. Vol. 38. No. 1/2. P. 85–110.

380. Nitsch K. Co to jest dialektologia historyczna? *Nitsch K. Wybór pism polonistycznych*. Wrocław, 1958. T. 4. S. 253–254.

381. Orazi L. La pianificazione linguistica nell'ucraina sovietica del periodo interbellico: idee, scuole, dibattiti e risultati. Thèse de doctorat in Scienze linguistiche, filologiche e litterarie. Dipartimento di studi linguistici e litterari. Università degli Studi di Padova. 2018. 364 p.

382. Orr R. [Rev.:] Юрій Шевельов, Історична фонологія української мови, Kharkiv.: Naukove Vydavnytstvo “Akta”. 2002. Translated from the English by Serhii Vakulenko and Andrii Danylenko. *The Journal of Indo-European Studies*. 2004. Vol. 32. No. 3/4. P. 400–407.

383. Perfecky G. A. [Rev.:] George Y. Shevelov. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg : Carl Winter, 1979. 809 pp. *Slavic and East European Journal*. 1981. Vol. 25. No. 1. P. 134–136.

384. Perfecky G. A. [Rev.:] George Y. Shevelov. The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Its state and status. Cambridge (Harvard Ukrainian Research Institute), 1989. 242 pp. *General Linguistics*. 1990. Vol. 30. No. 4. P. 243–248.

385. Pomorska K. Jakobson, Roman Osipovič (1896–1982). *Key Thinkers, Past and Present* / Ed. by J. Kuper. New York : Routledge, 2015. P. 97–101.

386. Prof. Shevelov to Write “History of Ukrainian Language”. *Svoboda. The Ukrainian Weekly*. 1967. No. 82 (May 6). P. 1.

387. Rudnyckyj J. B. [Rev.:] A Historical Phonology of the Ukrainian Language. By George Y. Shevelov. Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies by Carl Winter Universitätsverlag. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1979, 809 pp. Paperbound, DM 460. *Historiographia Linguistica*. 1981. Vol. 8. No. 1. P. 122–126.

388. Rudnyćkyj J. B. [Rev.:] Shevelov, George Y. : Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte. Wiesbaden, Harrassowitz, 1966, 8°, 179 S. *Kratylos*. 1967. Bd. XII. S. 101–102.

389. Rudnytzky L. [Rev. :] George Y. Shevelov. The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Its state and status. Cambridge, Massachusetts : Harvard Ukrainian Research Institute, 1989. 242 pp. *The Slavic and East European Journal*. 1992. Vol. 36. No. 2. P. 247–248.

390. Samilov M. [Rev.:] Shevelov, George Y. Teasers and Appeasers : Essays and Studies on Themes of Slavic Philology. Forum Slavicum, no. 32. Wilhelm Fink Verlag, Munich, 1971. 336 pp. *The Slavonic and East European Review*. 1973. Vol. 51. No. 122. P. 127–128.

391. Schmitter P. *Narrativity* as a Metahistorical Term: Some Systematic and Historical Considerations. *Perspective on English. Studies in honour of Professor Emma Vorlat* / Ed. by K. Carlon, K. Davidse, B. Rudzka-Ostyn. Leuven : Peeters, 1994. P. 140–157.

392. Schmitter P. Untersuchungen zur Historiographie der Linguistik: Struktur – Methodik – theoretische Fundierung. Tübingen : Gunter Narr, 1982. 232 S.

393. Šerech J. [Rev.:] Jar. Rudnyćkyj. Die Lemberger Ukrainische Stadtmundart (Znesinnia). Unter Benutzung von Schallplatten bearbeitet, Berlin 1943, 139 S. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. 1952. Bd. 21. S. 216–221.

394. Šerech Y. Phonema Errans : A Contribution to the Solution of the Problem Based on the Material of the Eastern-Slavonic Languages. *Lingua*. 1950. Vol. II. P. 399–418.

395. Šerech Y. Problems in the Formation of Belorussian. [Supplement to “Word”. 1953. Vol. 9. Monograph series No. 2.]. New York : Linguistic Circle of New York, 1953. VI + 109 p.

396. Sherech J. Kost' Mychal'čuk (1840–1914) als Dialektologe. *Orbis*. 1952. Vol. 1. No 1. P. 261–272.

397. Shevelov G. Y. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg : Winter, 1979. 809 pp.

398. Shevelov G. Y. Alexander Potebnja as a Linguist. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U. S.* 1956. Vol. 2–3. P. 1112–1127.
399. Shevelov G. Y. Belorussian and Ukrainian. *Current Trends in Linguistics*. The Hague, 1963. Vol I : Soviet and East European Linguistics. P. 217–264.
400. Shevelov G. Y. Die „Grammatik der kleinrussischen Mundart“ von Pavlovskij und ihr Autor. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1958. Bd. XXVII. Hf. 1. S. 49–89.
401. Shevelov G. Y. Die Ukrainische Schriftsprache 1798–1965. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß der Dialekte. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1966. 182 S.
402. Shevelov G. Y. Evolution of the Ukrainian Literary Language. *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by I. L. Rudnytsky, J.-P. Himka. Edmonton : CIUS, 1981. P. 216–231.
403. Shevelov G. Y. Homer's Arbitration in a Ukrainian Linguistic Controversy: Alexander Potebnja and Peter Niščyn's'kyj. *Harvard Ukrainian Studies*. 1994. Vol. XVIII. No. 1–2. P. 104–116.
404. Shevelov G. Y. In and around Kiev.: Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology. Heidelberg : Winter, 1991. 412 p.
405. Shevelov G. Y. Issues and Non-Issues : Five years after «A Prehistory of Slavic». *George Y. Shevelov. Teasers and Appeasers. Essays and studies on themes of Slavic philology*. München : Wilhelm Fink Verlag, 1971. P. 297–326.
406. Shevelov G. Y. Language Planning and Unplanning in the Ukraine. *The Languages and Literatures of the Non-Russian Peoples of the Soviet Union. Papers and proceedings of the tenth annual conference organized by the Interdepartmental Committee on Communist and East European Affairs held at Hamilton, Ontario, October 22–23, 1976*. Hamilton, Ont., 1977. P. 236–267.
407. Shevelov G. Y. L'Ukrainisation : Une politique soviétique (1925–1932). *Actes du colloque «La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930» (Paris 25 et 26 novembre 1982)*. Paris; Munich; Edmonton, 1986. P. 39–66.
408. Shevelov G. Y. On the Chronology of *H* and the New *G* in Ukrainian // *Harvard Ukrainian Studies*, 1977. Vol. 1. No. 2. P. 419–432.

409. Shevelov G. Y. On the History of a Sound that Has No History (*F* in the Ukrainian Language). *Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik. Prispevki z mednarodnega simpozija v Ljubljani 30. junija – 2. julija 1977* / Ed. by F. Jakopin. Ljubljana, 1977. P. 419–432.

410. Shevelov G. Y. On the history of literary language, historical dialectology and historical grammar. *George Y. Shevelov. Teasers and Appeasers. Essays and studies on themes of Slavic philology*. München : Wilhelm Fink Verlag, 1971. P. 221–234.

411. Shevelov G. Y. Prehistory of Slavic : The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg : Winter, 1964. 662 p.

412. Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style. *Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles* / Ed. by R. Marshall, T. Bird. Edmonton, 1994. P. 93–132.

413. Shevelov G. Y. *Prosta Čadč* and *Prostaja Mova*. *Harvard Ukrainian Studies*. 1988–1989. Vol. XII–XIII. P. 593–624.

414. Shevelov G. Y. Reflections of a linguist on Ukrainian history. *Journal of Ukrainian Graduate Studies*. 1979. Vol. 4. Iss. 1. P. 62–69.

415. Shevelov G. Y. [Rev. :] An etymological dictionary of the Ukrainian language. By J. B. Rudnyc'kyj. Parts 1-5, Second revised edition, Pp. 480; Part 6, Pp. 481-576. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences – UVAN, Inc., 1966, 1967. *Language*. 1968. Vol. 44. No. 4. P. 856–875.

416. Shevelov G. Y. [Rev. :] O. P. Bepaľ'ko, M. K. Bojčuk, M. A. Žovtobrjux, S. P. Samijlenko, I. J. Taranenko, *Istoryčna hramatyka ukrajims'koji movy*. (A Historical Grammar of the Ukrainian Language), Pidručnyk dlja studentiv movno-literaturnyx fakul'tetiv pedahohičnyx instytutiv URSR. Udostojenyj druhoji premiji Ministerstva osvity URSR. Kiev 1957. Radjans'ka škola. Pp. 474. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciencies*. 1958. Vol. VI. No. 3–4. P. 1429–1433.

417. Shevelov G. Y. [Rev. :] Rosiis'ko-ukraïns'kyi slovnyk. Akademiia nauk Ukraïns'koï RSR, Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni. 3 vols. Kiev : Vydavnytstvo "Naukova dumka" 1968. A–M : xxiii, 700 pp. 1 ruble, 83 kopeks. N–Pryiat' : viii, 756 pp.

1 ruble, 87 kopeks. Pro-Ia : viii, 727 pp. 1 ruble, 82 kopeks. *Slavic Review*. 1970. Vol. 29. No. 2. P. 360–362.

418. Shevelov G. Y. *Teasers and Appeasers. Essays and studies on themes of Slavic philology*. München : Wilhelm Fink Verlag, 1971. 336 pp.

419. Shevelov G. Y. *The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple sentence*. The Hague : Mouton, 1963. 320 pp.

420. Shevelov G. Y. *The Ukraine Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941)*. *Harvard Ukrainian Studies*. 1986. Vol. X. No. 1-2. P. 71–170; 1987. Vol. XI. No. 1-2. P. 118–224.

421. Shevelov G. Y. *The Ukraine Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941) : Its State and Status*. Cambridge, Mass., 1989. 242 pp.

422. Shevelov G. Y. *The Year 1860 in Ševčenko's Work. Taras Ševčenko 1814–1861. A Symposium* / Ed. by V. Mijakovs'kyj, G. Y. Shevelov. The Hague : Mouton & Co., 1962. P. 68–106.

423. Shevelov G. Y. *Three Ukrainian Etymologies. Intrepido Pastori. Науковий збірник на честь блаженнішого патріярха Йосифа в 40-ліття вступлення на Галицький престіл 1.11.1944*. Romae, 1984. P. 691–694.

424. Shevelov G. Y. *Toward a Historical Dialectology : its Delimitation of the History of Literary Language*. (In connection with some recent publications in Slavistics). *Orbis*. 1954. T. 3. No. 1. P. 43–57.

425. Shevelov G. Y. *Ukrainian. The Slavic Literary Languages: Formation and Development* / Ed. by A. Schenker, E. Stankiewicz. New Haven : Yale Concilium on International and Area Studies, 1980. P. 143–160.

426. Shevelov G. Y. *Ukrainian. The Slavonic Languages* / Ed. by B. Comrie, G. G. Corbett. London; New York : Routledge, 1993. P. 947–998.

427. Shevelov G. Y. *Vasyl' Simovyč and His Work. Василь Сімович. Українське мовознавство. Розвідки й статті* / Ed. by G. Y. Shevelov. Ottawa : University of Ottawa Press, 1981. Vol. I. P. 7–56.

428. Shevelov G. Y. Why in Ukrainian *sl'ozy* 'Tears', but *zelenyj* 'Green', while in Russian *sljazy* and *zeljonyj*? An Unresolved Problem of Ukrainian Historical Phonology. *The Slavonic and East European Review*. 1979. Vol. 57. No. 1. P. 1–15.

429. Shevelov G. Y. Z oboru ukrajinské etymologie. *Ukrajinistika: minulosť, prítomnosť, budúcnosť III. Jazyk. – Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Мова.* / Editori H. Myronova a ďalši. Brno : Galium, 2015. S. 92–102.

430. Shevelov G. Y. Zum Problem des ukrainischen Anteils an der Bildung der russischen Schriftsprache Ende des 18. Jahrhunderts. *Wiener Slavisches Jahrbuch*. 1970. Bd. 16. S. 5–33.

431. Shevelov G. Y. Zur Chronologie der Entstehung der ukrainischen Dialekte im Lichte der historischen Phonologie. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1978. Bd. XL. Hf. 2. S. 285–310.

432. Shevelov G. Y. Як скло: On and around a Simile in Ševčenko's Poetry. *Journal of Ukrainian Studies*. 1989. Vol. 14. No.1/2. P. 9–20.

433. Shevelov Y. L'ukrainien littéraire. *Revue des études slaves*. 1956. T. 33. Fasc. 1–4. P. 68–83.

434. Stieber Z. [Rec. :] G. Y. Shevelov. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. – Heidelberg, 1979. *Rocznik Slawistyczny*. 1981. T. XLII. Cz. 1. S. 53–63.

435. Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov / Hrsg. A. Danylenko, S. Vakulenko. München; Berlin : Verlag Otto Sagner, 2012. 520 S.

436. Studies in Ukrainian Linguistics in Honor of George Y. Shevelov / Ed. by J. P. Hursky. *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* 1981–1983. Vol. 15. No. 39–40. 384 p.

437. Swiggers P. History and Historiography of Linguistics: Status, Standards and Standing. *Eutomia. Revista Online de Literatura e Linguística*. 2010. № 2. P. 1–17.

438. Swiggers P. Linguistic Historiography: Object, Methodology, Modelization. *Todas as Letras*. 2012. Vol. 14. No. 1. P. 38–53.

439. Swiggers P. [Rev. :] Abriß der Geschichte der Linguistik by T. A. Amirova, B. A. Ol'xovikov, Ju. V. Roždestvenskij. Transl. into German by B. Meier, ed. by

G. F. Meier. Leipzig : Bibliographisches Institut, 1980. Pp. 484. *Historiographia Linguistica*. 1983. Vol. 10. No. 1/2. P. 97–103.

440. Swoboda V. [Rev.:] Shevelov, George Y. The Syntax of Modern Literary Ukrainian. The Simple Sentence. Slavistic Printings and Reprintings, XXXVIII. Mouton and Co., The Hague, 1963. 319 pages. Bibliography. Indexes. *The Slavonic and East European Review*. 1965. Vol. 43. No. 101. P. 427–430.

441. Sydorenko H. [Rev.:] The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941): Its state and status. By George Y. Shevelov. Cambridge, MA : Harvard Ukrainian Research Institute, distributed by Harvard University Press, 1989. 242 p. \$20.00. *Language*. 1991. Vol. 67. No. 1. P. 196–197.

442. Taszycki W. Co to jest dialektologia historyczna? *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Filologia*. 1956. Nr. 2 : Prace Językoznawcze. S. 59–71.

443. Trávníček F. Neslovesné věty v češtině. Brno, 1931. Dil. 2 : Věty nominální. 224 s.

444. Trubetzkoy N. S. Grundzüge der Phonologie [Travaux de Cercle Linguistique de Prague. 7]. Prague, 1939. 272 S.

445. Vakulenko S. Determining and Re-determining the Place of the Ukrainian Language by Means of Glottonymy.: Four Versions of Ivan Mohyl'nyc'kyj's "Disquisition about the Ruthenian Tongue". *Redefining Ukrainian Space. Conceptualisations in Religion, History, Literature and Language*. St. Gallen : University of St. Gallen, 2009. P. 59–64.

446. Vakulenko S. Příspěvky George Y. Shevelova k ukrajinské etymologii. *Ukrajinstika: minulost, přítomnost, budoucnost III. Jazyk. – Україністика: минуле, сучасне, майбутнє III. Мова.* / Editoři H. Myronova a další. Brno : Galium, 2015. S. 83–91.

447. Vakulenko S. The European Dimension Within the Current Controversy over the Ukrainian Language Standard. *Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe* / Ed. by L. Onyshkevych, M. Rewakowicz. New York, London : M. E. Sharpe, 2009. P. 297–315.

448. Vakulenko S. Transfert d'autorité en linguistique : Potebnia et Saussure dans l'Ukraine des années 1920 et 1930. *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages* / Hrsg. A. Danylenko, S. Vakulenko. München; Berlin : Verlag Otto Sagner, 2012. P. 309–338.

449. Van Campen J. A. On the Appearance of a New Work on Common Slavic Phonology (A Review Article). *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*. 1966. Vol. 10. P. 52–81.

450. Van Campen J. A. [Rev. :] The Syntax of Modern Literary Ukrainian : The Simple Sentence. By George V. Shevelov. Pp. 319. The Hague: Mouton and Co., 1963. *Language*. 1965. Vol. 41. No. 1. P. 126–136.

451. Zamsha I. Chronicle. *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States*. 1964–68. Vol. 11. No. 1/2. P. 277–303.

Архівні матеріали

452. Листи (+ поштівки, листівки) Шевельова Юрія до Софії Янів. 1956–1995 рр. Оригінали // Бібліотека ім. Симона Петлюри (Париж). Архів Софії Янів. Тека 21.2.2.

453. Шевельов Ю. До питання періодизації історії української мови. 1996 // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Subseries II.2.: Articles and Monographs, 1929–1998.: Manuscripts 1929–1998. Box 18. Folder 6. С. 1–5. Машинопис.

454. Шевельов Ю. [Конспект лекції з історії української літературної мови]. [1940] // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Subseries II.2.: Articles and Monographs, 1929–1998: Manuscripts 1929–1998. Box 21. Folder 22. [10 с.] Рукопис.

455. Шевельов Ю. Листи до А. Івченка. 1989–1997 // Приватний архів Анатолія Івченка.

456. Шевельов Ю. Листи до А. Даниленка. 1993–1999 // Приватний архів Андрія Даниленка.

457. Шевельов Ю. Листи до З. Штібера. 1973–1980 // Приватний архів Януша Рігера.

458. Шевельов Ю. Листи до С. Вакуленка. 1993–2000 // Приватний архів Сергія Вакуленка.

459. [Шевельов Ю.]. Погляд на історію української літературної мови 18–19 сторіччя : Сковорода – Шевченко – Вороний. [1992] // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Series II: Writings, 1926–1990s. Box 19. Folder 11. 12 с. Машинопис.

460. Ianiv, Sofiia. Munich, Sarcelles. 1950–1997 // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Subseries I.1.: Correspondence with Individuals, 1950–2001. Box 4. Folder 10–17.

461. Kostruba, Petro Petrovych. Lviv. 1969–1970 // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Subseries I.1.: Correspondence with Individuals, 1950–2001. Box 6. Folder 20.

462. Leška, Oldřich. Prague. 1957–1997 // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Subseries I.1.: Correspondence with Individuals, 1950–2001. Box 7. Folder 20.

463. Mouton correspondence with George Y. Shevelov, 1952–1963 // Leiden University Library. Cornelius Hendrik van Schooneveld Archive Collection (1921–2003). Folder : SCH 1, 3263.

464. Schooneveld, Cornelius H., van. Leiden. 1953–1974 // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Subseries I.1: Correspondence with Individuals, 1950–2001. Box 12. Folder 3.

465. [Shevelov, George Y. Letters to O. Leška] // Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České Republiky. Osobní fond Oldřich Leška. Karton 58 (1971–1984), Karton 83 (1985–1988).

466. Unidentified : [Zhylko, Fedot. Kyiv. 1967–1970] // Columbia University. Rare Book and Manuscript Library. George Y. Shevelov Archival Collection. Subseries I.1.: Correspondence with Individuals, 1950–2001. Box 15. Folder 15.

ДОДАТОК А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

1. Каруник К. Деякі завваги про місце О. Потебні на науковому видноколі Ю. Шевельова // Вісник Харківського національного університету. 2010. № 910. Серія : Філологія. Вип. 60. Ч. I : Мовознавство. С. 21–26.
2. Каруник К. Шкільні граматики Юрія Шевельова // Лінгвістичні дослідження. 2011. Вип. 31. С. 80–88
3. Каруник К. Шкільні граматики Юрія Шевельова : з історії українських підручників мови // Вивчаємо українську мову та літературу. 2011. № 4. С. 31–35.
4. Karunyk K. Addendum to the Bibliography of George Y. Shevelov (1937–1944) // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov / Hrsg. A. Danylenko, S. Vakulenko. München; Berlin : Otto Sagner Verlag, 2012. P. xvii–xviii.
5. Каруник К. Між Харковом і Мюнхеном : «переходова» наукова праця Юрія Шевельова // Шевельов Ю. До питання про генезу та природу називних речень / До друку підготувала К. Каруник за участі С. Вакуленка. Харків : ХІФТ, 2012. С. 3–18.
6. Каруник К. Методологічні позиції Юрія Шевельова в студіях над історією українського мовознавства // Лінгвістичні дослідження. 2013. Вип. 35. С. 263–270.
7. Каруник К. Мова Григорія Сковороди в оцінці Юрія Шевельова : кристалізація поглядів // Слов'янський збірник. 2013. Вип. 17. С. 119–135.
8. Karunyk K. Opposition of Languages or Integration of Dialects? George Y. Shevelov on the Sources of Standard Ukrainian // Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft. 2013. Vol. 23. No. 2. P. 275–294.
9. Каруник К. Юрій Шевельов про статус і завдання історичної діалектології // Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea. 2014. Anul III. Nr. 1. S. 173–182.
10. Каруник К. Новознайдені публікації Юрія Шевельова за 1941–1944 рр. // Юрій Шевельов : учора, сьогодні, завтра. Збірка за підсумками наукових викладів у Харкові 30 жовтня 2013 р. / Редкол. С. Вакуленко, В. Калашник, Р. Трифонов. Харків : Майдан, 2014. С. 98–112.

11. Каруник К. Українство альтернативою радянству (творчий доробок Юрія Шевельова 1941–1943 рр.) // Шевельов Ю. Дорогою відрядження. Публіцистичні та наукові тексти 1941–1943 рр. (харківський період) / Упоряд. С. Вакуленко, К. Каруник. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2014. С. 3–37.

12. Каруник К. Потебніана шевельовська на тлі Потебніани української // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 2014. Т. 15. С. 275–290.

13. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov // Tradition and Innovation in the History of Linguistics / Ed. by C. Assunção, G. Fernandes, R. Kemmler. Münster : Nodus, 2016. P. 173–183.

14. Каруник К. «Діалектна багатоосновність» української літературної мови за Юрієм Шевельовим // Юрій Шевельов : учений-гуманітарій, дослідник української мови і літератури / Упор. С. Вакуленко, П. Редін. Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 84–103.

15. Каруник К. Поетична мови П. Тичини в оцінці Ю. Шевельова // Лінгвістичні дослідження. 2017. Вип. 46. С. 206–213.

16. Karunyk K. The Ukrainian Spelling Reforms, Half-reforms, Non-reforms and Anti-reforms as Manifestation of the Soviet Language Policy // Studi Slavistici. 2017. Vol. XIV. P. 91–110.

17. Каруник К. Полеміка київських академічних мовознавців з діаспорними науковцями навколо питань корпусного планування української мови (1960-і – 1980-і рр.) // Українська мова : унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015) / Ред. С. Вакуленко за участі К. Каруник. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2018. С. 466–500.

ДОДАТОК Б

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Karunyk K. George Y. Shevelov as a Linguistic Historiographer // ICHoLS XII : 12th International Conference on the History of Language Sciences. August 28 – September 2, 2011. Санкт-Петербург.: Филологический факультет СПбГУ, 2011. P. 87.
2. Каруник К. Юрий Шевелев о статусе и заданиях исторической диалектологии // Международный научный симпозиум «Диалог славистов в начале XXI века». Программа мероприятий. Тезисы докладов участников симпозиума. Клуж-Напока, 2013. С. 31–32.
3. Каруник К. Кристалізація поглядів Ю. Шевельова на мову й стиль Г. Сковороди // Вертоградар української духовності. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої всебічному осмисленню постаті Г. С. Сковороди (ОКЗ «НЛММ Г. С. Сковороди» 18 травня 2013 р.). Харків : Майдан, 2013. С. 87–90.
4. Karunyk K. How do phonemes work in historical phonology? The approach of George Y. Shevelov // Conference Handbook. 13th International Conference on the History of the Language Sciences (UTAD – Vila Real, 25–29 August 2014). Vila Real : Centro de Estudos em Letras UTAD, 2014. P. 154–155.
5. Karunyk K. The Corpus Planning for Ukrainian in the Controversy between the Ukrainian Soviet and Émigré Linguists (1960–1970s) // II Jornadas da Linguística Eslava. Livro de Resumos. Book of abstracts. 30–31 Outubro 2014. Lisboa : Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa, 2014. P. 14–17.
6. Каруник К. Доробок Юрія Шевельова в ділянці української синтакси // Українська діаспора: проблеми дослідження. Тези доповідей міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р., м. Острого. Острого.: Острозька Академія, 2016. С. 120–122.
7. Karunyk K. The concepts of ‘urban koine’ and ‘folklore koine’ in the theory of standard languages.: origin, distribution, definition // XIII Congreso Internacional Lingüística Xeral. 13–15 de xuño, 2018. Libro de resumos. Vigo : Universidade de Vigo, 2018. P. 157.

ДОДАТОК В

Перелік новознайдених мовознавчих публікацій Ю. Шевельова

1. Г. Мовошкідництво // Іновець: Двохтижнева газета осередків КП(б)У, ЛКСМУ, профкому «Робос» та місцевкому Харківського Інституту Народної Освіти. 1929. № 3 (26 лист.). С. 3.
2. Шевелев Ю. Языкотворец // Красное знамя [Харків]. 1941. № 22 (28 янв.). Стр. 3.
3. Шевельов Ю. Тридцять років життя у науці (Академік Л. А. Булаховський) // Соціалістична Харківщина. 1941. № 8 (10 січ.). С. 3.
4. Шевельов Ю. «Я на сторожі коло їх поставлю слово...» // Нова Україна. 1942. Ч. 48 (9–10 бер.). С. 3.
5. Шевельов Ю. Великдень рідного слова // Нова Україна. 1942. Ч. 70. (5 квіт.). С. 5.
6. Шевельов Ю. Культура мови. Харків, 14 листопада 1942 // Нова Україна. 1942. Ч. 258 (14 лист.). С. 1–2.
7. Шевельов Ю. До джерел живого слова // Нова Україна. 1943. Ч. 11 (16 січ.). С. 3.
8. Шевельов Ю. За українську літературну мову // Краківські Вісті. 1943. Ч. 147 (10 лип.). С. 3–5; Ч. 148 (11 лип.). С. 4–5.
9. Ю. Ш. Один народ – одна мова // Краківські Вісті. 1944. Ч. 8 (20 лют.). С. 4.
10. Ю. Ш. «Шевченків ранок у Криниці» // Краківські Вісті. 1944. Ч. 78 (12 квіт.). С. 3.
11. Шевельов Ю. Василь Сімович як мовознавець // Краківські Вісті. 1944. Ч. 140 (29 черв.). С. 2–3; Ч. 141 (30 черв.). С. 3.
12. Шевельов Ю. Перша спроба дослідити міську говірку [Рец.: Jaroslau Rudnyckuj Lemberger Ukrainische Stadtmundart (Znesinnia). 1943] // Український Вісник [Берлін]. 1944. Ч. 10 (18 черв.). С. 7–8.
13. Шевельов Ю. Сковорода – поет // Український Вісник [Берлін]. 1944. Ч. 29–30 (25 лист.). С. 8.

14. Шерех Ю. Три літа в еволюції поетичної мови Шевченка [автоконспект доповіді, виголошеної на Шевченківській конференції всіх груп УВАН, 24–25 квітня 1946 р.] // Бюлетень [Української Вільної Академії Наук]. 1946. Ч. 5. с. 13–14.

15. Шевельов Ю. Новітня українська літературна мова, з типологічного погляду // Українські Вісті [Аугсбург]. 1966. Ч. 26 (26 лип.), С. 2–5.

16. Шевельов Ю. Шевченкові традиції в українській мові (конспект лекції, виголошеної в Едмонтоні 29.3.1966) // Слово на сторожі. 1967. Ч. 4. С. 8–10.

17. Шевельов Ю. До проблеми українського правопису. Лист Президентів Академії наук України Б. Є. Патону // Літературна Україна. 1993. №11 (18 бер.). С. 1.

18. Shevelov G. Y. [Rev.:] Herman Bräuer. Slawische Sprachwissenschaft, I: Einleitung, Lautlehre (Sammlung Göschen, 1191–1191a.) 221 pp., DM 5, 80. // The Slavic and East European Journal. 1962. Vol. 6. No. 1. P. 73–75.

19. Shevelov G. Y. Instead of a Sit-In: Some Suggestions for Our Scholarly Publications // The Slavic and East European Journal. 1970. Vol. 14. No. 1. P. 121–127.

20. Shevelov G. Y. [Rev.:] Robert Slonek. Some Reflexes of the Indo-European Laryngeals in the Slav Prosodic Paradigms, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1979. iii, 141. // The Slavic and East European Journal. 1980. Vol. 24, No. 4. P. 456–457.

21. Shevelov G. Y. Czech (i)hned, Slovak (i)hned' "at once" // Wiener Slawistischer Almanach. Bd. 25–26.: Festschrift L'ubomir Ďurovič zum 65. Geburtstag / Hrsg. A. Hansen-Löve. Wien, 1990. S. 411–419.

Інтерв'ю:

22. Француженко М. Інтерв'ю у зв'язку з появою книги Ю. Шевельова «Передісторія праслов'янської мови» // Українські Вісті. 1966. Ч. 35–36 (28 серп. – 4 вер.). С. 2.

23. Сірак Й. І в науці, і в житті він не знав компромісів із совістю [Інтерв'ю з Ю. Шевельовим] // Молодь Закарпаття. 1991. № 46 (16 лист.). С. 6–7.

24. «Моя мрія – дати в новому світлі історію української мови» [Інтерв'ю з Ю. Шевельовим, записала Ю. Зейкан] // Закарпатська правда. 1991. № 205 (25 жовт.). С. 2.

25. «Передаю вітання всім, всім читачам газети» [Розмову з Ю. Шевельовим вела Лариса Шахова] // Сільські вісті. 1990. № 202 (2 вер.). С. 3.

Передруки:

26. Шевельов Ю. Из історії винищування української мови [Українська мова (1900–1941). Стан і статус] // Золоті Ворота. 1990. Ч. 1. С. 7–10; Ч. 2. С. 8–10.

27. Шевельов Ю., Цебенко В. Уярmlена мова // Подолинний А. М. «Тільки б голос твій чути...». Українська мова в двадцятому сторіччі. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2009. С. 184–187.